

ચેરવડાના અનુભવ

ગાધીજી

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાતી કૉપીરાઝિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૬૫૯-૩૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ યરવડાના સુરુત્ત

વિષય ૭૫ ગાંધી

૬૫

ચેરવડાના અનુભવ

લેખક ગાંધીજી

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

આઉકોને ૦-૪-૦
કુટક ૦-૧૨-૦

સ ૧૯૮૧

મુદ્રક અને પ્રકાશક
વેણીલાલ છગનલાલ જુચ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
પ્રાંતી કૉપીરાઈટ સંહિ
૧૧૮૩૨
[મૂળ અંગ્રેજી ઉપરથી]

આવૃત્તિ ૧ લી
પ્રત ૩૦૦૦

ઈ સ ૧૯૨૫

પ્રકાશકનું નિવેદન

ગાંધીજીએ ‘યગદન્દિયા’ તથા ‘નવજીવન’નું તત્ત્વીયદ ફરી હાથ ધરી બાદ પોતાના છે’ના જેવ-
અનુભવોની જ લેખમાળા ‘યગદન્દિયા’માં પ્રગટ કરી ત
પુસ્તકના આગરના વાચકોના આકર્ષને આપતા અમને
આનંદ થાય છે. મૂળ લેખનામાં પૂરી થઈ છે એમ તો
ન કહેવાય, પણ હાલ તુરંત તે બધા પડેલી હોવાથી
આટલો ભાગ પુસ્તક પે આપી દેવાનું દુરસ્ત થયું છે.
વળી ચેરવડા જેવના ગાંધીજીને જુદાજુદા સવાયે ઉપર
સરકારે જેડે જે પત્રપત્રોના ચાલેલો અને જે એક નની
પ્રસ્તાવના સાથે ગાંધીજીએ છટકા બાદ તુરંત પ્રગટ
કરેલો, તે પણ આ પુસ્તકને છેડે ‘પરિણિષ્ઠ વિભાગ’
તરીકે આપ્યો છે.

આમાના બે લેખો ગિવાયનું લખાણ ‘નવજીવન’
માં કટકે કટકે પ્રગટ થયું હતું.

અમે જણાવવાને ફિવગીર છીએ કે નવજીવન
પ્રકાશન મંદિર તરફથી રજૂ કરામાં આવેલી સગતા
પુસ્તક બહાર પાડવાને લગતી ચેજનાને ગુજરાતમાં
હજી બહુ થોડો આવધાર મળ્યો છે. પરિણામે પ્રથમ
ધાયુ હતું તેટલી સસ્તી કિમતે પુસ્તકનો બહોળો પ્રચર
કરવાનું હતું અમારાથી બની શક્યું નહીં તથા પિ ઘટતો
લોકાશ્રય મળતા જ તેમ કરવાની અમારી ઉમેદ છે.

વ્યવસ્થાપક,

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

સાકળિયુ

નત્રી	૧
કેટલાક અમલદારો	૮
કેટલાક ભય કર પરિણામ	૧૪
‘રાજદારી’ કેનીઓ	૨૧
સુધારાની શક્યતા	૨૮
ઉપવાસની સાક્ષ્યચર્ચા	૪૦
સત્યાગ્રહી કેદીની વર્તણૂક	૪૬
બેલનું અર્થગાત્ર	૫૫
કેટલાંક ઢઠી વાડો	૬૦
” (૨)	૬૮
” (૩)	૭૩
મારૂં વાચન	૮૦
” (૨)	૯૧
” (૩)	૯૬
પરિગિષ્ટ વિભાગ (પત્રવ્યૂહનાર)	૧૦૩

ચેરવડાના અનુભવ

વાંચનાર જાણે છે કે હું રીટો થએલો ગુન્હેગાર

જુ ૧૯૨૨ ના માર્ચ મહિનામાં હું કેદમાં પૂરાયો તે વર્ષ
મારી જીવગીમાં પહેલી વાર નહિ દક્ષિણ આફ્રિકામાં
ત્રણવાર હું ગુન્હેગાર ઠરી ચુકેલો હતો અને દક્ષિણ આફ્રિકા-
ની સરકાર તે વેળા મને એક જીપ્સી કાન્ટેન ક્રીમ ગણતી
હતી એટલે મને એક જલથી બીજી જેલ એમ ફેરવવામાં
આવ્યો હતો, અને તેથી જેલજીવનનો અનુભવ પણ મને
ધણી મળવા પામ્યો હિન્દુસ્તાનમાં જલમાં જતા
પહેલા છ જેલનો હું અનુભવ લઈ ચુક્યો હતો
અને એટલા જ સુપરિન્ટેન્ડન્ટો અને એથી વધારે
જેલરોના સંબંધમાં હું આવી ચુક્યો હતો એટલે દસમી
માર્ચની સુદર રાત્રે બાઈ બેંકરની સાથે મને સાબરમતી
જેલ લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે કોઈ નવો અને આણુધાર્યો
અનુભવ થતા માણસને જે અડધુ લાગે છે તેવું અડધું મને
નહિ લાગ્યું મને તો લગભગ એમ જ થયું કે પ્રેમની વધુ
જીતો મેળવવા એક વર બદલી બીજે ઘેર હું જતો હતો

જવાની તૈયારી તો જેલ જવાના કરતા કોઈકે
હળાણીએ જવાની તૈયારીના જેની વધારે હતી સમજન

પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિ હીલીએ આશ્રમમા ન
 આવતા અનસૂયાબહેનની સાથે સદેશો મોકલ્યો કે
 તેઓ મને પકડવાનું વારંટ લઈ આશ્રમના દરવાજા
 આગળ મને મોટરમા લઈ જવાને રાહ જોઈ બેઠા છે
 તૈયાર થવા મારી મરજી મુજબ વખત લેવાનું પણ તેમણે
 મને કહેડાવ્યું હતું. જાણે બંધાઈને તો અમદાવાદ પાછા
 જતા રસ્તામા જ મિ હીલી મળ્યા એટલે ત્યાં જ તેમને
 પકડ્યા અનસૂયાબહેને મને આપેલી ખબરને માટે હું
 તૈયાર જ હતો. સાચું કહું તો સૌ માનતા હતા કે વારંટ
 આવ્યામા જ છે અને તેની સારી પેઠે રાહ જોઈ થાકીને જ
 સૌને સૂવાનું કહી દીધું હતું અને હુથે તે જ તૈયારીમા
 હતો તે જ દિવસે સાંજ અજમેરથી કટાણાભરેલી મુસાફરી
 કરી હું પાછો ફર્યો હતો ત્યાં મને અતિશય વિશ્વાસપાત્ર
 ખબર મળી હતી કે અજમેર મને પકડવાને વારંટ
 મોકલવામા જ આવ્યું હતું પણ ત્યાંના અધિકારીઓ
 વારંટ બંધવતા અટક્યા, ગરજ જ દિવસે વારંટ અજમેર
 પહોંચ્યું તે જ દિવસે હું પાછો અમદાવાદ જવા
 નીકળ્યો હતો એટલે આખરે વારંટની ખબર આવી
 તેથી અમે સૌ નચિત થયા મેં મારી સાથે એક વધારે
 વસ્ત્ર, બે જાબળા અને પાંચ પુસ્તકો-ભગવદ્ગીતા,
 આશ્રમભજનાવલિ, રામાયણ, કુરાનનું રોડવેલનું
 ભાષાન્તર, અને એન્ગ્લીશ-ઈન્ડિયન એક નિશાળના વિદ્યાર્થી-
 ઓએ મને હમેશા મારી સાથે રાખવાની ઈચ્છા સાથે
 આપેલું ગિરિશ્વચનનું પુસ્તક-લઈ લીધા સુપરિ-
 ન્ટેન્ડન્ટ ખાનબહાદુર નસરવાનજી વાચ્છાએ અમને
 માયાભર્યા આવજાર આપ્યા અને એક નિશાળ સ્વચ્છ
 રૂબાઈડમા આવેલા એક કોટડીઓના પલ્કાડમા અમને
 લઈ જવામા આવ્યા અમને વરડામા સુવાની

પરવાનગી મળી કેનીને માટે આ લાભ અસાધારણ જ
કહેવાય સ્થળની શાન્તિ અને સંપૂર્ણ નિરાપદતા મને
ગમી ગઈ

ખીજે ફિવરે સવારે પ્રથમ તપાસ માટે અમને
અદાલતમાં લઈ જવામાં આવ્યા કાઈ બેડર અને મે બેડર
એ ઠરાવ કર્યા હતા કે જાઈ પણ બચાવ ન કરવો, એટલું
જ નહિ પણ સરકારના રસ્તામાં કેઈ વિદ્ય નાખવાને
બહલે મદદ કરી એટલે પ્રથમ તપાસ ઝટ પૂરી
થઈ કેસ સોરાન હમિટ થયો અને તરત જ સમન લેવાને
માટે અમે તૈયાર હતા એટલે સુનાવણી ૧૮મી માર્ચ
કોનવામાં આવી અમદાવાદના લોકો અવસરનું મહત્ત્વ
સમજી ગયા હતા કાઈ વલ્લભભાઈ પટેલે બેડર મૂકના
બહાર પાડી હતી કે કોર્ટના મંત્રીની આસપાસ લોકોએ
ટોળે થતું નહિ અને કોર્ટ પણ જલતનો શોરબકોર કંધમાલ
કરવી નહિ એટલે કોર્ટના મંત્રીની અદર અમુ-ચુટલા
પ્રેક્ષકો જ હતા તેથી પોલીસને કરી મુશ્કેલી પડી નહિ
અને અવિકારીઓએ પણ આ સ્થિતિની ધ્યાન દેવું કરી
હતી એમ હું જોઈ ગયો

સુનાવણી પહેલાં એક અઠનાડિયુ બહારથી
આવનારા મિત્રોને મળવામાં જ ગયું સામાન્ય રીતે
સૌને મળવાની પરવાનગી હતી વાધાબરેલો ન હોય એવો
પત્રનહેવાર મુપરિન્ટેન્ડન્ટની મારફત ચલાવવાની અમને
રજા હતી જેલના તમામ નિયમો અમે રાજપુશીથી પાળતા
એટલે જેલઅમલદારો સાથે ખાબરમતીમાં અમે સાત
ફિવસ ગયા તે દરમિયાન તો કંગો ચડાવડાટ ન થયો, એટલું
જ નહિ પણ પ્રેમસબધ રહ્યો ખાબહાદુર વાચ્છાની
કાળજી અને સહયતાનો તો પાર જ નહોતો પણ દરેક
ખાબતમાં તેમનું ડરપોડપણું જણાયા વિના રહેતું નહિ

જાણે હિંદુસ્તાનમાં જન્મ્યા તેમાં કાંઈ ગુન્હો કર્યા હોય
 એણે જ્યારે ત્યારે બતાવી આપતા તેઓ જાણુતા, અને
 અબજુપણે એવો આભાસ આપતા કે પોતે અજેન હોત
 તો અમારે માટે તેઓ ઘણું ફરી રાજ્યા હોત હિન્દી હોઈ
 નિયમ પ્રમાણે પણ જેટલી છુટો આપી રાજ્ય તેટલી
 આપતા કલેક્ટર, જેલોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ અને પોતાના
 કોઈ પણ ઉપરી હોય એના દરેક અમલદારથી તે ડરેલા
 રહેતા તે જાણુતા હતા કે જો એ બાજુએ પોતે અને
 ખીજી બાજુએ કલેક્ટર અથવા જલોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ
 હોય તો સેક્રેટરીએટમાં પોતાને ટેકા આપનાર કોઈ જ ન
 મળે પોતાના ઉત્તરતાપણાના ખ્યાલનું ભૂત તેમને પગલે
 પગલે પગવડુ જેલની બહાર જે અનુભવ થયો એ અનુભવ
 જલમાં જઈને વધારે નહિ તો એટલો જ સાચો પડ્યો
 કાંઈ પણ હિન્દી અમલદાર પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવવાનો
 જ નહિ—તેમ કરવાની તેનામાં શક્તિ નથી તે ખાતર
 નહિ, પણ હમેશા બરતરફ થવાની, નહિ તો ‘ડિએડ’
 થવાની ગ્રાતક ખાતર તેનામાંથી ની-બી ન-તી જ નથી
 નોડની જાળવી રાખીને પ્રેમારાન મેળવણું હોય તો તેણે
 ખુલામત કરવાના જોખમે, સિદ્ધાન્તના ભાગે પણ પોતાના
 ઉપરીઓને રાજી રાખ્યું જ છૂટકા સાબરમતીમાં જે ચિત્ર
 જોએણું તેથી ભય કરે ઉવડું ચંચાલું અમને લઈ જવામાં
 આવ્યા ત્યાં જોવાનું મળ્યું ત્યાંના યૂગપીઅન સુપરિ-
 ન્ટેન્ડેન્ટને જેલોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલની ટીમી ખીજી જ
 નહોતી સેક્રેટરીએટમાં પોતાના જેટલો જ એનો વગ ચાલે
 કલેક્ટરને તો તે ઘાલ્યા જવો ગણુનો એના હિન્દી ઉપરીઓ
 તો તેના જ્યાં હિસાબમાં નહોતા એટલે જ્યારે પોતાની
 ફરજ બજાવવી હોય ત્યારે તે બતાવતા તે ડરતો નહિ,
 અને નરજ બજાવવી જ્યારે વસમી લાગ ત્યારે તેને ઉંચી

મૂંઝા પાણી પાછો હઠતો નહિ તેને ખાતરી હતી કે સામાન્ય રીતે તેનો નાનું વાળ જરનાર કોઈ નથી નિર્ભયતાનું આ ભાન જુનાનું યુરોપીયન અમલદારોને ધણીવાર લોકોના અથવા સરકારના વિરોધ છતાં કરવાની વસ્તુ કરાવી શકે છે, અને એ જ ભાનને લીધે તેણે અનેકવાર તમામ કરાવો ને હુકમોને ઉઘે મૂકી લોકમતને હડધૂત કર્યો છે

સુનાવણી અને સભા વિષે મારે કંઈ કહેવાનું રહેલું નથી, કારણ નાયનાર એ વિષે સઘળું જાણું છે માત્ર જજ અને ઍડવોકેટ જનરલ સુદ્ધા સઘળા અમલદારોએ અમારા તરફ જે સમજનતા બતાવી તેનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર છે કોર્ટની આદર અને કોર્ટની આસપાસ બહાર ભેળા થયેલા મૂઠીભર લોકોએ જે અદ્ભુત અચમ બતાવ્યા હતા અને જે અપાર પ્રેમ દાખવ્યો હતો તે તો કદિ સ્મૃતિમાથી ભૂંસાઈ શકે એમ નથી છ વરસની સાદી -દની સભાને મેં હલકી જ માની, કારણ ફેજહારી નાયદાની ૧૨૪ જ વલમ પ્રમાણેનું નર્થ જો ખરેખર ગુન્હો જ ગણાય અને નાયદાનો વહીવટ કરનાર ન્યાયાધીશ તેને ગુન્હો ગણ્યા વિના ન રહી શકે તો તે કામ પ્રમાણે વધારેમા વધારે સભા કરવાનો તેને સંપૂર્ણ હક રહે મારો ગુન્હો તો વારંવાર અને ઘરાઘરા-પૂર્વક કરવામા આવેલો હતો, તેમ છતાં મને જે હલકી સભા કરવામા આવી તેનું કારણ તો ન્યાયાધીશ મારો પર દયા કરી એમ નહિ, —કારણ મેં દયા માગી નહોતી—પણ એ જ કારણ આપી શકું કે ૧૨૪ જ વલમ તેને પસંદ થઈ નહિ હોય અમુક નયદાઓને વિષે પોતાનો અણગમો ઓછામા ઓછી સભા કરીને દર્શાવનારા ઘણા ન્યાયાધીશો મેં જોયા છે, તેમણે ગુન્હો પૂરેપૂરો થયો હોય અથવા ઇચ્છાપૂર્વક થયો હોય તેનો વિચાર જ નથી કીધો મારો ન્યાયાધીશ

તો મને જોઈ સળ માથે એ તેને જોતે એમ નહોતું,
 દારણ એ જ ગુન્હાને મદદે રન લોઝમાન્યને '૭ વગસની
 સળ થઈ હતી

સળ થઈ ગઈ કે પૂરેપૂરા સળ પામેલા કેદીઓ
 તરીકે અમને પાઠ જેલમા લડ જનામા આગ્યા, પણ
 અમારી પ્રત્યેના વર્તાવમા ડગો કેર પડયો નહિ કેટલાક
 મિત્રોને તો જેલ ગંધી આવના જેવામા આવ્યા હતા
 જેલમા વિદાય વગેરે ખૂબ આનંદથી થયુ મારી સ્ત્રી
 અને અનસુયાબહેન બનેએ માગથી દુગ પડતા રણી
 હિમત બતાવી બાર્ડ ખંડ તો આજો વખત હસતા જ
 હતા અને બહુ આટલી ગંધી નાનિથી સાગાપાગ
 આટોપાઈ ગયુ અને હવે કઈ આરામ મળશે અને
 આરામ લેતા છતા જેનની સેવા પણ થશે એ લાગણીથી
 મને પણ નિરાત વળી ને જેનને એક ખૂણેથી બીજે ખૂણે
 ફેરાદોડ રી મોટી સભાઓ ભરી નેટલી મેવા થાય છે
 તેના કરતા જેલમા નવારે મેવા થશે એમ મે માન્યુ
 હુ ઈચ્છુ છુ કે એ- માથીના જેલ જવાથી મામાન્ય
 ગર્યાને તેટલુ લામ કુનાગની ખાટ જતી નથી એમ હુ
 ગર્યા-તાઓને સમજાવી ગઈ આપણે ધણીવાર એની
 માન્યતા જાહેર કરી છે - વિના દારણ ભોગવેલુ દુખ જ
 અન્યાયને માટે તે લોગનમામા આનંદ હોય તેના
 નિવારણ માટે અસીરમા અસીર ઉપાય છે એ
 માન્યતા જો આપણી લાયમ હોય તો તો પછી એક
 સાથીના જેલ જમાથી -શી જોટ ગઈ નથી એમ
 આપણને પ્રતીત થતુ જોઈએ મર્યાદા અને નમ્રતાની
 માથે સહન કરવામા આવતા મૂળા ટુળતા પડ્યા
 નેટલા અસરકારક રીતે મબળાય છે તેટલા બીજા
 કુશાન્ના નથી સભળાતા એ જ સગીન કામ છે, દારણ કે

એની હશી ધાધન નથી એ જ હમેશા માયુ છે નારણ
 એમા ખોટી ગણતરી રહેલી નથી ઉપરાંત જે આપણે
 સાચાકામ કરનાર હોઈએ તો એજ સાથીના જનાથી
 આપણે ઉત્સાહ વધવો જોઈએ, અને તેથી આપણી
 કાર્યશક્તિ પણ વધવી જોઈએ અને જ્યાં પ્રવી આપણે
 અમુકની જગા તો પૂરવી અશક્ય જ છે એમ માનતા બધ
 થયા નથી ત્યાં મૂધી અવસ્થિત કાર્યને માટે આપણે લાય
 કાત નથી મેળવી કારણ અવસ્થિત કાર્ય એટલે સતમા
 પડેલા ભગાણુમા કાર્ય ચાલુ રાખવાની શક્તિ એટલે
 મિત્રોને અથવા આપણને પોતાને નાહકનુ દુખ આવી
 પડે તેમા આપણે આનન્દ જ માનવો જોઈએ અને
 વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ કે જે કાર્યને માટે આપણે દુખ
 વહોયુ છે એ જો સાચુ હશે તો આપણા દુખથી તે
 કાર્યને લાભ જ છે

કેટલાક અમલદારો

૧૮ મી માર્ચ ને રાનિવારે સુનાવણી પરી થઇ સાબરમતી જેલમા નાં નહિ તો થોડા અઠવાડિયા સૂધી નિરાતમા વખત જશે એવી અમે આના ગાખી હતી અમે એમ તો ધાર્યું જ હતું કે સગ્ગર લાખો વખત અમને ત્યાં ને ત્યાં ન રહેવા દે, પણ અમને એનાએક ખસેડવામા આવ્યા તેને માટે તો અમે તૈયાર ન હતા વાચકને યાદ હશે કે તા ૨૦મી માર્ચ ને મોમવાડે અમને એક રોપેસ્યવ ટ્રેન પર લઈ જવામા આવ્યા, જે અમને યરોડા જેલ લઈ જવાને માટે રાખવામા આવી હતી સાબરમતીથી અમને ખમેડગાતા ૮ એ નાતની ખબર અમને નીવળતા પહેલા એક ડોક્ટર આગમ્ય જ આપવામા આવી જે અમલદારના હવાલામા અમે હતા તેનામા સભ્યતાનો પાર નહોતો અમે આખી મુસાફરીમા તેણે અમને કશી અગવડ પડવા દીધી નહિ પણ ખડકી સ્ટેશન ઉપર પગ મૂકતાની સાથે જ અમે ડેરફ્ટર અનુલવ્યા અને ગમે તેમ પણ અમે કેફીઓ બીએ એવું અમને માલુમ પાડવામા આવ્યું ડોક્ટર ગીવ બે જણ સાથે ગાડીની રાહ બેઠને હોયો

હતો અમને કંઈએને માટેની મોટર-વાનમા બેસાડનામા આવ્યા આ મોટરની બાજુઓ પર હંડાને માટે જણા હતા, અને તે જુડી જુખ જેવી દેખાતી ન હોત તો તેને એક પરદા-મોટર કંઈ રાજ્ય એની તે હતી, કાગ્ન બહારનું અમે કશું જોઈ શકતા ન હતા

જેમમા અમારો સંકાર જો થયો, ભાગ બંદરને મારી પાસેથી કવી રીતે ખસેડનામા આવ્યા, તે પાછા કવી રીતે મળ્યા, મારી પ્રથમ મુલાકાત અને બીજી રમુઝ વિગતો માટે તો આ પત્રમા આગાઉ પ્રગિઠ થયેલો હડીમ અજમલખાનને લખેલો મારો પત્ર જોવાની હું વાચકને ભલામણ કરું છું જડવા પ્રસંગો ઓછા થતા ગયા અને તે વેળાના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જર્નલ ડીયલ અને અમારી વચ્ચેનો સબધ કપાટાબધ સુધરવા લાગ્યા અમારા સારીરની હાજતો માટે તે બહુ જાળજી રાખતો પણ તેનામા જઈએ એવું હવે કે જ હમેશા સામાને બુચ્યા વિના રહેવું નહિ પોતે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ છે અને અમે કંઈએ બીએ એનાત તેના મનમાથી કદિ નીચળી શકતી નહોતી અમે કંઈ છીએ અને તે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ છે એવું અમને સપૂર્ણ ભાન હતું, એમ માની લેવાને તે તૈયાર નહોતો હું હિંમતથી કહું છું કે અમે કંઈ બીએ એવું ભાન ગઈ પણ દાણે અમે જૂલ્યા નહોતા તેના હોદાને વટવ માત્ર અમે તેને આપતા, એટલે તેના હોદાનો અમને તે નીચરી ખ્યાલ કરાવતો હતો તે નજમું હતું પણ અનેક મિટિરા અમલદારોમા જે નાહકનું વૃમાખીપણું જોઈને માલુસન હું ખ થાય છે તે તેનામા હવે તેની આ નબળાઈને લીધે કંઈએ તરફ તેને અવિશ્વાસ રહેતો

માત્ર જહેવું વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાને એક રમુઝ દાખલો આપું છું સામાન્ય રીતે ખાતો એના કરતા મારે વિરોધ

ખાતુ જોઈએ એ વિષે તેન અતિશય ચિન્તા હતી હું
 માખણ ખાઉં એમ તે બ-છતો હતો મેં તેને ડહુ કે
 મારાથી માત્ર બઝરીના ફૂધનું જ માખણ વધ રાંચાય તેણે
 ખાસ હુકમ કર્યો કે બઝરીનું માખણ તાબડતોળ મગાવવું
 જોઈએ અને તે આવ્યું પણ તે શેની સાથે લેવું એ પ્રશ્ન
 હતો મેં ડહુ કે મને થોડો લોટ આપો તે આપવામા
 આવ્યો પણ તે એટલો બધો નડો હતો કે મારે પચાવવો
 મુશ્કેલ થઈ પડે ઝીણો લોટ મગાવવાનો હુકમ થયો, અને
 મને ૨૦ ગ્રામ આપવામા આવ્યો આ બધો લોટ લઈ
 મારા ડરડા શું ? હું અથરા ભાઈ બંકર મારે માટે રોટલી
 બનાવતા થોડા વખત પછી મને લાગ્યું કે નથી લોટની
 જરૂર કે નથી માખણની એટલે મેં ડહુ કે લોટ લઈ
 જાઓ અને માખણ બધું ડરો પણ ડર્જલ રીયલ
 સાબળે જ નોના ? જે આપવામા આવ્યું તે અપાર્ધ
 ગયું કદાચ પાંચબી મને ખાવાનું મન થાય મેં કહ્યું
 જાહેર પૈસા આમ નહીં વેડમય છે મેં ધીરે રહીને
 સમજાવ્યું કે જોઈતી મને મારા પૈસાની ચિન્તા હોય
 એટલી જ જાહેરના પૈસાની છે તેણે અનિશ્વાસભય
 સ્થિત હું એટલે મેં કહ્યું, “ ખરે જ એ મારો પૈસો
 છે ” ચંદ્રે તેણે જવાબ આપ્યો, “ સરકારી
 લીજેન્ડીમા તમે રોડ રાજો આપ્યા છે ” મેં નમ્રતાથી
 જવાબ આપ્યો, “ તમે સરકારની પાસેથી પગાર લો
 છો તેમાથી થોડા ટકા લીજેન્ડીમા આપ્યા છે, જ્યારે હું
 તો મારી આખી જાન આપું કે મારી મહનત, મારી
 શુદ્ધિ, માત્ર નર્સરવ ’ તેણે ખડખડાટ મચક હાસ્ય
 હું પણ હું તેથી ભોઠો પડ્યો નહિ કારણ મેં
 જે-હું તે હું સાચામાય માનતો હતો મોટા બાદશાહી
 મહેલો ઉપરાંત મહિને વીસ હજાર રૂપિયા મેળવનાર

વાઈસરાય, તેનો પગાર આવકવેશથી મુક્ત ન હોય તો આવજના થોડા ભાગ ન્હોલો -૨ ભરી સરકારને જેટલા પસા આપે છે તેના કરતા માત્ર પેગીયુ મેળવી સરકારને માટે મળૂંરી કરનાર મારા જેવો મળૂંર સરકારને વધારે ગળો આપે છે લાખો મળૂંરો મળૂંરી કરે છે તેથી જ વાઈસરાયને, અને જે તન્નના તે મુખી છે તે તન્નના ખીન્ન ચાલકાને તેમના પગાર મળી નહીં છે અને છતાં પણ અમેને અને ઘણા હિન્દી પ્રામાણિકપણે માન છે કે તેઓ મળૂંરાના કરતા સરકારની—‘સરકાર’ રાખેની તેઓ ગમે તે વ્યાખ્યા કરતા હોય—વધારે મેવા કરે છે અને તે ઉપરાંત છુદ્દ તેમના મહેનતાણામાથી સરકારન નલા વવા માટે અમુક દિરમો આપે જ પોતાના પુખ્ત-ગાળીપણાની આ આબુનિક માન્યતાના કરતા ખીજ વધારે કઠણી ભૂત અથવા વધાર ખેડૂંહો દાવો લા યે ન થયા હશે

પણ પાછા પેલા બહાદુર કર્નલ તરફ વળીએ કર્નલ ડીયલના ગર્વિષ્ઠ અવિશ્વાસનો મે જાણીનેઈને સરસમા સરસ નમૂનો આપ્યો છે નાચકના મનમા આવરો ખરૂં કે એ આટો મારે કર્નલ ડીયલ ગયા ને તેની જગાએ મેજર જોન્સ આવ્યા ત્યાં સુધી સાચી રાખવા પડ્યો હતો? કર્નલ ડીયલની જેલાના ઝામ ચલાડ દિન્સપે-ટર જનરલ તરીકે બફલી થઈ હતી

મેજર જોન્સ -નવ ડીયલથી તદ્દન ઉલટા જ જેલના આવ્યા તે દિનસથી જ તેઓ કદીઓના મિત્ર થયા અમારા પહેલા મેળાપનું મને તાદ્દશ સ્મરણ છે કર્નલ ડીયલની સાથે વટતા દમામ સહિત તેઓ આવેલા પણ તેમનામા રહેલો અમલદારપણાનો સંપૂર્ણ અભાવ

સામાના હેયાને ઠડા કરી દે એવો હતો તેમણે મને મિત્રતાથી બોલાવ્યા અને સાબરમતી જલના મારા સાથી-એ વિષે વાત કરી મને કહ્યું કે તેમણે તમને સલામ કહેવડાવી છે નિયમના દંઠ આગ્રહી છતાં તે પોતાની મોટપનો કદિ દેખાવ ન કરતા હજી સૂધી કોઈ પણ યુરોપીય કે હિન્દી અમલદાર મને એવો નથી મળ્યો કે જે દલથી અને પ્રતિષ્ઠા ને મોટાધના ખોટા ખ્યાલથી મેજર જોન્સના જેટલો મુક્ત હોય પોતાની ભૂલ ઝખૂલ કરવાને તે તૈયાર રહેતા સરજરી અમલદારોમાં આ જોખમજરક દેવ કવચિત જ તિવામાં આવે છે એકવાર તેમણે કોઈ રાજદ્વારી કેપીને નહિ પણ એક નિગધાર નાચેસાચા ગુન્હેગારને સજ કરી પાછળથી તેમને લાગ્યું - સજ અધટિત હતી લાગલા જ અને બહાગના ગ્રેહ પણ દબાણ વિના તેમણે તે ગદ કરી અને ઝીની ગરકીદીની ટિકીટમાં નીચેનો નોવવાલાયક શેને ઝ્યાં “મારા નિર્ણય માટે મને પશ્ચાત્તાપ થાય છે” -હીઓ સુપરિન્ટેન્ડન્ટોને નાનકડા ઉપનામ આપી નવી આશ્ચર્યજગત રીતે તેમના સ્વભાવનું સાચું વર્ણન કરી દે છે । મેજર જોન્સ ‘બહોત લલા’ હોવાતા હતા દેવ અમલદારને ઉપનામ મળેલા જ હતા

પણ આટો અને ખાવાના બીજા નકામા પદાર્થો સાચવી રાખનાની વાત પૂરી કરી દઉં મેજર જોન્સ તપાસ કરવાને આવ્યા તે જ દિવસે મે તેમને વિનંતિ કરી કે મારે જ નેહવું નથી તે મને ન આપવામાં આવે તરત જ તેમણે મારી વિનંતિનો અમલ કરવાનો હુકમ આપ્યા ઝર્નલ ડાયલને મારા હેતુઓ વિષે અનિશ્ચાસ હતો, પણ મેજર જોન્સે મારો શબ્દશબ્દ સાચો માની રેકસરની ખાતર હું જેટલા દેરદાર કરવા માગું તે કરવા દીધા, અને કદિ શકા પણ ન કરી કે મારા મનમાં કઈ મેલ હશે

એક બીજા ને અમલદારના સબન્ધમાં અમે શરૂ
આતમાં વ્યાખ્યા તે જોવાના ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ હતા તેઓ
અકુટ, હા અને ના કરતા વધારે શબ્દ બોલવાની તસ્વી
ન લેનાર અને સામાને કરડા લાગે એવા હતા.
અતડાપણું તો તે પોતાનું જ હોવડાવે, અને બિચારા
કદીઓ તેનાથી ત્રાસેલા રહેતા ધણાખરા અમલદારો
ઉપનાશન્ય હોવાને લીધે ધણીવાર ઈરાફા વિના અન્યાય
કરી દે છે તેઓ બીજા બાળુ જોવાની ના પાડે છે
કદીઓને ધીરજથી સાબળવાના નહિ, તેમની પાસે સીધા
સબલ્ક જવાબની આરા શરૂ, અને તેવા જવાબ ન મળે
એટલે ખોટા હુકમ કરે એટલે આ ઈન્સ્પેક્ટરની મુલાકાત
ધણીનાર ફારસ જેવી હોય છે, અને લગભગ બધીવાર
તેમની તપાસને પરિણામે અયોગ્ય માણુમને એટલે
પતરાજખોર અથવા ખુશામતખોરને જ લાભ થાય છે
યાજ્ય માણુસને-ઓછાબોલા ગરીબડા કદીને તો મોઢ
સાબળવાનું જ નહિ અરે, ધણાખરા અમલદારો તો
નિખાલસપણે વબલ કરે છે કે તેમની ફરજ કેદખાના
સ્વચ્છ અને રોગરહિત રાખવા, કદીઓને એકબીજા સાથે
લડતા અટકાવવા, અથવા તેમને લાગી જતા રોડવા, અને
તેમને નીરોગ રાખવા, ઉપરાત જરી જ નથી

આ મનોદશાનું હું ખદાયક પરિણામ આવતા પ્રકરણ-
માં જ તપાસી શકાય

કેટલાક ભય કર પરિણામ

જીલના અમલદારો માને છે કે ક્ષત્રીઓના આરાગ્યની સલાહ રાખવી અને તેમને માહોમાહે લડતા - નાસી છૂટતા અટકાવવા એટલેથી જ પોતાની કુળ પૂરી થાય છે. અમલદારોની આ માન્યતાના જ પરિણામ આવ્યા છે તેની ચર્ચા હ આ પ્રવરણમાં કરવા લાગુ છું. જો એ સારી કે નબળી વ્યવસ્થાનાથી દોર પૂરવાની કોઝ છે એમ કહું તો તેમાં અતિગચ્છોક્તિ નથી જે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ક્ષત્રીઓને સારો ખોરાક આપે છે અને વગર નાણું રાક્ષા કરતો નથી તે સરકારની તેમજ ક્ષત્રીઓની બંનેની નજરમાં આદર્શ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ગણાય છે. બંનેમાંથી એક પક્ષ એથી નબરેની આગા રાખતો જ નથી જો કોઈ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ક્ષત્રીઓ સાથેના પોતાના વહેવારમાં કંઈક માણસાઈ વાપરના બંધ તો ક્ષત્રીઓમાં તેને વિષે ગેરસમજ થનાનો પ્રેર સભવ, અને સરકાર પણ એને અનહેવાર કે તેથી પણ નપાનટ ગણી તેના અણુવિશ્વાસ આણું છે.

આવા વાતાવરણમાં જો જોલો દુર્ગુણ અને દુર્ગતિના અખાડા ન બને તો ખીનું શું થાય ? કેળવણી અહીં રહીને મુધરવાની તો વાત જ શી કરવી ? મોટે ભાગે તેઓ અખાડના કરતા વધુ બરા બને છે અને લાગ છે કે આખી દુનિયાભર જ્યાં એ એ- એવી જાહેર સંસ્થા છે કે જેની તરફ પ્રગ્ન સૌથી વધારે દર્શન કરે છે પરિણામ જોવાના વહીવટ ઉપર જાહેર પ્રતિભા કરી જ અકુરા રહેતો નથી જ્યારે કોઈ કંઈ જાણીતો ગજકારી હોય તો માત્ર પૂરાય છે ત્યારે જ પ્રગ્ન જલની દીનાલો પાછળ શું બને છે તે જાણનાં કુતૂહલ થાય છે

કદીઓ વર્ગીકરણ કવળ જેલવહીવટની મગરડની દ્રષ્ટિએ કરવામાં આવે છે કદીની અનુરૂણતાનો કરી જ વિચાર કરવામાં આવતો નથી દાખલા તરીકે રીદા ગુન્હે-ગારોને અને જમણે કાંઈ નૈતિક ગુન્હો કર્યો નથી પણ તેઓ માત્ર કાયદેસર વર્તનમાં ત્રી દાખલ જેલમાં આવ્યા છે, તેવાઓને એક જ વાડમાં, એક જ ભાગમાં, એટલું જ નહિ પણ એક જ બરાકમાં સુઢા રાખવામાં આવે છે । વ્હી વ્હી રહેણીકરાળીરાળા ચાળીસ કે પચાસ કદીઓને એક જ બરાકમાં રોજ રોજે બાર કલાક પૂરવામાં આવે એ સ્થિતિની કલ્પના કરી જુઓ છાપ વાળી ચૂંકડી ટિકીટ કરી વાપર્યાના ગુન્હા મોટે સત પામેલો એ- કદી આવા રીદા અને ભયકર ગણાતા કદીઓ જોડે રાખવામાં આવેલા મારી જાણમાં છે ખૂનીઓને, સ્ત્રીહરણના ગુન્હેગારોને, ચોરોને અને કાળ ગરકાયદે વર્તન કર્યાના ગુન્હાઓ સાથે જેલમાં આવેલા કદીઓને જલગા ભેળા પૂરાએલા જોના એ રોજનો બનાવ છે

કદીઓ પાસે જે કામો કરાવવામાં આવે છે તેમાં પણ કેટલાક એના હોય છે કે જે વણા માણસોએ સાથે

મળીને ઝરવા પડે, જેવા કે પાણીના પંપ ચલાવના મજબૂત બાધાના કદીઓને જ આવ્યા કામો પર મેલાય કેટલાક લાગણીપ્રધાન માણસોને આવી એક ટોળીમા મૂકવામા આવ્યા હતા આવી ટોળીમાના સામાન્ય કદીઓ હાલતા ને ચાલતા એવી ભાષા વાપરે છે કે રાષ્ટ્ર માણસના તો કાનના કીડા ખરે હવે જો કે પેલા વાપરનારાઓને તો પોતાની ભાષામા કશી અસ્વીકૃતતા રહેલી છે એની ભાળ સરખી ન હોય, પણ લાગણીપ્રધાન માણસ તો પોતાની હાજરીમા અસ્વીકૃત ભાષા વપરાતી સાબળી બેચેન બની જાય એ દેખીતુ છે આવી ટોળીઓના ઉપર દેખરેખ ઝરવાને કદી વાર્ડરો નીમેલા હોય છે આ વાર્ડરોના મ્હોમાથી કદીઓ ઉપર ગલીચમા ગલીચ ગાળો હમેશા વરસ્યા જ છે અને જો તેમનો પિત્તો બરાબર ઉકળ્યો હોય તો પોતાની પાસેના દંડુકાને પણ તેઓ નવરો રહવા દેતા નથી જલેવાની જરૂર નથી કે આ બન્ને સભ્યો ઝરવાની તેમને કશી જ સત્તા મળેલી નથી હોતી, એટલુ જ નહિ પણ જલના કાનૂન મુજબ એ ચોખ્ખી ગેરનાયદે છે

પણ જલોમા ગેરનાયદે થનારી વસ્તુઓની તો હું એક લાખી ટીપ આપી શકુ એમ છું જલના અધિકારીઓ આથી અભણ્યા નથી હોતા, એટલુ જ નહિ પણ કેટલીક વેળા તો તેઓ ઇરાદાપૂર્વક આખ આરા જાન કરે છે ઉપર કદી ગયો તે પેલો લાગણીપ્રધાન ની ગલીચ ભાષાનો સહવાસ ખરદાસ કરી શક્યો નહિ તેથી તેણે એવી ભાષા વપરાતી બધ ન થાય ત્યા સુધી પોતાનુ કામ કરવા ના પાડી સદ્ભાષ્ય મેજર જોન્સે વચમા પડીન તાબડતોબ બ દોખસ્ત કર્યો, નહિ તો મોટી કફેડી સ્થિતિ ઉભી થાત પણ એ પરિણામ ફાળુજીવી હતુ મેજર જોન્સની

પાસે એવુ રીતી ન બનવા પામે એવી અસરકારક અટકાયત કે નાનું કંઈ જ માધન નહોતું હારણુ જ્યાં સૂધી કેરીઓનું વર્ગીકરણ તેમના નૈતિક દરજ્જાનો અગર તો માણુમ તરીકેની તેમની અનુકૂળતાઓનો વિચાર ન કરતા કેવળ જેલવહીવટની અનુકૂળતાનો જ વિચાર કરીને કરવામા આવે ત્યાં સૂધી એ સ્થિતિ ચાલુ જ રહેવાની

આપણને તો એમ થાય કે જેલમા જ્યાં એકેએક કેરી પર ગાતદિવસ ચોક્કી પડેરા રહે છે અને જ્યાં કેરી જદિ વાઈરની નજર બહાર નથી રહી શકતો, ત્યાં તો ગુન્ડા અને જ મ્વી રીતે ? પણ દુર્ભાગ્ય વફાનામા આવી શકે એવો નીતિ વિરુદ્ધનો એ-એક ગુન્ડો ત્યાં થવો શક્ય છે, અટકુલ નહિ પણ થાય છે, અને મોટે ભાગે ગુન્ડો ડરનારનો ટેઈ હાથ ઝાલતું નથી ' નાની નાની ચોરીઓ, છતરપીડીઓ અને નાના મોટા હુમલાઓને તો હુ ગણાવતો જ નથી, પણ હુ તો સૃષ્ટિકર્મવિરુદ્ધ કર્મના ગુન્ડાઓની વાત કરના માનુ હુ

અગતી વિગતો આપીને તો હુ વાચકને આવાત ન જ પહોચાડું મે જેલના ધણા અનુભવ લીધા છે, છતાં હુ નહોતો માનતો કે જેલોમા આવા ગુન્ડા બનતા હશે પણ ચરોડાના અનુભવે મને એક કરતા વધારે દુ ખદાયક આઘાત પહોચાડ્યા સૃષ્ટિકર્મવિરુદ્ધ કર્મના ગુન્ડાઓ હસ્તી ધરાવે છે એ શોધથી મને મોટામા મોટો આઘાત થયેલો એ ગુન્ડાઓ વિષે વાત કરતા બધા અમલદારોએ મને કહ્યું છે કે હાલની જેલો ચલાવવાની પદ્ધતિ હેઠળ એ ગુન્ડાઓને અટકાવવા અશક્ય છે એ વાતથી વાચકને હુ વાકેફ કરી દઉં કે આવા ગુન્ડાઓના દાખલામા જેના ઉપર

આ હુર્મ્મે ડરવામા આવે તે મખમ વગલગ હમ્મેગા નાઝમ્મ હોય છે અને મારો ચોક્કસ અભિપ્રાય છે કે જેલોના વહીવટમા ને માણસાદતુ તત્ત્વ દાખલ ડરવામા આવે અને જેલોના વહીવટ ને પ્રબલો સખધ ચાલૂ થાય તો એના ગુન્હા જરૂર અટકવી શકાય હિંદુસ્તાનની જેલોમા આશરે ચાર લાખ કેની વસે છે આ કેનીઓ એકવાર જેલોમા જઈ પૂરાયા પછી તેમનુ શુ થાય છે એની ખબર રાખવી એ પ્રબલો કાર્યજ્તાઓનુ કામ ગણાયુ તેમજ ગુન્હેગારને જવામા આવતી મળ પાળળ આખરે તો તેને સુધારવાનો જ હેતુ રહેલો છે સામાન્ય માન્યતા એ છે કે ધારાસભા, ન્યાયાધીશ અને જેલર ગુન્હેગારને તબ ડરવામા એવી આગા રાખે છે કે ગુન્હેગારને એ મળઓથી ખમવી પડતી શારીરિક અને માનસિક ઈન્તઓ જ માત્ર નહિ પણ જેલમા પૂગઈને મગા મનાજથી લાગો વખત નિખટા પડી રહેવાને પરિણામે ને પશ્ચાત્તાપ થયા વિના ન રહે તે પશ્ચાત્તાપ પણ ગુન્હેગારને ફરી ગુન્હો કરના અટકવગે પણ વસ્તુ-સ્થિતિ એ છે કે સબઓ લોગવીને તો કેદીઓની પશુતા હલદી વગે છે જેલમા તેમને પશ્ચાત્તાપ કરવાની કે સુધરવાની તર કદિ આપવામા આવતી નથી. માણુમાઈ જેલુ વશુ હોવ જ નથી હા, શોભાના ધર્મોપદેશકો અઠવાડિયે એકવાર મુનાકાત દઇ નય છે ખરા આવી કાઇ સભામા મને હાજર રહેવા દેવામા આવ્યો ન હતો પણ હુ એટલુ નાણુ છુ કે એ સભાઓ મોટે ભાગે ભૂંડા ધતિગ હોય છે ઉપદેશકો ધતિગ કરનારા હોય છે એલુ સૂચવવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી, પણ જે લોકોને સાધારણ રીતે ગુન્હા ડરવામા કશુ અભુગવ નથી

વાગવુ તેવાઓ ઉપર અઠસારિયે એવાગ થોડી- મિનિટ
માર્મિ- પ્રાર્થના - પ્રવચન થાય એની શી અમર
થવાની હતી ? એક અતુલ વાતાવરણ ઉભું કરવાની
જરૂર છે કે જેમા ગીતોને કેદી અનુભૂતા જ ખરી ટેવો
છોડીને મારી ટેવો ગ્રહણ કરેતો થઇ જાય

પણ જ્યાં મૃત્યુ બારે જવાબદારીના કામ કેદીઓ
મારગત કમવવાની પદ્ધતિ ચાલુ રહે ત્યાં સંધી આવુ
વાતાવરણ ઉત્પન્ન થવુ અગ-ય છે કેદીઓને હાદેદાર
નીમવાની પ્રથા તો વળી સાથી વધારે ભૂડી છે આવા
હાદેદાર થનારા લોકો હંમેશા લાખી મુદતના કેદીઓ જ
હોય છે, એટલે તેઓ પણ ગભીર ગુન્હા કરીને જ આવેલા
હોય આધારણ રીતે ગુડ અને બલમબેર કેદીઓને જ
પહેરેગીર તરીકે પસંદ કરવામા આવે છે આ લોકો
સાથી વધારે ધુસણીઆ હોય છે, અને તેથી આગળ
આવવામા આવે છે જેલમા જે જે ગુન્હા બને છે તે
ફરેમા લગભગ તેઓનો હિસ્સો હોય છે એક વેળા
બે પહેરેગીરોના સુષ્ટિકમવિરુદ્ધ કર્મનો રિકાર
બનેલા એ કેદીને ખાતર મારામારી થએલી, જેમાથી
એ મરણ પણ નીપજેલુ, જેલમા તે ઘડીએ શુ
ચાલી રહ્યું હતુ એની બચાવને ખખર હતી, પણ
અધિકારીઓએ દરમ્યાનગીરી કરેલી તે માત્ર વધુ ઝગડો
અને રક્તપાત થતો અટકાવવા પૂરતી જ

ખીજ કેદીઓએ કયુ કામ કરવુ એની લલામણ
કરનારા પણ આ જ કેદી અમલદારો હોય છે તેઓ જ
એ કામ ઉપર દેખરેખ રાખે છે, અને તેમને સોંપવામા
આવેલા કેદીઓની સારી ચાલચલગતની જવાબદારી પણ
તેમના પર જ હોય છે ખરૂં જોતા જેલઅમલદારોની
ઈચ્છાની સૂતાવણી અને તેનું પાલન, આ અમલદારીની

પાયરીએ ચકાવેલા કેદીઓની મારફતે જ કરાવવામા આવે છે આવી વહીવટપદ્ધતિ હેઠળ આથી વિશેષ સડો ન જણાયો એ જ નવાઇ છે આથી કરી એન્વાર મારી ખાત્રી થઇ કે જ્યાં પદ્ધતિ દુષ્ટ છે ત્યાં માણસ એ પદ્ધતિથી જ ભેરાવર બની એને પણ તળે ન્યડે છે અને સ્વચ્છ દે વર્તી શકે છે, જ્યારે સારી પદ્ધતિમા એને હમેશા પદ્ધતિને વશ થઇ નાના બનીને રહેવું પડે છે પ્રાકૃત મનુષ્યો સ્વાભાવિક રીતે જ વચલો માર્ગ શોધે છે

રાધવાનુ તમામ કામ પણ કેદીઓને જ સોંપવામા આવે છે આને લીધે રાધવામા બેદરજરી થવા ઉપરાંત અવસ્થાપૂર્વક પદ્ધતિ થાય છે ધાન્ય ફળવાનુ, ગાંઠ મમારવાનુ, રાધવાનુ અને પીરસવાનુ બધુયે કેદીઓ જ રે છે માથે જરૂરતા ઓછા અને નાચા રહેતા ખોરાક વિષે વારંવાર ફરિયાદો જરવામા આવતી, ત્યારે અમલદારો તરફથી હમેશા એ જ જવાબ મળતો કે તમારે ખાનાનુ તમે જાતે જ રાવો છો એટલે એનો ઉપાય પણ તમારા જ હાથમા છે । કેમ જાણુ કેદીઓ એન્જીનના સગા હોય ને પરંતુ પરની જવાદારી સમજતા હોય

એન્વાર જ્યારે હું ઉપલી ફલીલને છેવટનું પગથિયે લઈ ગયો ત્યાં જવાબ મળ્યો કે કોઈ પણ જલવહીવટમા એવો ખરચ કરવો ન પોસાય આ વાટાવાટની વખતે મેં મારો મતભેદ દર્શાવેલો, અને દુરાબતાથી દોરેલી પદ્ધતિના અમલ નીચે જોલનો વહીવટ જરૂર રનાથથી થઈ શકે એ મારી માન્યતા વિશેષ અવલોકનદ્રારા આજે વધારે દૃઢ થઈ છે જોલવહીવટની આર્થિક બાબત તપાસવા પાછળ એક પ્રકરણ લખવા હું હમેદ રાખુ છું અત્યારે તો માત્ર એટલું જ કહીને સતોષ માનીગ, કે નૈતિક દુરાચારોનો વિચાર કરતી વેળા ખરચનો પ્રશ્ન આગળ કરવો એમા કાંઈ જ કરી શોભા છે

‘રાજદારી’ કેદીઓ

‘રાજદારી’ અને ખીન કદીઓની વચ્ચે અમે કોરો ભેદ કરતા નથી, તમારે માટે એવો જ ભેદ કરવામા આવે એમ તો તમે ન ઇચ્છો ને ?’ ગયા વર્ષની આખરે સર જ્યોર્જ લોઈડ ન્યારે યરોડામા આવ્યા તે વેળાના તેમના આ વચનો છે ‘રાજકીય’ વિશેષણનો ભૂલથી મે ઉપયોગ કર્યો તેના જવાબમા તેઓ આમ જોલેલા મારી ભૂલ થવી નહોતી નેહતી, નરણ ગવર્નર સાહેબને એ શબ્દની સૂગ છે એ હું ખરોખર બાણતો હતો છતાં અન્યથા નેવી વાત છે કે અમારામાના ધણાખરાની ઇતિહાસની પત્રિકાઓ ઉપર ‘રાજદારી’ એવો શબ્દ લખેલો હતો આ વિચિત્રતા વિષે મે ન્યારે ટીકા કરી ત્યારે તે વેળાના સુપરિન્ટેન્ડન્ટે મને કહેલું કે ‘એ ભેદ ખાનગી છે અને કેવળ અધિકારીઓની બાણ માટે જ છે, કદીઓને એ ભેદ વિચારમા લેવાની જરૂર નથી, એના ઉપરથી તમને કોરો હજ નથી મળી શકતો’ સર જ્યોર્જ લોઈડના વચનો મને યાદ રહ્યા છે તે પ્રમાણે રાખે રાખે મે

ઉપર આપ્યા છે એ વચનમા કબ છે, અને તે નાહજનો છે કારણ તેમને ખબર હતી કે મારે તો કશી મહેરબાનીની કે કશા ભેદની ગરજ ન હતી પ્રસંગવરાત્ આ વિષે સામાન્ય ચચા થતી હતી પણ તેમનો કહેવાનો ભાવ એ હતો કે ‘જાયદાની અને અધિકારીઓની દૃષ્ટિએ ખીજના કરતા તમે કશાંય ચઢીઆતા નથી’ છતાં દુ ખની અને ત્રિચિત્ર વાત એ છે કે એ ભેદનો જ પણ કારણ વિના જ્યારે તત્ત્વ’દૃષ્ટિએ ચિરોધ કરવામા આવતો હતો ત્યારે વ્યવહારમા તેનો અમલ થતો હતો માત્ર ધણેખરે પ્રસંગે એ ભેદનો અમલ રાજકારી વ્હીઓની વિસ્ત્ર ન થતો

વસ્તુત ભેદ ટાળવા એ અગત્ય છે ને કી મનુષ્ય છે એમ ન ભૂલનામા આવે તો તો કૈની રહેણી સમજવાની અને નહાનાના તેની છાંયી તે રહેણી સાથે બ વળેસતી કરવાની જરૂર રહેશે એ કઈ ગરીબ અને તબગર, રિક્ષિત અને અગિક્ષિત વચ્ચે ભેદ પાડવાનો સવાલ નથી, પણ ભૂદા ભૂદા સન્નિગોથી તેમનામા ઝળવાએલી જુની જુની રહેણીનો એ સવાલ છે આ સાથે ભેદ સહજભાવે સ્વીકારવાને બદલે જહેવામા આવે છે કે ગુન્હો કરનારા માણસોએ સમજવું જોઈએ કે કાયદો કોઈની રામ રાખતો નથી, અને તબગર માણસ જ ઔજ્યુએટ કે મજૂર ગમે તે ચોરી કર તો પણ સૌ જાયદાનો દૃષ્ટિએ સરખા છે શુક જાયદાનો આ અવગો અર્થ છે ને કાયદો જો ભેદ ન કરતો હોય તો દરેકની સાથે તેની સહનયક્તિ પ્રમાણે પર્તાર થવો જોઈએ નાજુ- બાધાના ચોરને ત્રીસ રૂબ માગવા અને સગક્તને પણ તેટલા જ માગવા એમા નિષ્પક્ષ ન્યાય નથી, પણ નબળાની સામે વેર રહેલું હશે અને જબરાના તરફ વધાય પક્ષપાત

થરો તે જ પ્રમાણે કકણ જમીન ઉપર પાથરેલી કાથાની ખડખડી સાદરી ઉપર પડિત મોતીલાલજી જેવાને સુવાડવા એમા સમાન વર્તાવ નથી રહેલો-વધારે સળ રહેલી છે

કેની મનુષ્ય છે એ વાતનો જેના વહીવટમા સ્વીકાર થાય તો કેનીન જેલમા દાખલ કરતા આજે ને સસ્કાર થાય છે તેને બદલે જુદા જ થાય અગુકાના નિશાન જરૂર લેવામા આવે, અગાઉ ડરલા ગુનહા ભવે તેના નામ સામે નોંધવામા આવે, પણ સાથે સાથે કેદની ટેવો અને રહેણીંડરણીની પણ વિગત નોંધાએલી હશે જો અધિજાગીઓ કેદીઓને મનુષ્ય સમજતા થાય તો તેમણે સ્વીકારની જોઈતી પ્રથાને વર્ણવનાર શબ્દ ‘ભેદ પાડવા’ નહિ પણ ‘વર્ગીકરણ’ એ છે અમુક પ્રકારનું વર્ગીકરણ તો આજે મોજુદ છે જ દાખલા તરીકે કેટલાક ‘સર્વલ’મા કદીઓને લાખી કાટરીઓમા ટોળીબધ રાખવામા આવે છે વળી ભયડર ગુન્હેગારોને માટે છુટી છુટી કાટરીઓ હોય છે, અને એકાતમેદની સન્નવાળાને માટે ‘અધારી કાટરીઓ’ હોય છે, ‘રાસી ખોલીઓ’ હોય છે જેમા ફાસીને લાકડે ચડનારા કેદીઓને રાખવામા આવે છે અને આ ઉપરાંત જાતી કેદવાળાઓને માટે જૂની કાટરીઓ હોય છે વાચકને આશ્ચર્ય થશે કે રાજદારી કેદીઓને ઘણાખરાને જૂદા વિભાગમા અથવા ‘અધારી કાટરી’મા રાખવામા આવતા હતા કેટલાકને તો ‘રાસી ખોલી’મા રાખવામા આવતા હતા પણ રખે હું અધિજારીઓને અન્યાય કર આ વિભાગો અને કાટરીઓની જેને ખબર નથી તેમને કદાચ લાગશે કે ‘રાસી ખોલી’ જેવી કાટરીઓમા કંઈ ખાસ ભૂલપણું હશે પણ તેમ નથી

યરોડા જેલમા બધી ડોટડીઓની રચના સારી છે અને હવાવાળી છે મોટામા મોટો વાઘો તો ડોટડીઓની આસપાસ ઉભા થએલા વાતાવરણનો છે

વર્ગીકરણ, મે ઉપર બતાવ્યું તેમ, અનિવાર્ય છે અને હાલ મોઝુદ છે તો તે રાષ્ટ્રીય અને મનુષ્યત્વવાળું શા સાર ન હોતું નોંધએ ? મારી મૂચના પ્રમાણે વર્ગીકરણમા ફેરફાર કરવામા આવે તો આખી પ્રથાને પલટી નાખતી નોંધએ એ હું બાણુ છું તેમ કરવામા વધાર ખર્ચ થશે અને નવી પ્રથાને ચલાવનાર જુદા જ માણસો નોંધએ એ વિષે શંકા નથી પણ આજે વધારે ખર્ચ થશે તો અન્તે બચત જ થવાની છે હું જે ફેરફાર મૂચવું છું તેનો મોટામા મોટો ફાયદો તો એ થશે કે ગુંહાઓનું પ્રમાણ અવશ્ય ઓછું થવાનું અને કેળીઓની જીદગી સુધરવાની પછી જો તો (રે-મેટરી) સુધારણા ગૃહો ઉશે અને સમાજના પાપીઓ તે એ ગૃહોના સુધરેલા માનવત મળ્યા હશે આ નિવમ આવતા બહુ વાર લાગવાનો મતલબ છે, પણ જૂની કનીથી આપણે અન્નદ ગએલા ન હોઈએ તો આપણી જોડોને રે-મેટરી બનાવતા બહુ મુશ્કેલી નહિ પડે

અહીં એક જોડરના અર્થગર્મ વચન મને યાદ આવે છે તેણે કહેલું “ ઝડતીના અને રિપોર્ટ કરવાના કનીઓ જ્યારે હું દાખલ કર છું ત્યારે વાળીવાગ હું મન પોતાને પૂછું છું કે આ બધાના કગ્તા હું કેટલોક સારો છું ? હૃદયરને ખબર છે કે અહીં આવેલા કેટલાક કેળીઓના કરતા વધારે જૂડા ગુંહાઓ મેં કર્યા છે કે કેટલો જ છે એ ગિચારા પકડાયા અને હું બચી ગયો ” આ ભત્તા જલરે જ અપ્પલાત કરી તે

આપણને સહુને પણ કરવી પડે તેમ નથી ? પડડાય છે તેના કરતા નથી પડડાતા એવા ગુન્હા ધણા વધારે છે એ વાત સાચી નથી ? સમાજ તેમના તરફ આગળી કરતો નથી પણ પડડાવામાંથી બચવા જેટલી ચતુરાઈ જોમનામાં નથી એવાની સામે આખો જાદવાની આપણને ટેવ પડી છે, જ્યારે આવા ગરીબો કદમા જઈને વધારે રીઠા ગુન્હેગાર થાય છે

કેદી પકડાય છે કે તેને જીવધારી પ્રમાણે રાખવાની શરૂઆત થાય છે આરોપીને તત્વત તેનો ગુન્હો સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી નિર્દોષ માનવામાં આવે છે, પણ વ્યવહારમાં તેના જે માણસો મૂકવામાં આવેલા હોય છે તેઓ તેમના તરફ ગર્વ અને તિરસ્કારની નજરથી જુએ છે માણસ અપરાધી કંઈ કે પછી સમાજે તો તેને ખોયો જ કદખાનાતુ વાતાવરણ તેને હલકાઈની સ્થિતિ સ્વીકારી લેવાની ટેવ પાડે છે રાજદારી કેદીઓ આ નિર્વાર્ય કરનારા વાતાવરણનો સામાન્ય રીતે ભોગ નથી થઈ પડતા, ગરણ વાતાવરણની અધોગતિને વશ થવાને બદલે તેઓ તેની સામે થાય છે અને તેને કેટલેક દરજ્જે ઉન્નત પણ કરે છે, વળી સમાજ પણ તેમને કેદી ગણતો નથી હલકા તેઓ તો વીરો અને શહીદો બને છે જેલની તેમની વિપત્તિઓના ગાન વધારીને ગવાય છે અને કેટલીક વાર આ અતિશયતાથી રાજદારી કેદીઓ પછડાય પણ છે પણ દુર્ભાગ્યે લોડ તેમને જેટલા લાડ લડાવે છે તેટલા જ પ્રમાણમાં અમલદારો ધણુ ખર નાહકના તેમને સતાવે છે સરકાર રાજદારી કેદીને સામાન્ય કેદી કરતા વધારે ભયકર સમજે છે એક અમલદારે ગભીરપણે ફલીલ કરી હતી કે રાજદારી

કદીના ગુન્ડાથી આજેના મમા / જોખમમા આવે છે,
જ્યારે સામાન્ય ગુન્ડાથી માત્ર ગુન્ડેગારને જ હાનિ
થાય છે

ખીમ એક અમલદાર મને કહ્યું હતું - રાજદારી
કદીએને અલગ રાખી વર્તમાનપત્રો, માસિકા વગરે નથી
આપનામા આપતા તેનું નરણુ તેમના ગુન્ડો તેઓ
બરેબર સમજતા પાય અ છે તેણે કહેલું કે રાજદારી
કેવીમા તો કદમા બરાબ ગાને છે સામાન્ય કદીની
રતત્રતા લઈ લઈએ એટલે તેને કુ બ થાય છે જ્યારે
રાજદારી કદીના પડમાનું પાણીય હાનિ નથી એટલે
સરકાર તેમને ૧૧ નાની ઈ- પીછ રીત રોલે એ
સ્વામાનિક છે, અન તેથી જ તેમને સામાન્ય રીતે જે
સગરડો આપી બેઠાએ તેની નથી આપવામા આવતી
અકનાડિક 'ઇન્ડિયન ટે - ઇન્ડિયા' ઇન્ડિયા સામિયક
રિનર્નર 'મર્નર ટે ઇન્ડિયા' 'મોર્નર રિનર' અથવા
'ઇન્ડિયન રિનર માર્કેટિંગ' આપે એવી માગણી
મે કરેલી તેના નવાળમા આ પડમા આવે હતું
વર્તમાનપત્રોના ૮-૯૬ લેનામા આપ એ નજીની
સત્ત છે એમ વાચક ૧ સમજાવેલા જમને તે નથી
આપનામા આવતા તેના તે વર્તમાનપત્રની અનના
કરતા આગ્રી જરૂર નથી લાતી મને ખાતી છે - ભાઈ
મજાનીને વર્તમાનપત્રો આપવામા આવ્યા હાત તો
તેમનું મગજ નહિ બગડત વળી હુ તો ત્રીધ પલ્લ
સજોગોમા સુવાન-નું કામ ઉપાડી લેનારા રહો પણ
જેઓ મારા જેવા ન હોય તેમની શી ગતિ? ચરોડામા
રાજદારી કદીએને ભયર કદીએ સાવ મુઝામા
આવતા હતા તેમ તેમને નિષે થાય તો તેમના મન
ઉપર માહી અમર થયા નિના નહે જ નહિ જેમને

ખોલે ખોલે ખીસ ન નાખે ન હોય છે અને જેમની
 વાતચીતનો અશ્લીલ સિનાય ખીન્ને વિષય ન હોતો
 નથી તેમની સાથે રાત દિવસ ગાળવા એ કંઈ ખાવાના
 ખેલ નથી હા, તે સરસર સામાન્ય ક્ષીઓના ઉપર
 સારી અમર પાડના ખાતર આવા ક્ષીઓની સાથે
 મસલત કરી તેમને ગુન્હેગારોની વચ્ચે મૂકે તો તે
 નમજી નજાય એવી નાત છે પણ આ તો સ્વપ્ના
 જેની નાત છે એ ૧૦ કમલ કરે છુ મારે તાત્પર્ય
 એ છે કે રાજકોટી ક્ષીઓન દ્વિષિત નાતાવરણમાં રાખના
 એ તેમને નરાગની અને નાહ-ની રાજ છે તેમને
 તુદા વિલાસમાં મૂકના ભેદએ અને તેમની પૂર્વની
 રહેણી મુજબ તેમની સાથે વતાવ થવો ભેદએ

આ અને ખીન્ને ન પ્રકરણમાં જોવાના સુધારાની
 મે વાત કરી છે તેનો સત્યાગ્રહીઓ અનર્થ ન કરે
 એની આરામ રાખુ છુ જે અગત્ય અમવાનુ તેને માથે
 આવી પડે તેનો વિરોધ કરવો એ સત્યાગ્રહીને ન છાજે
 ખરાબમાં ખરાબ વર્તાવ નહન કરવાને માટે તો તેણે
 પ્રતિજ્ઞ લીધેલી છે વર્તાવ દયાભર્યો હશે તો ઠીક છે,
 ન હશે તોયે શું અગત્ય ?

સુધારાની શક્યતા

મારો અચૂર અનુભવ છે કે આ દુનિયામાં ભલાઈ, સામી ભલાઈ ઉત્પન્ન કરે છે, અને ખુરાઈથી સામી ખુરાઈ નીપજ છે અને તેથી જો કદિ ખુરાઈને સામે ખુરાઈનો પડગો ન મળે તો તે બેઝાર થઈ પડે છે અને એ રીતે જેટલે પોષણ વિના મરી જાય છે ખુરાઈ માત્ર ખુરાઈ ઉપર જ નહીં શક છે પુરાણા ઋષિઓ આ સત્ય જાણતા અને તેથી ખુરાઈનો બદલો ખુરાઈથી વાળનાને બદલે ઈરાદાપૂર્વક, ભલાઈથી વાળતા, અને એ રીતે ખુરાઈને હણતા આમ છતાં ખુરાઈ તો હજી નહીં રહી છે, જરણક ઘણાંએ આ શોધનો લાભ લીધો નથી જો કે એના મૂળમાં રહેલા નિયમની તો ભારો-ભાર અસર થયા જ કરે છે વાત તો એ હોય છે કે આપણે એના આગસુ રહીએ છીએ કે આપણી સામે ઉભી થતી ગૂંચો કે સવાલોનો આપણે આ નિયમને ધ્યાનમાં લઈને ઉકેલ કરતા નથી અને એમ માની લઈએ છીએ કે એ નિયમનું પાલન કરવા જેટલું બળ આપણામાં

નથી નાસ્તવિઃ જોતા જે ક્ષણે આપણુને તે નિયમમાના
 મત્યની પ્રતીતિ થાય છે તે જ ક્ષણે ખુરાદનો બદલો
 ભલાઈથી વાળના જેટલુ મહેલુ ખીન્નુ કોઈ કામ આપણે
 મારે રહેલુ નથી માણસ અને પશુ વગેરે જે જે છે તે
 એટલો જ છે ધાની સામો ધા ન પાળવો એ જ મનુષ્યને
 સારે સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે જ્યાં મૂંઝી આ નિયમનુ
 સત્ય આપણે જાણ્યુ નથી અને તે પ્રમાણે વર્ત્યા નથી
 ત્યાં સૂંઝી જો - આપણે મનુષ્યદેહનુ ખોળીયુ ધ્યુ છે
 જતા સાચા મનુષ્ય નથી આ નિયમને અપવાદ ન જ
 હોય મને એવો જો પણ દાખલો યાદ નથી જ્યાં આ
 નિયમ માયા ન પડ્યો હોય મારા અનુભવ પ્રમાણે તો
 બિલકુલ અજાણ્યા માણસો તરફથી પણ આવી વૃત્તિને
 અચૂક ઉત્તર મળ્યો છે દક્ષિણ આફ્રિકાની જે બધી
 જોલોમા હુ -ચોં ત્યાં જે અમલદારો આરભમા મારા
 તરફ અત્યંત વિરોધી ભાવવાળા હતા તેઓ બધા જ
 છેવટે મારા એસસરખા મિત્ર બન્યા, જાણુ મે તેમના
 ધાની સામો ના ક્યોં નહિ તેમની કડવાશનો હુ
 મીઠાશથી જ જવાળ વાળતો આનો અર્થ કોઈ એમ ન
 કરે કે હુ અન્યાયની સામો ન થતો હલકુ મારા દક્ષિણ
 આફ્રિકાના જેલઅનુભવ એટલે એવા અન્યાયો સામેની
 મારે સતત ચકાવવી પડેલી લડતોનો જ એ જીતિહાસ છે
 એટલે સૂંઝી -હી શકાય અને એ લડતોમાની ધાળીખરી
 સફળ પણ નીવડેલી હિંદુસ્તાનની જેલના મારા વધુ
 લાખા અનુભવે અહિં સાત્મક વર્તનની એ ચથાર્થતાને અને
 મુદરતાને મારા મનપર માત્ર વધુ સચોટ રીતે ડસાવી
 છે ચરોડાના અમલદારો જોડે કડવાશ કરવી એ તો
 મારે સારે સાવ રહેલી વસ્તુ હતી દાખલા તરીકે, જ્યારે
 ત્યાંના સુપરિન્ટેન્ડન્ટે હકીમ સાહેબ ઉપરના મારા

પત્રમા * વર્ણવેલી અપમાનભરી ટીપ કરી ત્યારે તેનો જવાબ તેના પત્રો જ થઈને હું ધારત તો આપી ગત, પણ તેમ કરીને હું તો મારી પોતાની નામના ઇશન જ પડત અને હું અંત વાતચીતો અને તાત્કાલિક રાજકારી મુસદ્દી હું એ એના મનના વહેમમા પણ હું અને ૬૬ કરત પણ હકીમજીવાળા ડાગળમા વર્ણવેલા અનુભવો તો ત્યાર પછી જ બનાવો બનના તો તેના પ્રમાણમા માન નજીક ગણાય આ બનાવમાના થોડા- હું અહીં આપીશ

મને ખબર હતી કે આ ગાળે નાર્ડર મો રાજની નજરથી જોતો દરેકની ઉપર રાજ ગણનાની પોતાની રજા છે એમ એ માનતો હવે સુપરિન્ટેન્ડન્ટની તપાસ બહાર હોય એક મુદ્દા-મા મુદ્દામાં પણ ન કરતુ એના વિચારાળો હું હોનાથી મે તેન ની ગણ્યુ હતુ કે મારા વાડાના મહેા આગળ થઈને જનાર નાઈ ની જે મને મલામ કરતો તેને હું તેન સામી નવાન ભરનાનો, અને બીજી મે તેન એ કરી રાખેલ - મારે ખાતા ન - ૬ મોગે બચતો તે બોલો હું મારા ઉપર મક્કામા આવેલા ની નાર્ડરને આપી જેતો હતો પેલો ગોરો નાર્ડર સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાથે મારે થઈતી ઉપલી વાત વિષે કશું જાણતો ન હતો એક વખત તેણે નાઈ કરીને મને સલામ કરતો જોયો મે તેને સામી મલામ કરી તેણે તો અમને બન્નેને આ નર્થ કરતા જોયા પણ તેણે એકલા પેલા ડેનીની પાસેથી જ ટીકીટ લીધી આનો અર્થ એ થયો કે એ બાપડાને અમલદાર આગળ હક્કો કરવામા આવશે મે તુરત જ મજદુર ગોરા વાર્ડરને કહ્યું - તેણે મારે વિષે પણ અમલદાર સમક્ષ

* જુઓ નવજીવન તા ૨-૩ ૨૪ પાનુ ૨૦૬

રિચાર્ડે જરૂરો જોઈએ મારણ કે હું પણ પેલા ક્ષીના
જેટલો જ શુદ્ધેગાર હતો તો મન જ નાખ આખો,
“મારે મારી નજ બાંધવાની છે” એ આ જોગ
વાર્ડની માની અમલદારી માટે તેની સામે રિચાર્ડે
કરવાને બદલે, અને છતાં પેલા બાધબંધ નીને બચાવવા
ખાતર, જ્યારે મુખરિન્ટેન્ટને મને મળ્યો ત્યારે મેં તેને
પેલા ની અંગે મારા વચ્ચે થયેલી મામામાની મયામની
જ માત્ર તો મેં મુખરિન્ટેન્ટને ની ને પેલા જોરા
વાર્ડના નર્તનનો ક્યા જ ઉલ્લેખ કર્યો નહિ પેલાએ આ
જોયુ અત તે મમજ્યો - તેની મામે મારા દિલમાં કશી
જ બુગ નહોતી તે દિવસથી તેણે મારા ઉપર વહેમ
રાખવાનું છોડી નીકું એવું જ નહિ પણ ઉવટે મારા
તર- તે જૂળ મિત્રમાન મળવા વાળ્યો

બધા નીઓની માટે મારી પણ રાજ કડતી
લેવામાં આતી જાની મામ મેં નિ નારો લીધો ન હતો
મહીનાઓ સંતી નાજ માજ નેદીરો પૂવામાં આવ તે
પહેલા આ પ્રમાણે રીતનગ કડતી લેવાયેલી તેજ પ્રસંગ
એક નંદર આવેનો જ તેની તોછડા, માટે પાક મેલો
હતો મારા ગરીબ ઉપર મારા કંઈ મિનાય બીજી
કશું જ ન રહેવું, તેથી મારા પડને અર્પા કરવાનું
તેને નિ જ કારણ નહોતું આમ જતા પણ તે અગ્રસ
કરીને મારી કરમરને અને નીચેના ભાગને અડગે જોડનાર
તેણે આ બધું કર્યું, ત્યાર પછી મારા કામળા અને બીજી
ચીજોને ઉથામી તળેઉપર કરી જોઈ એ જોઈ પહેરેલા
મારા પાણીના વાસણને પણ અડચે આ બધું મને
અસહ્ય થવા લાગ્યું અને મારો ક્રોધ મને પછાડવાની
તૈયારીમાં હતો, પણ સદ્ભાગ્યે હું મારા ઉપર જાણુ
મેળવી શક્યો ને મેં ગમ ખાધી હું એને કંઈ જ

બાદ્યો નહિ, છતાં આ માણસની વર્તણૂક વિષે
મારે રિપોર્ટ કર્યો કે નહિ, એ મનાવ રહ્યો જ હતો
કે યરોડા જેલમાં તાલે આવેલો કેની નહોતો ચસોડામાં
દાખલ થયા બાદ ઘણા લાખા વખત પછીનો આ
ખનાવ હતો, તેથી જો હતું તેની સામે રિપોર્ટ કરે તો
તેના આ વર્તનને સારું સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરફથી તેને પાગલ
હવાને મળે એવો સંભવ હતો.

અતે હતું એવા નિશ્ચય ઉપર આભ્યાં કે રિપોર્ટ ન જ
કરવો મને લાગ્યું કે આવા અગત અપમાન કે તોછડાઈ
મારે ગણી જ જના જોઈએ હતું તેના મામે -રિયાદ કરે
તો દાદા એની નોકરી પણ જાય તેથી તેમ -રવાને
બદલે મેં એની માથે વાત કરી એની તોછડાઈ મને
કેવી માત્રી હતી એ મેં તેને કહ્યું મેં એને એ પણ
કહ્યું કે પ્રથમ તેની સામે રિપોર્ટ -રવાન મને ક્વો
નિચાર થએલો અને છેવટે અ બહુ કરનાનું માડી વાળી
માત્ર તેની સાથે જ વત કરવાના નિશ્ચય ઉપર હતું
-વી રીતે આભ્યાં મારી વાત એને હોય બેઠી અને તેના
મનમાં મારે તેના ઉપર ઉપકાર વચ્ચે તેણે એ
પણ કબૂલ કર્યું - પોતે ગરવર્તન કર્યું હતું, જો કે તેણે
કહ્યું કે તેમાં મારી પ્રમણ લાગણીઓને દુખાવવાનો
તેનો આગય ન હતો બસ, તે દિવસ પછી એણે કહ્યું
મારું નામ લીધું નહિ બધા ક્રીઓ તરફનું તેનું હંમેશાનું
વર્તન સુધર્યું કે નહિ તેની તો મને ખબર નથી.

પણ મારી આવી વર્તણૂકના સૌથી વધુ અન્યથા
પરિણામ તો કટકાઓની સજાઓ અને ઉપવાસોના ઉભા
થએલા પસ ગા દરમ્યાન મારી દરમ્યાનગીરીની બાબતમાં
આભ્યાં કહેવાય પહેલા ઉપવાસો જન્મકાળની સજાવાળા
શીખ ક્રીઓએ કરેલા તેમનું ધર્મપત્ર (એક પ્રકારનો

કચ્છ) જેલવાળાઓ તરફથી લઈ લેવામાં આવ્યું હતું તે ખાણ મળ્યા સિવાય અને પોતાના હાથે પોતાનું ખાણ શોધી લેવાની રજા ન મળે ત્યાં સુધી ખોરાક લેવાની તેમણે ના પાડી હતી આ લાઘણીની મને ખબર પડી કે તરત જ તેમને મળવા દેવાની રજાને સારૂ મેં માગણી કરી પણ મને જવાબ મળ્યો કે તેવી રજા આપી રાજાય નહિ મેં જોયું કે અભિજારીઓની તજરમા આવી રજા દેવી અ જલના મોભાનો અને જેલના તત્ત્વનો સવાલ હતો વાસ્તવિક જોતાં તો જો કેદીઓને બહારના માણસોના જેવા જ લાગણીઓનાળા જીવ ગણવામાં આવે તો એમાં ઉપસી બેઠાની એકે બાબતનો સવાલ હતો જ નહિ મને ખાતરી છે કે જો તેમને મળવાની મને રજા આપવામાં આવી હોત તો અમલદારોની કેટલીયે મુશ્કેલી અને ત્રામ આછા થાત અને પ્રજાકીય નાણાના બચાવ થાત એટલું જ નહિ પણ પેલા શીખ કેડીઓ પણ એમની દર્દીબરી લાગી લાઘણીમાંથી બચી જત

પણ મને તો ઝહેવામાં આવ્યું કે હું પેલા શીખ કેડીઓને મળી ન શકું તો પણ તેમને “તાર” મોકલવામાં કશું જ મારી આડે આવે એમ નહોતું આ “તાર” શબ્દનો ખાસ અર્થ મારે અહીં સમજાવવો રહ્યો છે જેલોની ભાષામાં આ “તાર” અગર “તાડ વગરના સદેશા” નો એવો અર્થ થાય છે કે અમલદારોની જાણ છતાં કે જાણબહાર બીનસત્તાવાર રીતે એક કેદી અ બીજા કેદીને સદેશો મોકલવો દરેક અમલદાર જેલમાં આવા સદેશાના વહેવારની વાત જાણે છે અને તે તરફ તેને આખા આડા જાન કરવા પડે છે અનુભવથી તેઓ શીખ્યા છે કે જેલના નિયમોના આગા ભગ થતાં અટકાવવા અગર તેના કરનારનું શોધી કાઢવા એ

અગત્ય વાત છે

હું પોતે આ વિષયમાં સિદ્ધાંતનો રૂઝે ચુગત રહ્યો છું એમ કહી નહીં મારે પોતાને માટે નહીં પણ આવા તાર વગરનો સહેલા મે મોડાં ડોલ એવું મને યાદ નથી અને બેઠકીવાર મે તેમ ક્યુ તે દેવે વેળાએ જનન બેઠકત નના હિતની ? દિશી પ્રેરાધને જ ક્યુ છે અને મને લાગે છે પરિણામ પણ જ્યારે આવ્યું કે અમલદાર વર્ગ મારા ઉપર અણુવિશ્વાસ રાખતો બધ થયા અને જો આ તેમના હાથની વાત રોત તો ઉપવા જેવા પ્રસંગમાં ફરચ્યાનગીરી કરાવતી મારી માગણી તેઓ સ્વીકારત પણ તેમની ઉપગના સત્તાવાળાઓને પોતાના મોઝાની આવી અપ્રતિષ્ઠા કેમ પોસાય ?

આમ ઉપલા પ્રસંગમાં મે ‘તાર વગરના સહેલા’ નો ઉપયોગ હાથ ધર્યા પણ તે લાગ્યે જ મદન નીવડ્યો ગણાય શીખ ની પાનો લાગણુ ધણા ફિલસ બાફ નહીં નાન તે પાણુ મારા નહેરા પાન વીધે જ વયુ નમ મારાથો ન હો નાન

આ પહોલો જ પ્રસંગ હતો કે જ્યારે મને લાગ્યું કે ફયાનર્મની ખાતર માર આના પ્રસંગમાં વચ્ચે પડતું પડતું કે ખાતર પ્રસંગ, જ્યારે મુજશી પેરાના કદી પાન તે પ્રસંગમાં જોગ પાન માર નેડો મારવામાં આવ્યા ત્યાં જોગ આવ્યા આવું ખમરી ક્યાં બહો નાડીને નહિ નહીં આ પીઆમાં રણા નાજવાન ઉતા સભવ છે કે, તેમની સાથે કરતા આજી નમ તેમણે ક્યુ હાય તેમના ફળનાત નમ સોપેડુ હતું જારણુ ગમે તે હો પણ આ મુજશી પેરાવાળા કદીઆન ખીજ રવસજના કદીઆનો પે “ રાજદારી ” કદી તરોડે જુદા ગણનામાં આવતા ન હતા પળી નામના પણ એમને

ધ્રુવભાગે ચક્ત્રી જ આપનામા આવતી એક રીતે તો જલોમા અપાતું આ ચક્ત્રીનું જામ આપણામા નાહડ વગોવાયું છે એન નિધ આપણામા વહમ પેસી ગયો છે કે એ અત્યંત નહાતું જામ છે આ સાચું છે કે ગમે તેની મજૂરી પણ જ્યારે માથા ઉપર મોરાલ બેસાડીને સન તરી- ગણનામા આવે ત્યાર તો તે કરનારાન રહેજ નીક ચઢાવ એટલી ત્રાસદાયક થઈ પડે છે આમ છતાં જ અનિત પાતાના અતરા માની ટાઢને ખાતર બનિમન પડકારી તેની જલોને વહાલી કરે છે તેણે તો પોતાને સોપાનલા ગમે તે જામન પોતાના અભિમાન અને આનંદની વસ્તુ ગણુની જોઈએ જ કઈ મજૂરી પોતાને સોપનામા આપે તે તનમનથી બજવવામા તેણે ગિરદતાર થઈ જતું જોઈએ

મુળશી પેટાના નીઆ—અને આ બાળતમા તો ખીજ કીમા પાણુ—એક સમૂહ તરીકે આવા નહોતા તેમને બાધાને આવા પ્રચારનો આ નવો જ અનુભવ હતો અને તેથી સત્યાગ્રહી તરીકે તેમની ફરજ શી —વધારેમા વધારે જામ કરવું, કે ઓછામા ઓછું, કે બિલકુલ ન કરવું—એનો નિર્ણય તેઓ બાણુતા ન હતા મુળશીપેટાના કીઓમાના ધણુ આ બાળતમા ઉદાસીન વૃત્તિવાળા હતા એ ત્રિષે તેમાણે કોગો વિચાર જ નહોતો કર્યા કાંતુ તો ચાલે છતાં તેમાના વણુ જોશીલા નોજવાનો હતા તેઓ માટા ચમરબધીની પણુ જોહુ-મી સાખી લે તેમા ન હતા આ કારણથી તેમની અન અમલદારોની વચ હરહમેરા ચક્રમક ચાહુ રહેતી

આખરે અણીના પ્રસંગ આવ્યા સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મેજર જોન્સ ત્રી ઉઠયો તેણે માની લીધું કે આ લોકા દરાદાપૂર્વક પોતાણું જામ કરતા ન હતા તેણે તેમની ખોડ

ભૂલાવી દેવાનો વિચાર રાખ્યો અને તેમાના છ જણાને રૂટા મારનાનો હુકમ કર્યો આ સજાની ખબર ફેલાતા જ આખી જેલમા ખળસળાટ થઈ ગયો દરેક જણ નાણુતો હતો કે જેલમા શુ ચાલી રહ્યું હતું અને તે શાને કારણે હતું પેલા કેદીઓને મારા નાડા આગળ થઈને લઈ જતા હતા ત્યારે મે તેમને જોયા માત્ર અતર વલોવાયું એમાના એક જણે મન ઓળખ્યો અને મને પ્રણામ કર્યો 'બધારી' મા જે 'રાજકોરી' કેદીઓ હતા તેમણે આ બનાવના વિરોધ રૂપે હડતાળ પાડવાનો વિચાર કર્યો

મેજર જોન્સના ગુણોની તારીફ હું અત્યાર અગાઉ કરી ચૂક્યા છું ચાહીયા તેના કાર્યોની ધી-ડરવાનો હું ખબરો ધર્મ બનવવાતું મને પ્રાપ્ત થાય છે મેજર જોન્સ હયા ખનાસનો, ન્યાયપ્રિય અને અમલદારો કરતા કેદીઓની વધાર તરફદારી કરનારો હતા કાર્યમા ઉતાવળીઆ હતો આથી કેટલીકનાર પોતાના નિર્ણયમા તે ગાથુ ખાઈ જતો આનું પણ કંઈ એટલું બધું લાગતું નહિ કારણ તે પોતાની ભૂલનો પશ્ચાત્તાપ કરવાને તેટલો જ તાબડતોબ તૈયાર રહેતો પણ આની રૂટા મારવા જેવી સજાઓ જમા એક વખત કરલી ભૂલ ભૂલ સી રાજ્ય નહિ, તેવી બાળતોમા એવી નિખાલસતા નિરૂપયાગી જ ગણાય મે નરમારાથી તેની આગળ આખી વાત ચર્ચી પણ ની ઝામ ઓછું આપે એટલા કારણસર તેને ફેરકાની મજા કરવી એ હરકાઈ દૃષ્ટિએ જરૂર હતું એ વાત હું એને ગળે ન જ ઉતારી શક્યો હું એને ન ઠસાવી શક્યો કે જે કોઈએ પોતાનું ઝામ પૂરું ન કર્યું હોય તે દરેક જણે ધરાદાપૂર્વક જ તેમ કર્યું છે એમ ખાતરીપૂર્વક માની લેવું વ્યાજબી નથી એણે એટલું બેશક બૂલ કર્યું

કે આવા ઝિસ્સાઓના અમલદારોની આકુળી ખોટી હોવાનો સબબ હોય છે ખરા, પણ એવા પોતાના અનુભવ મુજબ એ સભન એટલો બધો અદ્ય હોય છે કે તેને ગણતરીમાં લેવાની જરૂર નથી કમનશીબે ઘણા અમલદારોની જેમ મેજર જોન્સ પણ રૂટકાની સગ્ગની ઉપયોગિતામાં માનનારો હતો.

આ બનાવને અતિરાય ગણીર ગણીન તેની સામે રાજદારી કદીઆ ઉપનાસ ચાતુ કરવાની તૈયારીમાં હતા એટલામાં મને તેની બહુ થઈ મન લાગ્યું કે પોતાને પક્ષના સાવ દેખીતા વાજખીપણાને વિષે અતિનાય જખરદસ્ત આવાર ન હોય ત્યાં સુધી લાઘણુ કરવી એ ખોટું છે વળી કીજો, નાયદો પોતાના હાથમાં લઈને પોતે પોતાનો ન્યાય ન તોળી રાક આથી આ બધા લાઘ્યાને મળના દેના બાબત મે મેજર જોન્સની પાસે રૂરી એજનાર રજા માગી આ વખતે પણ અગાઉની પેઠે તેવી રજાની ના પાડવામાં આવી આ વિષે મારે અમલદારો જોડે ચાલેલો પત્રવ્યવહાર હું પ્રગટ કરી ચૂક્યો છું * આ લેખ વાચતી વેળા તે પણ સાથે જ વાંચી જવાની અભ્યાસી વાચને હું લલામણુ કરું છું.

મારે પેલા ' તાર વગરના સદેશા ' નો રૂરી આશ્રય લેવો પડ્યો રાજદારી કદીઆની એજ મોટી લાઘણુ અને આણીની છુભેશ આવા સદેશા વડે અટકાવી રાજાયા, પરંતુ આજ બનાવને અંગે બીજે એક હું ખદ પ્રમગ હલો થએલો તેની નોધ મારે અહીં લેવી રહી લાઘ જેરામદાસે મારો સદેશો જલનિયમની ઉપરવટ થઈને રાજદારી લાઘ્યાને પહોંચાડેલો તેમ કરવામાં લાઘ જેરામદાસને પેલા રાજદારી કદીઆને મળવું પડે તેમ હતું અને તે

---

* જુઓ નવજીવન તા ૬-૩ ૨૪ પાનુ ૨૧૮

મુજબ તેઓ તેમને મળ્યા આ કેદીઓને હેતુપૂર્વક નોખા નોખા વિભાગમાં રાખવામાં આવ્યા હતા આ ઝારણુથી ભાઈ જેરામદાસ પોતાનો વિભાગ છોડી—અલગત નહી વાર્ડોને અને એ ગારા જલરને આ વાતની જાણ હતી જ—એ બધા વિભાગમાં ‘જલ ચટયા’ તેમણે (જેરામદાસે) તેઓને જહેલુ કે “હુ જલનિયમનો ભંગ કરી રહ્યો છું તે હુ જાણુ છું, તમે સુખેથી મારી સામે રિપોર્ટ કરી રહ્યા છો ”

તે મુજબ તેમને વિષે રિપોર્ટ થયા મજર જોન્સે જહેલુ કે જો કે પોતે જાણતો હતો કે જેરામદાસે જે ક્યું હતું તે શુભ હેતુથી જ ક્યું હતું અને જો કે પોતે તેને સાથે જેરામદાસને ધન્યવાદ આપવાને પણ તૈયાર હતો છતાં તેને આજે તેમણે કરેલા જલનિયમનો ભંગનો પોતાની આગળ રીતસર રિપોર્ટ આવેલો હોવાથી આ બાબતમાં નિયમસર પગલું લીધા વગર પોતાને સાથે નહિ તેમણે ભાઈ જેરામદાસને સાત દિવસ અગત કદની સજા નેમાવી મે જ્યારે આ જાણુ ત્યાર મ મેજર જોન્સને જહેલુ કે “મને પણ આધામાં આજી જેરામદાસના જેટલી તો સજા મળવી જ જોઈએ ઝારણુ- જેરામદાસે મારા જણથી જ જલનિયમનો ભંગ કર્યા હતા ” તોણુ જહેલુ, “ જલત ના જતનની દૃષ્ટિએ સત્તાવાર રીતે મારી સમત રજૂ થયેલ નિયમભંગના ગુનેહી માટે કાયદેસર પગલું લીધા વગર મારે સાથે નહિ જેટલા જ ઝારણુસર મ જેરામદાસને સજા ની જેરામદાસે જ ક્યું તેને સાથે હુ નારાજ નથી થયા, અટલુ જ નહિ પણ રાજ થયા કે કે તેણે સજા ખમવાનું જોખમ ખેડીને પણ ઉપવાસ કરવા તૈયાર થયેલા રાજદારીઓની મુલાકાત લીધી અને તેમ કરીને એક બેઠકી પરિસ્થિતિ

હોલી થતી ગાટગાટી” મને સળ કરવા બાબત તો એણે કહ્યું, “ તમને મળત કરવાનું હું કંઈ કારણ જોતો નથી કારણ તમે કંઈ તમારી હા જોડી ગયા નથી અને જેરામદાસ ગયા તે તમારા મોઝડયા ગયા એવી હકીકત ગાંધી સત્તાવાર રીતે મારી આગળ રજૂ થઈ નથી ” હું અને દલીલના મર્મ સમજી શક્યા અને મને સળ કરવા બાબત વધુ આગ્રહ કર્યા નહિ

આનંદ પ્રકરણમાં સત્યાગ્રહીની ઈચ્છા ગાંધી પણ વધુ ચમત્કારી અને વધુ મહત્ત્વના એક દાખવાનું હું વર્ણન કરીશ અને ત્યાર બાદ આપણે અહિંસા મંડલ વર્તનના નૈતિક પરિણામો અને ઉપવાસની નીતિમત્તાના વિચાર કરીશું

ઉપવાસની શાસ્ત્રચર્ચા

ગાંધી પ્રજાસત્તામાં બનાવેલો બન્યા તે વખતે મારી આરટી ૧૧ ટ્રાટડીઓનાળા એક પિનાણાનાર વાડામાં હતી આ નાટડીઓ જો કે 'અધારી' નિભાગમાં જ ગણાતી તોપણ ખીજી 'અવારી'આ બન આની નચ્ચે એક મોટી ઉચી કીવાલ આવેલી હતી ખીજી 'અવારી'આ હર-જનાના રસ્તા તર-અમારા વાડાનું ફાટક હતું આથી આ રસ્તે થઈને જતા આવતા ક્ષીઓને હું જોઈ રાહતો ખરે જોતા આ રસ્તા ઉપર આખો દિવસ ક્ષીઓની આવજ આવજ ચાલુ રહેતી, આવી નીઓ જોઈ સંદેશોનો વહેવાર ચલાવતો એ સહેલું જામ હતું રટનાના બનાવ પછી થોડા વખતમાં અમારી યુરોપીઅન વોર્ડમાં બદલી કરવામાં આવી અહીંની આરટીઆ 'અવારી'વાળી આરટીઆ કરતા મોટી અને વધુ હાન્યજવાળા વાળી હતી આગણામાં એક સુદર બગીચો હતો પણ અમે અધારીમાં હતા તે વખતે આખો દિવસ અમારા ફાટક આગળ અમને ક્ષીઓ જોવા મળતા તે બધો વહેવાર સદતર બધ થઈ ગયો અને અમે છોક એકલા પડી ગયા આથી અમને

મુઠ્ઠુ સૂઠુ લાગના માડચુ મે પોતે તો આ વાતલુ કશુ
 દુખ ન માન્યુ ઉલટુ યધુ એનાવ મળ્યાથી અભ્યામ અને
 મનન માટે મન વધુ રખત મળવા લાગ્યો અને ખિનતારી
 સદેશાનુ સાવન તો નાયમ ન હતુ નારણુ જ્યા સૂધી
 ડોઘ ને ડોઘ ફી - અમલદારને અમને મળતુ પડતુ હોય
 ત્યા સૂધી આવા મદેતા ડોઘ રીતે અટનાવી શકાય તેમ
 નહોતુ તેવી આ નાયતના ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરવામા
 આવે તોપણ અના ફી - અમલદારોમાનો કેઇ અનાયાસે
 કંઈક ને કંઈક ખોલ્લી જ નય ને ઉપરથી અમને નજના
 બનાવોની નહોતે જણુ થઇ નય આમ એક દિવસ
 સવારમા અમે સાબરુ - નાલા - મુશીપેટાના ફીઆને
 ઓધુ નામ -ચાંના ગુન્હાગર ફટકા મારવામા આવ્યા
 તેમજ આ સત્તની નામે વાવો ફર્ગાવા ખાતર ખીજ
 વણા મુશીપેટાના ફીઆએ ઉપવાસ શરૂ કર્યા હતા
 આમાના બે જાણને તો હુ બરાબર ઓળખતો હતો
 એક દેવ અને ખીજ દાસ્તાને બાઈ દેવે મારી માથે
 ચ પારણમા નામ ર્યુ હતુ અને ત્યાના નામ કરનારાઓમા
 પોતે એક ઘણુ જ નિષ્ઠાવાન, સમજુ અને પ્રમાણિત
 નાયકતા તરીકે પકાયા હતા બુસાવળવાળા બાઈ
 દાસ્તાનેને તો સૌ કોઈ જાણે છે ફટકા ખાનારાઓમા
 તથા ખોરા નહિ લેનારાઓમા બાઈ દેવ પણ એક હતા
 એ જાણીને મને કટકુ દુખ થયુ હશે એનો ખ્યાલ વાયક
 સહેજે કરી શકશે આ વખતે મારા સાથીઓમા બાઈ
 ઈન્દુલાલ તથા બાઈ મનરઅલી સોખતા હતા તેઓ પણ
 આ મામળાને સમસમી રહ્યા પછી સૌ પહેલો તો
 સહાનુભૂતિને ખાતર પોતે પણ ઉપવાસ શરૂ કરવાનો
 તેમણે વિચાર કર્યા, પણ અમે આવા પગલાના વાજખી-
 પણા વિષે ચર્ચા કરીને અતે એવા નિર્ણય ઉપર

આચાર્ય : એવા પ્રકારનો ઉપવાસ આદરવાનું પગલું
અનુદિત હતું અને તેથી એ-ટકાની મત્તને માત્ર અગર
તો ગજબગીજોનાં ગરુડા ઉપવાસને માત્ર નિ-
દિષ્ટિએ અગર તો બીજી કાંઈ પણ દિષ્ટિએ અને જોખમદાર
ન હતા વળી, અચાચલી તરીકે જેવતા તમામ -ષ્ટો
તેમજ ષ્ટેના ખાવા ઈંડા હાથ સૂધીના અન્યાયો પણ
આનંદથી સહન કરવા તૈયાર રહેવું એ અમારો ધર્મ હતો
આ દિષ્ટિએ ભાવિ સન્નિધિ અટકાવના માટે આવા ઉપવાસ
કરવા તૈયાર થવું એ જોલના અમલદારો તરફ એ- નતનો
જિજ્ઞાસા મારણુ કર્યા બગેબર તુ મિવાય અમલદારોની
નર્તણ- ઉપર ન્યાય આપવા બેમવાનો અમને હજ
નકાનો એમ કરવું એ તો આખા જેલનત્રનો અત
આખ્યા બગેબર ગાય રળી અમલદારોના નર્તનના
ગાપણે ન્યાયાધીન બનીએ તોપણ નિષ્પક્ષપાતપણે
ન્યાય તોળના તેડતી માહિતી અમારી પાસે નહોતી તેમ
તે મળતી કદાચ તેમ પણ નહોતું હવે ઉપવાસ કરનારા
પ્રયેની મહાનુભાવિથી પ્રેરાઈ તે અને ઉપવાસ ગાડીએ
તો તેમનું પગલું ગાજી જ હતું - ન એ વિષે પણ
અમારી પાસે પ્રતી માહિતી નહોતી ઉપરનું ના પણ
એ- નારણ અમારો ઉપવાસ હતાવળીયું પગલું છે એમ
બતાવવાને બમ હતું

આ બધી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે મેં મારા સાથીઓને
મુશ્કેલી કે મોં પહેલા તો સુપરિન્ટેન્ડન્ટને પૂછીને તેની
પાસેથી મારે આ બાબત ખરી માહિતી મેળવવી અને
અગાઉની માફ- ઉપવાસ કરનારાઓની મુલાકાત મેળવવા
પ્રયત્ન કરવો અને લાગ્યું કે અને ભલે ટ્રી હોઈએ તોપણ
આવી બાબતોમા મનુષ્ય તરીકે અમારાથી ઉદાસીન રહી
ગાડી જ નહિ નારણ કે અમુ- મનેગો ન્યારે લગભગ

અમાનુષતા ગણાય એવો હડહડતો અન્યાય થવાની વક્રી
 હોય ત્યારે જેવના આમાન્ય તત્ત્વ જેવી બાબતમાં ફરી
 ગતા દમય જેવાના અમર-હતો, અપ્રી અમે અતે એ
 નિર્ણય પર આવ્યા કે અમલદાર પામે આ બાબત ગુલુ
 કરવી આ બાબતને લગતો મારો તો ૨૯-૬ રડનો પત્ર
 'નવજીવન'ના તો ૯-૩-૨૪ના અ-મા આ અગાઉથી
 પ્રેર થઈ ચૂક્યો છે તેમાથી આ બનાવની વધુ વિગતો
 રાચ-મેળની લે પત્રવ્યવહાર તો પુષ્કળ થઈ શકે વહિવટ
 પણ ચાલેલી પણ અ બહુ ખાતરી સ્વરૂપનું હોઈ તે
 બંધારમાં મૂકના મારી ડર નથી અહીં એટલું જ સહીય
 - એ બધી વધિને અતે મરનાર જો શકી - જલવહીવટમાં
 ખામોખા કાળ અમાની ઈચ્છાથી તે પ્રેરયેવો નહોતો
 તેમજ હાલના -ગના બાકીમાંના એ આગામીને
 એવાની પચાસની મળના બાબતની મારી માગાવીના
 મૂળમાં સુદે દયાધમની ગાળી ગિતારાની નુનુ નહોત
 આવી તમારો મન જવનુપરિન્ટન્ટન્ટ તેમજ પોલિસના
 વડા મિ ત્રિવિની ડાજરીમાં નાં જોવાને અને તેનો
 મળવાની પરવાનગી આપી

પૂરા તેજ દિવસના અખડ ઉપવાસ છતાં આ બે
 મિત્રોને ઈશી મદદ વગર અને સ્થિર પગલે જ્યારે મે
 ચાલતા જોયા ત્યારે અપર્યાપ્ત અનદ અને અભિમાનથી
 માટે હંચુ ઉજળ્યુ તેઓ જેવા શરૂ હતા તેટલા જ પુરાણમાં
 હતા એમના ગરીર મયાનક લેવાઈ ગયા મે ફીટા પણ
 શરીર જેટલા લેવાયા હતા તેટલો જ તેમનો આત્મા ટક
 થયો હતો એમ મે જોયુ તેમને બાથમાં લેતા લેતા મે
 હસીને પૂછ્યુ, “કેમ મરણને ટાળે આવી પહોંચ્યા છો
 ને ?” તેઓ બોલી ઉઠ્યા, “હરગિજ નહિ અમે તો ગમે
 તેટલા દિવસ ઉપવાસ લેવાવવા સમર્થ છીએ કારણ

અમે મત્યની ઉપર ખડા છીએ' એ પૂછ્યું, “અને જે
 કદિ તમે ભૂલ ખાતા હો તો ?” “તો અમે ભડની પેડે
 અમારી ભૂલ કબૂલ કરશું અને ઉપવાસ છોડી દઈશું”
 આ ખોડતી વેળાએ તેમના ચહેરા ઉપર એવું તો તેજ
 વિલસી રહ્યું હતું કે તેઓ ફિવમે સૂધીની ભૂખથી રીખાતા
 હતા એ બિના ઘડીવાર તો હું ભૂલી જ ગયો હું ઇચ્છુ છું
 કે એ વખતની અમારી આખી સામ્રચર્યા આ સ્થળે
 આપવા જેટલી નિર્વાત્ત મને હોય તેમના ઉપવાસનું
 કારણ તેમણે એ જાણાવ્યું કે સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કરેલી
 મન અન્યાયી હતી અને તેથી જ્યાં સુધી તે પોતાની
 ભૂલ ઝમક ન કરે અને માફી ન માગે ત્યાં સુધી પોતે
 ઉપવાસ ચાલુ રાખવા માગતા હતા તેમનું આ વતાલ
 ચર્ચા નહોતું એવી મેં દલીલ કરી તેમના ઉપવાસના
 પાયામા રહેલા નેતિ સિદ્ધાંતની હું ચર્ચા કરી રહ્યો
 હતો તેટલામા સુપરિન્ટેન્ડન્ટે પોતાની મેળે અને પોતાના
 હમેશના મદભાવપૂર્વક નયમા જ કહ્યું, “હું તમને ખરે
 હું હું કે મને જે લાગે કે મેં ખોટું કયું છે તો હું અવશ્ય
 માફી માગું મને ખબર છે કે મારે હાથે ઘણીવાર
 ભૂલો થાય છે જ આપણે બધા ભૂલો કરીએ છીએ આ
 બાબતમા પણ મારે હાથે કદાચ ખરેખર ભૂલ થઈ હોય,
 પણ હું તેથી અનભૂ છું” આ તરફ મારી વીનવણી તો
 ચાલુ જ હતી આ મિત્રોને મેં જાણાવ્યું કે સુપરિન્ટેન્ડન્ટના
 મનમા જ્યાં નૃધી એતી ભૂલ ન વગે ત્યાં સુધી તેની
 પાસેથી માફીની માગણી -રવી ઉચિત નથી અને ઉપવાસ
 એ કઈ એના મનમા એતી ભૂલ વચાઉવાનો માર્ગ નથી
 એ તો ફલીલોથી જ અને ગળે હુતારી ગણાય વળી
 મત્યાગ્રહી તરીકે જે આપણે હું ખ મહત્ત કરવા બહાર
 પડ્યા હોઈએ તો પછી આપણને કે આપણા ભાઈબધ

કેદીઓને અન્યાય થાય તે સામે આપણાથી ઉપવાસ કેમ શરૂ કરાય ? અતે મારી ફલીલમા તેઓ વન્દ્ર જોઈ રાહ્યા અને મેજર જોન્સે ખુલ્લા દિલે વચ્ચમા જ કરેલા એકરારે બાકીનુ પૃથકુ ઉપવાસ છોડવા તેઓ ઝબૂત થયા, અને બીજા ભાઈઓને પણ તેમ કરવા સમજવવાનુ માથે લીધુ તુરત જ મારા દૂવમાથી થોડુ તેમને આપવાની મે મેજર જોન્સની રજા માગી તે તેમજો તરત જ આપી તેમજો દૂધનો સ્વીકાર તો કર્યો પણ નાહીને બીજા ઉપવાસી ભાઈઓની સાથે મળીને જ તે પીશે એમ જણાત્યુ મેજર જોન્સે બધા ઉપવાસીઓને સાડ તેમના શરીર પાછા વળી આવે ત્યા સુધી દૂધ અને ફળ આપવાનો હુકમ નાદરો અને દિલોબનીથી એડબીબના હાથ મિલાવીને અમે સૌ છુટા પડ્યા ફાલુવાર તો અમલદાર પોતાની અમલદારી ભૂલી ગયા અને અમે ક્કી પણ અમે ક્કી હતા એ વાત ભૂલી ગયા થોડીવારને સાડ જાણે ડોઇ ગુચવાયલુ નાકડુ ઉડલવામા ગુથાઇ ગયેલા મિત્રો જ બની ગયા હતા ! અરે આનંદની વાત હતી કે તે ઉડલવામા અમે ફળીભૂત થયા

આમ આ ભારે ઉપવાસની લડતનો અત આજ્યો મેજર સાહેબે મારી પાસે ઝબૂલ કરેલુ કે તેમજો જોયેલી ઉપવાસની બધી લડતોમા આ લડત નિર્મળમા નિર્મળ હતી ઉપવાસ કરનાર કેદીઓને છાનોશ્વો પણ કંઈ ખોરાક ન મળવા પામે એ સાડ તેમજો અતિશય કાળજી લીધી હતી, અને તેમની ખાત્રી હતી કે આખી લડત દરમ્યાન તેમને તેવે રસ્તે કંઈ પણ ખોરાક મળવા પામ્યો નહોતો મને થયુ કે ઉપવાસ કરનારાઓનુ પાણી જો તેમજો પહેલેથી જ જાણ્યુ હોત તો આવડી ખખરદારી રાખવાની તેમને જરૂર જ ન પડત !

આ બનાવત ડાયમની અમર એ થઈ સગરને
એવા હુન્ન જાડવા પડ્યા કે તે જગમલનેનું અપમાન
કે એવા જાડા અતિરાય ગણીર પ્રસંગ નિવાય વડા
અધિકારીઓની મનૂરી વગર કદીઆને રૂઝા માગવાની
સળ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કરવી નહિ આવી ખબરફારીની
બેશન જરૂર હતી કારણ કે ટેલેલી બાબતોમાં જેલસુપરિ-
ન્ટેન્ડન્ટને ભલે પૂરતી સત્તા આપવી જરૂરી હોય તથાપિ
પાછી ન ખેંચી રાખાય એવી મનઝોની બાબતમાં તો
ડાહ્યામાં ડાહ્યા સુપરિન્ટેન્ડન્ટના ઉપર પણ ધડોતો અકુળ
રહેવો ઉચિત છે

ભાઈ દાસ્તાને, જેવ અને ખીન્ન સયાગ્રહીયાના
ઉપવાસથી પણ કમઠા પરિણામો આવ્યા તેમાં તો
શક જ નથી કારણ તેમના ખુમા ભલે જૂન હતી છતાં
તે ઉદાત્ત હતો તેમનું પગતું પણ સાવ નિર્મળ હતું
અને છતાં પગિણામ ભલે શુભ આવ્યું તોપણ ઉપવાસ
તો નિઘ જ હતો અતઃ જ સાત પરિણામ આવ્યું તે
ઉપવાસનું ફળ નકોણ પણ તેના કરનારાઓએ પોતાના
હૃદય અંગે માર્ગ દોરાવાની જ કમળાત કરી અને તેના
પ્રાયશ્ચિત્ત દાખલ માટેલો ઉપવાસ છોડી દેવાની જ હિમ્મત
દેખાડી તેનું જ ફળ હતું જ અવસ્થામાં ખાતુ અને ડાક
નયુ નામોશીભર્યું થઈ પડે છે તે જ અવસ્થામાં સત્યાગ્રહી
ઉપવાસ આદરે છે તો જ તે વાજળી ગણાય આ
પ્રમાણે કદી તરીકના જ વર્તનનો વિચાર રાખીને હું કહું
કે જે મારી ધાર્મિક સ્વતંત્રતા ઉપર હુમલો કરવામાં
આવે અગર તો સામાન્ય ધન્સાન તરીકે પણ મારી જોડે
વર્તવાની જેલઅમલદારો ના પાડે—જેમ કે મારો ખોરાક
મને રીતસર આપવાને બદલે મારી તરફ કડવામાં
આવે—તો એવી હાલતમાં એવો ખોરાક લેવો અને જીવવું

એ મોટામા મોટી નામોશી ગણાય એ તો કહેનાપણુ
 હોય જ નહિ - આવો ધાર્મિક વાલો અગર તો
 અપમાન અવા સ્વરૂપનું હોતુ જોઈએ - જે હરનાથ
 કદીને પણ દખીલી રીતે જ ખૂબે આ ચતવણી આપવી
 જરૂરી છે જારણુ ધણીવાર આવી ધાર્મિક રૂઝ ક્વળ
 બહાનું જ હોય છે આ તેની પાછળ અધિકારીઓની
 પજવણી કરવાનો હતુ ગુલો હોય છે એ જ પ્રમાણે
 અપમાન પણ વણીનાર ન્યા યેના અપમાનનું વશુ ગણ
 ન હોય ત્યાં વિના ગણ માની લેનામા આવે છે વળી
 જેલનિયમ નિરુદ્ધ મનાઈ કદી ચિઠ્ઠીપત્રીના સતાડી
 રાખવાને ખાતર ધર્મપુસ્તકો બહાને ભગવદ્ગીતાને
 મારી પાસે રાખવાનો અગર મેળવવાનો આગ્રહ મને ન
 જ જોણે એ જ પ્રમાણે દરેક કદીને આપવી પડતી
 કડતી આપનામા પણ જ તત્ત્વમતદાર હરાફાપૂર્વક માત્ર
 અપમાન કર છે એવો રાષ્ટ્ર કમ - ૩ ? સત્યાગ્રહમા
 પાખડાન અનડા ન નથી પણ પેવા ઉપવાસીઓને
 મળી તેમનું ઈષ્ટિનિહ સમજી લેવાની અન તેમની બૂલ
 હોય તા તે તેમને સમજવવાની ન- પણ મને આપવાની
 ને સરજાર ના પાડે તો એ સ્થિતિમા મારે ઉપવાસ કર્યેજ
 કુટન જારણુ- જ્યાર હુ જોઉં કે મારા રખેવાળો સામાન્ય
 માણસાઈના જેટલો પણ દયાધર્મ પાળે તો બૂબે મરતા
 જીવોને હુ અટકાવી શકુ તો હરપ્રયત્ન તેમ કરવાનો મારા
 ધર્મ થઈ પડ્યો અન તેમ ન કરાવી શકુ ત્યાં મૂઘી
 અન્ન મારાથી જીદગીને વળગી રહેવાને સાર ખાઈ
 ગકાય નહિ

કલ્લા- મિત્રો કહેરો “ આવા સૂક્ષ્મ લેલો કરવાનું
 પ્રયોજન શું ? જે આપણે જેલ બહાર અમલદારોને
 તગ કરી શકીએ તો જેલની અદર પણ તેમ કા ન

કરીએ ? તમે જીવનમયદારો જોડે જોડો સહકાર કર્યો
 તેવો અમે શા સાર કરીએ ? અહિં સાત્મજ રહીને બધી
 રીતે અમે કા તેમની સામા ન થઈએ ? આપણી
 યોતાની સગવડને ખાતર હોય એ નિવાયના બીજા
 ગઈ પણ જલનિયમોને શા સાર માન આપીએ ?
 જલતત્રને અપગ કરી મૂકનાનો આપણને શુ સપૂર્ણ
 હક નથી ? શુ એ આપણો ધર્મ નથી ? બળ વાપર્યા
 વગર જો આપણે અમલદારોની સ્થિતિ મુશ્કેલ કરી
 મૂકીએ તો સરકારને વણા લોઝાને પકડવા અને
 જલમા પૂરવા ભારે થઈ પડશે અને તેમને સુલેહની
 વાંછિ કરવી પડશે ” આવી દલીલ પૂરી ગઈરતા-
 પૂર્વજ મારી આગળ કરવામા આવી છે તેથી આવતા
 પગરણમા તેને વિચારીશુ

૭

અત્યાચારી કેહીની વર્તણૂક

ગુલા ૧-ગુલુને અત મે મૂંદલી દલીન કુવાક મિત્રો તરફથી જામા આવી તી અને કાલ નહિ તો તેવી દલીલ અને- જણ પ્રમાણિક પણે તે માને છ અને ૧૯૨૧ અને ૧૯૨૨ મા જ્યારે હજારે જ્યેમા ગયા તે વેળા તેમણે સંપૂર્ણ રીતે તે મુળ જ વર્તન -યુ' હુડ તેટલા ખાતર તે વિચારવા યોગ્ય છે

પહેલી વાત તો એ કે જેલની બહાર પણ સરકારને મુજબના આપણો ઉદ્દેશ નથી આપણુ વર્તન શુદ્ધ હોય તો પછી સરકાર તેનાથી મુજબ કે ન મુજબ, તેનો સવાલ જ નથી આપણો અસહકાર જેવો સરકારને મુજબી દે છે તેવો ભાગ્યે જ બીજો કોઈ ઉપાય મુજબતો હશે પણ આપણે તો અદાલત અને ધારાસભાનો બહિષ્કાર કરીએ છીએ તે કેવળ એક ધર્મકૃત્ય તરીકે એટલે કે આપણને માલમ પડે કે આપણા અસહકારથી રાજગતમાંને ગાન દ થાય છે, તો પણ આપણો અસહકાર બધ તો ન જ કરીએ અને સરકારની ઉપર થનારા પરિણામ વિષે આપણે

આટલા ઉદાસીન છીએ, તેનું કારણ એ છે કે અસહજારનું સરકારના મન ઉપર ગમે તે પરિણામ થવું હોય તો પણ એ તે આપણું તો તેમા કંટાળું જ છે પણ આ જાતનો અસહજાર જેલમા તો સભવે જ નહિ આપણે જેલમા જઈએ છીએ તે કોઈ સ્વાર્થ સાધવાને માટે નહિ, સરકાર આપણને ગુન્હેગાર ગણે છે એટલા સાફ જેલમા પૂરે છે એટલે આપણું કામ તો એ રહ્યું કે સરકાર આપણી પાસેથી ઇચ્છે એવું આદર્શ વર્તન જ બતાવવું, જમ જેલ બહાર આપણું જામ તેમની અદાલતો, ધારાસભાઓ, ગાળાઓ અને ખીતાબો છોડીને તેના રાજા પડતા લાલો વિના આપણે ચડાવી ગરીબો છીએ એમ સરકારને બતાવવાનું છે આપણામાના બધાને ઝંખાય પ્રતીત ન થવું હોય તો પણ અસહજારની રીત એ સામાના હૃદયને પચટાવવાને અને બુદ્ધિની ઉપર અમર પહોચાડનાની ક્રિયા છે ગુડાબાજીથી સરકારને ભયભીત જરવાની ક્રિયા નથી, અહિં નામય હીલચાલમા ગુડાબાજીને સ્થાન જ નથી

મે અનેકવાર સત્યાગ્રહી કેદીઓને યુદ્ધના કેદીઓ સાથે સરખાવ્યા છે, તેનું કારણ છે એવાર દુશ્મનના પાંખમા આવ્યા કે યુદ્ધના કેદીઓ દુશ્મનની સાથે મિત્રતાવે વર્તે છે યુદ્ધના કેદી તરીકે કોઈ નિપાઈ દુશ્મનને ઠગે તો તે બેઆબરૂબરૂ ગણાય સરકાર સત્યાગ્રહી કેદીઓને યુદ્ધના કેદી નથી માનતી તેથી આ દલીલને હરજત નથી આવતી આપણે યુદ્ધના કેદી તરીકે વર્તીશું તો સરકારે આપણને તુરત માન આપ્યા વિના ચાલવાનું જ નથી જેલને આપણે એ પ્રકારની નિષ્પક્ષ સ્થા બનાવી દેવી જોઈએ કે જેમા અમુક દરમજો આપણે સરકારની સાથે સહજાર કરીએ, સહજાર ગ્વો જોઈએ આપણે એ બાજુએ જેલના નાયદા ઇરાદાપૂર્વક

તોડતા જઈએ અને સાથે સાથે જ આપણને થતી સળ અને જ્વલના અમલદારોની સખ્તી વિષે ફરીઆદ કરીએ, એ અતિશય અણુવટણ અને ભાગ્યે જ આખરે અર્થ જોવાય દાખલા તરીકે, જડતી સામે વાઘો લેતા અને તકરાર ઉઠાવતા છતાં આપણે આપણા નામનામા અથવા કપડામા મનાઈ જરેલી વસ્તુઓ છુપાવી રાખીએ એ કેમ બને ? આના સંજોગોમા આપણને અસત્ય બોલવાનો અથવા બીજી કંઈ ઠગબાજી કરવાનો અધિકાર છે, એવું સત્યાગ્રહશાસ્ત્રમા ક્યાય લખેલું નથી, જ્વલઅમલદારોની પજવણી કરશું તો સરકાર નમી જશે અને સલાહ માગતી શરણે આવશે, એમ આપણે જાણીએ છીએ ત્યારે સરકારને જા તો અજાણતા ભલમનસાઈનું પ્રમાણપત્ર આપી દઈએ છીએ અથવા તો તેને કેવળ ભાળી ગણીએ છીએ અજાણતા ભલમનસાઈનું પ્રમાણપત્ર આપવાનું એવી સમજમા રહેલું છે કે જ્વલના અમલદારોની અતિશય પજવણી કર્યા છતાં સરકાર મૂગી મૂગી તે જોયા કરશે અને આપણને ચોખ્ખું સળ આપી સપૂર્ણ રીતે નાહિ મત કરી મૂકવામા પાછી પાની કરશે, એટલે કે હાકેમોને આપણે એટલા બધા વિચારશીલ અને દયાળુ માનીએ છીએ કે સખત સળનું કારણ આપ્યા છતાં પણ તેઓ આપણને સખત સળ ન કરે સાચી વાત તો એ છે કે તેઓ સમૂળી મર્યાદા મૂકતા અચકાતા નથી, અને અમુક પ્રસંગોએ કાયદા પ્રમાણેની જ નહિ પણ ગેરકાયદે સળ પણ તેઓ કરે છે

પણ મારો તો પાકો નિશ્ચય છે કે જે આપણે શરૂથી આખર સુધી સત્યાગ્રહીને છાજતી પ્રમાણિક અને ઇન્જનિયર ભરેલી રીતે વર્ત્યા હોત તો આપણી સામેના સરકારના બધા વિરોધને આપણે જીતી શક્યા હોત અને કાંઈ નહિ તો આટલા બધા કેદીઓના અતિશય આખરે અર્થ

વર્તનથી એના આખરદાર અને નિદોષ માણસોને
જેલમાં પૂરવાની ચોતાની ભૂલ સરકારની પાસે રામ
સાથે -બૂલ રાવી રા-ચા હોત નરણુ શુ સરકારના
એવો દાવો નથી કે આપણી અહિં સા એ હિંસાનો માત્ર
ઠાકપિછોડો છે ? એટલે જેટલી જેટલી વાર આપણે
તોફાન કરીએ છીએ તેટલી તેટલી વાર આપણે તેના
હાથમાં રમતા નથી શુ ?

આ કારણથી, મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે સત્યાગ્રહી
તરીકે કેદમાં જઈને આપણે નીચે પ્રમાણે વર્તવાને
બંધાયેલા છીએ

૧ અતિશય પ્રમાણિકતાથી વર્તવાને,

૨ જેવના અમલદારો સાથે જેવના નહીવટમાં
સહજાર કરવાને,

૩ તમામ યોગ્ય નિયમોનુ પાલન કરીને ખીન્ન
કેદીઓને દાખલો બેસાડવાને,

૪ સામાન્યમાં સામાન્ય મીને ન મળતી હોય
એવી, અને કેનળ તદુરસ્તીના નરણે જરૂરની હોય તે
સિવાયની કઈ પણ છૂટો અને મહેરબાની ન માગવાને,

૫ ઉપર તદુરસ્તીના ઝારણે જણાવેલી એવી જે
છૂટ જોઈતી હોય તે માગતા ન અચકાવાને અને તે ન મળે
તો ગુસ્સે ન થવાને,

૬ જેટલું અને જે જે કામ સોંપવામાં આવે તે
આપણી પૂરેપૂરી શક્તિ પ્રમાણે પૂર કરી આપવાને

આવા પ્રકારનું વર્તન સરકારની સ્થિતિ કંઠ ગી અને
ન બચાવ કરી શકાય એવી ઝરી મૂકશે તેઓમાં વિશ્વાસ-
નો એટલો તો અભાવ છે અને આપણે પ્રમાણિતપણે
વર્તીશુ એવી તેમણે એટલી ઓછી આશા રાખી હોય છે કે
પ્રમાણિતપણાનો જવાબ પ્રમાણિકપણાથી આપવો તેને

માટે મુશ્કેલ થઈ પડશે તોફાનની તો તેઓ આગા થઈ છે જ અને તોફાન થાય એટલે તેનું બેવડું માટું વાળે છે અરજકના ગુન્હાને તેઓ ન પહોંચી વળી શક્યા પણ અહિં સાને તો નમ્યા સિવાય બીજા કંઈ રસ્તો પહોંચી વળવાનો તેમને હજી સૂધી હાથ લાગ્યો નથી સત્યાગ્રહીના કેદમાં જવાની પાછળ એ હેતુ રહેલો છે કે પન્નવણીને નમ્રપણે વશ થઈ તે પોતાનું દુઃખ મટાડે

તેને શ્રદ્ધા છે કે ન્યાયકાર્યને માટે નમ્રતાથી સકલ સહન કરવામાં કંઈક એર જ ખૂબી રહેલી છે અને તે ખૂબી તલવારની ખૂબી કરતાં અનહદ ચઢીઆતી છે આ બધું કહેવાનો અર્થ એવો નથી કે સરકારનું વર્તન ન્યારે આપણા આત્મમાનનું ખડન કરે ત્યારે પણ આપણે વિરોધ ન કરવો હાખલા તરીકે, જેલના અમલદારો આપણને ગાળો કે અથવા આપણો ખોરાક કુતરાની જેમ આપણને નાખે તો મરવાની હદ સૂધી જઈને પણ તેનો વિરોધ કરીએ અપમાન કરવું અને ગાળ દેવી એ કોઈ અમલદારના કર્તવ્યમાં આવતું નથી એટલે અપમાન અને ગાળનો તો વિરોધ કરવો જ વટે પણ જડતીનો વિરોધ ન જ થાય જરૂર તેનો જેલના ગાયદામાં સમાવેશ થાય છે

મેં દુઃખ મૂળે મ્હોડે સહન કરવાનું લાખ્યું તેનો એ અર્થ પણ ન થવો જોઈએ કે સત્યાગ્રહીઓ જેવા નિર્દોષ કેદીઓને સામાન્ય કેદીઓની સાથે એક જ વર્ગમાં મૂકવા સામે કંઈ હિલચાલ ન કરવી માત્ર કેદીઓ તરીકે કંઈ પણ છૂટ અથવા મહેરબાની આપણાથી ન માગી શકાય રીઠા થયેલા ગુન્હેગારોની સાથે રહેવામાં આપણે સતોષ માનવો જોઈએ, અને તેમ કરતાં તેમની નીતિ સુધારવાની તક મળે છે તે પણ આપણે વધાવી લેવી જોઈએ છતાં

ગોતાને સુખરેલી તરીકે ઓળખાવતી નાઈ પણ સરકાર
પાસે આશા રાખી ગયાય કે તે અતિશય રાજાનિક એવા
વર્ગોએ તો અવશ્ય સ્વીકારે

૯ જેલનું અર્થશાસ્ત્ર

જેલનો: ચોરો પણ અનુભવ ન્ને છે એવો મોઢી પણ માણસ નાખે છે કે બ'પા ખાતાઓમા જેલખાતું જ નાણાની વધારેમા વધારે તગી ભોગવે છે ઇસ્પતાળો પ્રમાણુમા વધારેમા વધારે ખર્ચાળ જાહેર સ્થા કહેવાય જેલમા દરેક વસ્તુ સાદામા સાદી અને કાચામા કાચી જાતની હોય છે જેલમા મનુષ્યશ્રમના વ્યયની છાકમછોળ છે, જ્યારે પૈસા અને સાધનના વપરાશની ખાબતમા પૂરે દળદર છે ઇસ્પતાળોમા આથી હલકું જ ચાલે છે છતાં બન્ને સ્થાઓ માનવવ્યાધિના દિવાજને સાર ચોજવામા આવેલ છે—જેલ માનસિક અને ઇસ્પતાળો શારીરિક વ્યાધિઓને સાર માનસિક વ્યાધિ અપરાધતરીકે મનાય છે એટલે સજાને પાત્ર લેખાય છે, શારીરિક વ્યાધિ કુદરતની અણુધારી આપત્તિ તરીકે મનાય છે અને તેથી તેની કાળજીપૂર્વક માવજત કરવી જોઈએ વાસ્તવિક રીતે આવો કશો ભેદ કરવાનું કારણ નથી માનસિક તેમજ શારીરિક બન્ને વ્યાધિ સરખા જ ગરજોથી નીપજે છે હુ ચોરી

૨૩ છુ તો નીરોગી સમાજને માટેના નિયમોના ભંગ કરી
 છુ જે મને પેટશળ થાય છે તો પણ નીરોગી સમાજને
 માટેના નિયમોના ભંગ ૨૩ છુ શારીરિક વ્યાધિને સાર
 ઉળવા ઉપાય લેવામા આવે છે એનુ એક કારણ એ છે કે
 કહેવાતા ઉપલા વર્ગોના લોકો નીચલા વર્ગના લોકો કરતા
 વધારે વધારે વાર વાર આરોગ્યના નિયમો તોડે છે આ
 ઉપલા વર્ગોને સામાન્ય ચોરી કરવાનો અવકાશ નથી,
 અને જે સામાન્ય ચોરી ચાલુ રહે તો તેમના ઇવનક્રમને
 ખલેલ પહોચે તેથી સામાન્ય રીતે પોતે જ કાયદા
 બનાવરા હોઈ તેઓ સ્થૂળ ચોરીને દૂર છે જે ૨, તેમને
 પ્રતિક્ષણ એ વાતનુ તો ભાન હોય જ છે કે તેમના
 પોતાના ભાગના જેને વિષે કાંઈ બોલવુ નથી તે સ્થૂળ
 ચોરીઓના -રતા સમાજને પણ નિષ્કારી હોય છે

એ પણ લેવા નુકસાન છે - જલો અને ઇસ્પિતાળો
 ખોટી ચિકિત્સાને લીધે જ નુકસાન છે ઇસ્પિતાળો ઉભરાય
 છે કારણ દર્દીઓને પાળવામા આવે છે જેલો ઉભરાય
 છે કારણ કેલીઓ નુકસાનને નાશાય જ હોય એમ
 માનીને તેમને સજા કરવામા આવે છે જે દરેક માનસિક
 અને શારીરિક રોગ ભૂલ જ ગણવામા આવે અને દરેક
 દર્દી અથવા કેલીની નોકરપણી પણ નહિ તેમ લાડ કરાવીને
 પણ નહિ પણ માયા અને સમભાવપૂર્વક માવજત કરવામા
 આવે તો જેલ અને ઇસ્પિતાળ બન્ને ઓછા થવા પામે

જેલના કરતા ઇસ્પિતાળ નીરોગી સમાજને માટે
 વધારે જરૂરી નુકસાન નથી બન્નેની મરખી જરૂર છે દરેક
 દર્દી અને દરેક કેલી ઇસ્પિતાળ અને જેલમાંથી નીકળે ત્યારે
 માનવિક તેમજ શારીરિક આરોગ્યના નિયમોના પ્રચારક
 બનીને જ રીકળવો જોઈએ

પણ અહીં આ સરખામણી હુ બધે જરીક વાચકને

બાણીને નવાઈ લાગશે કે જેલોમા ચાલતુ - જુમપણુ
 કર-સરને બહાને ચલાવનામા આવે છે પાણી ખેચવાનુ,
 આટાને સાર ચક્રીઆ ચલાવવાનુ, રસ્તા અને પાયખાના
 સાફ કરવાનુ, રાધવાનુ, ૦૦ બધા જામા -દીઆ પાસે જ
 લેવામા આવે છે, જતા તેઆ સ્નાત્રથી નથી એટલુ જ
 નહિ પણ તેમની મહેનતમાથી તેમનુ પેટીઈ પણ નીકળતુ
 નથી વળી તેમની આઠલી બધી મહેનત છતા તેમને રૂચે
 તેવો અથવા તેમને ભાવે તેવો પગલેવો ખોરાજ તેમને
 મળતો નથી અને આનુ જરણુ એટલુ જ કે જે કદીઆ
 રસોઈ વગેરે કરે છે તેમને સામાન્ય રીતે તેમના કામમા
 જોડો જ રસ હોતો નથી પોતાના જમને દયા વિનાના
 દેખરેખ નીચે જરનાની એ- જાતની વેક જ તેઓ લેખે
 છે એ તો સહેજ સમજી રાજશે કે જે કદીઆ સમજ-
 સેનજ હોત અને પોતાના ભાઈબોના -દયાણુમા રસ
 વિનારા હોત તો તેઓ કદિ કદમા જ ન પડત નતદાખ -
 જે વધાર વિવેકભર્યો અને નીતિનાળો નહીવટ ચલાવનામા
 આવે તો જેલો આજ નવી ખરચાળ મળની વસાહતો
 છે તેને બદલે સહેજ સ્નાત્રથી સુવારાગૃહો બની નય
 હુ તો પાણી ખેચવામા, આટાની ચક્રીઆ ચલાવનામા
 અને એવા જ ખીજા જમોમા કદીઆની અગમહેનત જે
 ભયકર પ્રમાણુમા વેડફાય છે તેનો બચાવ કરવા દરજી
 જે જેલવહીવટ મારા હાથમા હોય તો હુ તો આટો
 બહારથી નાહુ, પાણી પ પવતી ખેચાહ અને ખીજા અનેક
 કામો અનેક કદીઆને વળગાડવાને બદલે જેલોને ખેતી,
 હાથજતામણુ અને હાથવણાટના જરખાના કરી મૂક
 નાની જેલોમા માત્ર રેદીઆ અને સાળો જ રાખવામા
 આવે હાલ પણ વણીખરી સેટલ જેલોમા સાળો તો
 ચાલે જ છે વધારામા માત્ર ખીજણુ અને રેદીઆ ફાખલ

કરવાની જરૂર રહે ઘણી જોવામાં તો જોયું જોઈએ તેટલું
 ૩ સહેલાઈથી ઉગાડી રાકાય આથી રાષ્ટ્રીય ગૃહઉદ્યોગો
 લોકપ્રિય થઈ પડશે, અને કદખાના સ્વાશ્રયી બનશે
 બધા કેદીઓની મહેનતનું વળતર મળી રહેશે, અને તેમ
 જતા હાલ ચાલે છે તેમ તેનાથી હરીફાઈને ઉત્તેજન
 નહિ મળે

ચેરવડા જેલને અંગે એક છાપખાનું ચાલે છે આ
 છાપખાનું ઘણું ખર્ચ કેદીઓની મહેનતથી જ ચલાવવામાં
 આવે છે આવા છાપખાનાને બહારનું છાપખાનું લેતા હોય
 તો તે સામાન્ય છાપખાનાઓ જેટલે અચોક્કસ હરીફાઈમાં
 ઉતરે છે એમ કહી શકાય તે કદખાના ઉદ્યોગસ્થાઓ સાથે
 હરીફાઈમાં ઉતરે તો તે સહેલાઈથી નફો કરે એ દેખીતું છે
 પણ માફ કરેનાર તાત્પર્ય એ છે કે આવી હરીફાઈમાં
 ઉતર્યા વગર કદખાના સ્વાશ્રયી બની રાકે છે અને જામ
 કરનારા માણસોને સાથે સાથે એ-એવા ઉદ્યોગનું જ્ઞાન
 મળી જાય કે જે કેદીને જેલમાંથી છૂટ્યા પછી સ્વતંત્ર
 થઈ જરવામાં મદદરૂપ થઈ પડે અને આખરે દારૂ નાગરિકનું
 જીવન ગાળવા તરફ તેમને ઉત્તેજન મળે

વળી વસ્તીની શાન્તિને ખલેલ ન પહોંચે એટલે
 અરો કેદીઓની આસપાસ કુ ધરના જેવું વાતાવરણ કરી
 મૂક મતલબ કે તેમના સગાવહાલાને જોઈએ ત્યારે
 મળવાની, ચોપડીઓ મગાવવાની અને શિક્ષણ લેવાની
 પણ કુ તો તેમને વ્યવસ્થા કરી આપુ કેદીઓને વિશે જે
 અવિશ્વાસ રાખવામાં આવે છે તેને બદલે વિશ્વાસ સ્થાપુ
 તેઓ જે જી કામ કરી શકે તેવું જામ કુ તેમને સોપુ
 અને તેમને પોતાનો ખોરાક કાચો અથવા પાકો મગાવી
 લેવા દઈ

ઘણીખરી સજાઓની મુદત મુદત હોય છે તેને

બદલે હું તેમને અનિયમિત ૩૩ તે એ રીતે કે સમાજના રક્ષણ માટે અને તેના પોતાના સુધારા માટે જેટલી મુદત કેનીને જેલમાં રાખવાની જરૂર જ હોય તેથી એક ઘડી પણ વધુ તેને જેલમાં ન રાખું

હું જાણ છું કે આ બધું જરવાને આખી સસ્થા નવેસરથી રચવી જોઈએ, અને હાલ જેમ ઘણાખરા જેલરો લશ્કરી ના-રીમાથી ફારગ થએલા માણસો હોય છે તેમ ન કરતા જુદા જ માણસો જલોમાં નીમવા જોઈએ મન એવી પણ ખાતરી છે કે આવો સુધારો કરવામાં નવો ખરચ પણ બાળ્ય જ ઝાઝો કરવો પડે

હાલ તો કેદખાનાઓ એ લકગાઓને માટે આરામ-ગૃહો અને સામાન્ય સીધા નદીઓને માટે જુલમખાના છે અને ઘણાખરા કેદીઓ તો સીધા જ હોય છે લકગાઓ જોઈએ તે મેળવવામાં નવી જાય છે અને બિચારા સીધી લીટીના કેદીઓને જે વિના ચાલે એવી ચીજો પણ મળતી નથી મે ઉપર જે ચોજનાની આછી રૂપરેખા દોરી છે તે રાજના પ્રમાણે તો લકગાઓ સુખની આરામ રાખે તે પહેલાં તેમને સ્ત્રીધાદોર થવું પડશે અને સીધા નિર્દોષ કેદીઓને જેટલું આખી રાકાય તેટલું અનુકૂળ વાતાવરણ મળી રહેશે પ્રમાણિકૂતાનું વળતર મળશે અને દોગાઇ દ ઠારો

કેદીઓની પાસે ખોરાકના બદલામાં કામ લેવાથી આજસત્તુ નામ નહિ રહે અને જલોમાં ખેતી તથા વણાવ એ બે ઉદ્યોગ તથા તેના અગતા પેટા ઉદ્યોગો રાખવાથી અત્યારે દેખરખને અગે જ ભારે ખરચ રાખવું પડે છે તે ઘણું ઓછું થઈ જશે

૯

કેટલાક કેદી વાડરો

કેદીઓને જેલના અમલદાર અથવા વાડર નીમવાની પ્રથા વિષે હું વખી ચૂક્યો એ પ્રથાને હું તદ્દન ખરાબ અને અનીતિગરબ માનું છું જેલના અમલદારોને પણ એ વાતની ખબર છે તેઓ જલે છે કે રક્સરને બીધે આમ કરવું પડે છે તેઓ માને છે કે હાલના પગારદાર નાગરા ઉપરાત જી નાગરો ઉમેરવામા ન આવે તો જેલની સુવ્યવસ્થા થઇ ન શકે છેલ્લા પ્રકરણમા મે જે સુધારો ચૂચવ્યો છે તે દાખલ કરવામા ન આવે તો કેદીઓને જવાબદારીનું કામ સોંપ્યા વિના ન ચાલે, અથવા તો જેલનું ખર્ચ બહુ વધી જાય

છતાં આ પ્રકરણમા હું જેલસુધારા વિષે વધુ કહેવા ઈચ્છતો નથી કેટલા- જી અમલદારો જેમને અમારી દોષરેખ અને દરકાર રાખવાને નીમવામા આવ્યા હતા તેમની સાથેના મારા કેટલાં સુખદ અનુભવો જ હું જીરીશ

જ્યારે કાઈ બંકરને અને મને યરોડા સેન્ટ્રલ જેલમા

સર્થ જવામા આવ્યા ત્યારે અમારા ઉપર એક વાડર
 અને એક બરદાસી મૂકવામા આવેલો હતો. બરદાસી
 એટલે બરદાસી કરનારો નોકર. પેલા જે કેહી વાડરની
 સાથે અમાર પહેલુ ઓળખાણ થયુ તે પળખ તરફનો
 હિંદુ હતો. એનું નામ હરકરણ હતુ. એ ખૂનને માટે
 ગુન્હેગાર ઠર્યો હતો. તેના કહેવા પ્રમાણે તેણે ધરાદાપૂર્વક
 ખૂન નહોતુ કયુ પણ કોધના આવેશમા કયુ હતુ. તેનો
 ધંધો પરચુરણ દુકાનદારીનો હતો. તેને ચૌદ વર્ષની
 સજા હતી જેમાના લગભગ નવ વર્ષ તે એણે પૂરા કર્યા
 હતા. એની ઉમ્મર ઠીક મોટી કહેવાય. જેલખાનની
 તેના ઉપર અસર દેખાતી હતી. હંમેશા તે વિચારમા
 મશગુલ રહેતો, અને છૂટવાની આતુરતાથી રાહ ભેતો.
 આ કારણથી તે અતિરાય મૂંઝ અને ચીડીઓ હતો. તેને
 પોતાના હોદાનુ ભાન હતુ. તેનું જે માનતા અને તેની
 જે સેવા કરતા તેમના ઉપર તેના ચારે હાથ હતા. જે
 તેની આટે આવતા તેને તે ડરેલા રાખતો. દેખે તે તે
 ખૂનનો ગુન્હેગાર હોય એમ લાગ્ય ન કોઇને લાગે. તે
 ઉર્ફે સડસડાટ વાચી શકતો. ધાર્મિક વૃત્તિનોયે હતો,
 અને ઉર્ફે ભજનો વાચવાનો. તેને રોખ હતો. મરોડા
 જેલના પુસ્તકાલયમા અનેક હિન્દી ભાષામા લખાયેલી
 ચાપડીઓ કેહીઓ માટે છે. આમા હિન્દી, ઉર્ફે, ગુજરાતી,
 મરાઠી, સિન્ધી, કાનડી અને તામિલ આવી બધે છે. જેલ-
 નિયમોને ઉચ્ચા મૂકીને નાની નાની વસ્તુઓ પોતા પાસે
 સતાડી રાખતા તે ન અચકાતો. કારણ તેના મતના
 ખીબ ધણાય હતા. નાની નાની વસ્તુઓને ન ચોરવી એ
 તે વાચકાઇ અને મૂખાઈ ગણાય. આ અણલગ્યેલો.
 કાયદો ન માનનારા કેહીની ખીબ કેહીઓ ખૂરી વલે
 કરતા. ઓછામા ઓછી સજા અસહકાર ગણાતી જેલના

હમ્પાકુંડની બધી જમીન એક ફૂટ ખાદી નાખવામાં આવે તો તેમાંથી ચમચા, ચપ્પુ, વાસણો, સિગરેટ, સાબુ અને એવી એવી અનેક સ તાડેલી વસ્તુઓ તેમાંથી નીકળે હરકરણુ તો ચરોડામાં ઘરડો થયેલો હતો એટલે ફેદીઓના તે મુખ્ય મોદી જેવો જ થઈ પડ્યો હતો -દીને કંઈ પણ નેહએ તો હરકરણુ તે લાવી આપવાનો એકવાર રોટી ને લીધુ જાપવાને માટે છરી નેહતી હતી હરકરણુની મારફતે હું એ મ ગાવત તો જરૂર તે લઈ આવત સુપરિન્ટેન્ડન્ટની પાસે માગણી કરવાની લખમાં મારે પડવું હોય તો ભલે પડુ, ત્યાંથી વપરા મેળવવાન પણ મારે તૈયારી રાખવી જ નેહએ આખરે અમે જ્યારે મિત્રો થયા ત્યારે તેણે પોતાના બધા અદ્ભુત પરાક્રમે વર્ણવી સ લખાવ્યા—અમલદારને ડગવાની વાતો, પોતાન માટે અને બીજાને માટે અનેક અનેક મનપસંદ ચીજો મેળવવાની વાતો, -દીઓ પોતાને નેહતી વસ્તુ મેળવવાન માટે કેવી કેવી યુક્તિઓ રચતા તેની વાતો અને એવી યુક્તિ વિના જેલમાં ન જ જીવી શકાય એવો તેમનો અભિપ્રાય તે બહુ વિસ્તારથી અને ખૂબ ખડાશથી કહેતો તેના પરાક્રમમાં મને જોડો રસ ન પડતો કે તેના ધંધામાં કળો હિસ્સો લેવાને માત્ર મન ન થવું એ નેહને તેને ત્રાસ છટે તો મારી આગળ એવી એવી વાત કરવાની તેનાથી જે ભલે થઈ ગઈ હતી તેને કંઈક સુધારી લેવાનો તેણે પાછળથી પ્રયત્ન કર્યા હતા અને મને ખાત્રી આપી હતી કે ‘હું તમે જહો છો તે સમજ્યા છુ હવે નિયમોનો આવી રીતે ભંગ નહિ કરે’ પણ મન શક છે કે આ પશ્ચાત્તાપ ઉપર ઉપરનો જ હતો પણ વાચકે આ બધી વાતોથી એવું ન સમજવું કે જેલઅમલદારોને આ નિયમસંગોની ખખર નથી હોતી એ તો જગજગદેર

છે તેમને એ બધી વાતોની ખબર હોય છે એટલુ જ નહિ પણ મુખમા અને ચેનમા રહેવાને માટે આવી યુક્તિઓ કરનારા કેદીઓ માટે તેમને ધણીવાર સમજાવ પણ હોય છે એ અમલદારો ‘હ તારે રસ્તે અને હુ મારે રસ્તે’ના સિદ્ધાંતમા માનનારા હોય છે ઉપરીઓની રૂબરૂ ને બરોબર વર્તન રાખે, તેમના હુકમ માને, પોતાના સાથીઓ સાથે લગે નહિ અને અમલદારોન કનડે નહિ એવા પ્રદીઓને વધારે મુખ મેળવવાને માટે ગમે તે નિયમ તોડવાની છૂટ છે એમ ઝહી રાકાય

વાર, ત્યારે હરકરણની સાથે પહેલુ આળખાણુ ઝઈ ખાસ મીકું નહિ ઝહી રાકાય એ જાણુતો હતો કે અમે ‘મોટા દરગજન’ના કેદીઓ હતા પણ તેનો દરગજો ઝઈ નાનો ન હતો તે એક અમલદાર અને લાખી આખરખરી નોકરી બજાવ્યાનુ તેની ટિકીટમા નોવાયલુ હવુ એન કોઈની શરમ પડે એમ નહોતુ અમે ગયા તેને બીજા જ દિવસે બંકરને મારી પારોથી ખસેડવામા આવ્યા એટલે હરકરણે પોતાની સત્તાના પૂરેપૂરો દોર મારા ઉપર ચલાવવા માડયા ‘તમારે કલાણુ ન કરુ, હીકણુ ન કરુ ચોળી લીટી (હકીમજીના કાગળમા મે વણુવેલી ઘોળી લીટી) બહાર ન જલુ,’ પણ તેનુ વેર વાળવાનો અથવા તેની સામા થવાનો મને તો જરા સરખોયે ખ્યાલ ન હતો હુ મારા પોતાના જામ અને અભ્યાસમાથી પરવાર તો જ મને હરકરણના નાદાન અને બાલિરા હુકમોનો વિચાર કરવાનો વખત મળે ને ? મને તો ધડીક ગમ્મત પડતી હરકરણને પાછળથી પોતાની બૂલ માલમ પડી જ્યારે તેણે જોયુ કે તેની ધાલમેલથી હુ ચીડાતો નહિ, કે તેની કશી દરકાર કરતો નહિ ત્યારે તે બાધો બન્યો આવા પ્રસંગને માટે એ તૈયાર નહોતો એટલે તેને માટે

હોલો એકમાત્ર માર્ગ તેણે પસંદ કર્યો તે એ કે
 નેણે મારો અને તેની પોતાની વચ્ચેનો ભેદ સ્વીકાર્યો,
 અને તેને અનુકૂળ થવાની મેં ના પાડી એટલે તે મને
 અનુકૂળ થવા લાગ્યો. મારા અહિં સાત્મ-અસહનરન
 પરિણામે તેણે મારી સાથે સહજાર કર્યા વ્યક્તિ વ્યક્તિ
 વચ્ચે, સમાજ સમાજ વચ્ચે, સરજાર અને પ્રભુ વચ્ચે
 યાલતા બધા અહિં સાત્મ અસહજારનું પરિણામ હાર્નિક
 સહજારમાં આવ્યા વિના રહે જ નહિ. ગમે તેમ હો,
 હરકરણુ ને હું પાઝ દોસ્ત બન્યા અને બેઝરને મારી
 પાસે આવવાની રન મળી ત્યાર તેણે જઈ ઝસર હતી
 તેટલી પૂરી કરી જેલમાં બાઈ બેઝરનું એક કામ મારી
 દાડી પીટવાનું હતું તેમને એમ લાગ્યું કે હરકરણુ અને
 ખીબઓ મારી મોટાઈ પૂરી સમજ્યા નહોતા. બે ત્રણ
 દિવસમાં તેમણે મને વાડકનાયા લાલ જરી મૂક્યા ચોરડો
 વાળવાનું અને જામળા ચૂકનવાનું માફે જામ મારા જેવા
 'મોટા' માણસને જરના દેવાય. અગાઉથી જ હરકરણુ
 મારે માટે અરધોઅરધો તા થઈ જતા હતો, પણ હવે
 તો તેની વધાર પડતી માનજતથી હું અજળના લાગ્યો
 કઈ પણ મારે હાથે જરત, અર એજ નાનડો રમાલ
 વાવો, એ પણ મારે માટે અનકય થઈ પડ્યું હરકરણુ
 મને વોતો સાલળે કે તરત નહાવાની ચોરડીમાં દોડી
 આવે અને મારી પાસેથી રમાલ બુટવી લે. હરકરણુ
 અમારે માટે જઈક ગેરકાયદેસર જરી રહ્યો છે એવી
 અમલદારોને શક થઈ, કે પછી જઈ પણ ઈરાદા વિના,
 પણ હરકરણુને અમારી પાસેથી ખસેડવામાં આવ્યો
 અમને તો દુખ થયું જ, પણ હરકરણુને અમારા કરતા
 જ્ઞાય વધારે દુખ થયું હશે. અમારી સાથે તેને બાદ
 શાહી ભોગવવાની હતી તેને જોઈએ એટલું ખાવાનું

મળવું બાન તે પણ ખુલ્લી રીતે અમારા ખારા-અમાથી
 ઝરણું મિત્રો બહારથી નજી મોહતા, એટલે અમારો
 ખાનાનું નથી પડવું અને અમારી તો કીર્તિ ચારે
 દિશામાં સભળાતી હતી, એટલે અમારી સાથેના
 સમાગમને લીધે ખીજા કદીઓમાં હરકરણું દરજ્જાને વધી
 ગયો હતો.

મને ત્યારે કોટડીના વરડામાં સૂવાની રજા મળી
 ત્યારે અમલદારોએ ધાર્યું કે મને એક જ વાર્ડરને ધારવો
 એમાં જોખમ રહેલું છે કદાચ નિયમ જ એવા હશે કે
 જેની કોટડી ખુલ્લી રાખવામાં આવે તેના ઉપર દેખરેખ
 રાખનારા બે વાર્ડરો મૂકવા જોઈએ કદાચ મારા રક્ષણ
 માટે પણ એક વાર્ડર વધારવામાં આવ્યો હોય ગમે તે
 ઝરણું હોય પણ સતતના પહરો ભરવા માટે એક નવો
 વાર્ડર મૂકવામાં આવ્યો એનું નામ શાખાશખાન મે
 કદિ ઝરણું પૂછ્યું નથી પણ મને લાગેલું કે હિન્દુ હરકરણું
 નું સંકુ વાળવા માટે મુસલમાન વાર્ડરને રાખવાના
 આવ્યો હતો. શાખાશખાન એક જોરાવર બહુચી હતો
 એ હરકરણુંની સાથે જ જેલમાં દાખલ થયેલો બનેને
 એકખીજા સાથે સાડ પિછાન હતું શાખાશખાન પણ
 ખૂનનો ગુન્હો કરીને આવેલો હતો તેની ટોળીમાં બખેડો
 થયેલો તેમાંથી એ ગુન્હો થવા પામેલો શાખાશખાન
 જેટલો લાખો હતો તેટલો જ પહોળો હતો તેનું કદ
 જોઈ મને હમેશા શોકાવતી યાદ આવતા પહેલે જ
 દિવસે શાખાશખાને મને અભયદાન દીધેલું તેણે કહેલું,
 'હું તમારા ઉપર જરાય પહેરો રાખવાનો નથી. મને
 દોસ્ત સમજાવે અને તમારી ધરજા પડે તેમ કરજે. હું
 કદિ તમારી આંડે આવવાનો નથી મારા સરખું ગઈ
 કામકાજ હોય તો ખુશીથી હું જરીશ, ફરમાવજે' અને

ગાળાગાળાને પોતાનું નયન પરેપક પાળ્યું હંમેશા તે
 સ્વચ્છતાથી નત્તો, અને-વાર જોલની વાનગી મને ચખા-
 ડવાનો તે પ્રયત્ન કરતો પણ હું તે નહિ લેતો તેથી
 તેના દિલને બહુ દુઃખ થઈ મને તે કહેતો, 'જીઓને
 આવી નહિ જેવી વસ્તુઓ આપણે નહિ મેળવી લઈએ
 તો જીવગી રોજ એકની એક વસ્તુ ખાધે અસહ્ય થઈ
 પડે તમારા લોકોની વાત જીવી તમે તો ધરમને
 માટે આવેલા એટલે તમને કશી મૂંઝવણ ન થાય પણ
 અમે તો ગુન્હા કરીને આવેલા, એટલે અહીંઆથી જેમ
 અને તેમ જલની ભાગવાનું જ મન થાય ' સાબાશ-
 ખાન જલરનો માનીતો હતો એ- દિવસ તેના ગુણ-
 જાન કરતા જેલર કહે, 'જીઓ તા ખરા, જો સમજન
 લાગે છે ગુસ્સામાં બિચારાએ ખૂન કરેલું પણ તેના
 એને હવે પસ્તાવો થાય છે નફી માનજો કે જલ બહાર
 સાબાશખાનના કરતા બધારે સારા માણસો જોવાના ન
 મળે બધા કેદીઓ ગુન્હેગાર છે એમ માનજો એ ભૂલ
 છે સાબાશખાન તો અતિશય વિશ્વાસપાત્ર અને
 શરીર છે, જે મારે ચાલતું હોય તો હું તેને આજે જ
 છોડી દઉં ' અને જેલરની વાત ખોટી નહોતી સાબાશ-
 ખાન સરસ માણસ હતો અને જેલમાં તે જ એકલો
 સરસ કેદી હતો એમ નહિ, બીજા પણ હતા પણ
 અહીંઆ હું કહી દઉં કે જલે તેને સારો નહોતો
 બનાવ્યો, બહારથી જ તે સારો આવેલો

કેદી અમલદાર લાખો વખત સુધી એકના એક
 કામ પર રહેવા ન દેવાનો જેલમાં રિવાજ છે એટલે
 વારવાર કેરબહલીઓ થયા કરે છે એ સાવચેતી
 રાખી જરૂર રહે છે ચાલુ પ્રથામાં તો કેદીઓને એક-
 બીજા સાથે ધારો સબંધ ન જ રાખવા દેવાય એટલે

અમન અવનના સ્ત્રી અમસદારોના અવનવા અનુભવ
થયા બે'ક મહિના પછી ગાળાગખાનને બહલી આદનને
મૂકવામા આવ્યો પણ આદનની વાત તો હવે આવતા
પ્રકરણમા

કેદલાક કેદી વાડરો (૨)

આદન એક સોમાલીકેન્ડનો વતની જીવાન સિપાઈ હતો અને મહાયુદ્ધ દરમ્યાન બ્રિટિશ લશ્કરને ઓડી ગયાના ગુન્ડાને કારણે તેને દસ વરસની સજા થએલી જલઅમલદારોએ તેને એડનથી બદલી કરી મોકલેલા અમે ચરોડા ગયા ત્યારે એણે પોતાની સજાના ચાર વરસ ભરેલા એ નિરક્ષર હતો એમજ કહેવાય મુશ્કેલીપૂર્વક કુરાન વાંચી શકતો પણ તેમાથી જોઈ જોઈને પણ કશું સાચું લખી શકતો નહિ ઉર્દૂ તે ડીક બોલતો અને ઉર્દૂ બોલવા ઇતેન્નર રહેતો સુપરિન્ટેન્ડન્ટની રજા લઈને મે એને શીખવવા માડ્યું પણ મૂળાક્ષર જ એને બહુ અધરા પડ્યા અને એણે મૂકી દીધી

આમ છતાં આદન બારે ચક્રોર અને કુરામ પ્રુહિનો માણસ હતો ધાર્મિક બાબતોનો એને સૌથી વધારે રસ પોતે ચુસ્ત પ્રસલમાન હતો, એકેએક નિમાઝ નિયમસર પઢે અને મધરાતની નિમાઝ પણ ચૂક નહિ

રમઝાન મહિનામા રોજી તો એક વૂટવા જ રોજી હે ? તસબી તો આઠે પ્હોર એની સગાથી નવરા પડે ત્યારે કુરાનશરીફમાથી આયતો પઢે ઘણીવાર મારી નેંટ હિન્દુ રિવાજ મુજબના આખા રાતદિવસના ઉપવાસ ઉપર ચર્ચા કરે અહિંસા વિષે વાદવિવાદ ચલાવે પોતે શરવીર માણસ હતો પૂરો વિનયી હતો છતા કોઈની ખુશામત કે આજીજી કદિ ન કરતો મિનજમા જશ ગરમ હતો તેથી ઘણીવાર બરફાસી નેંડે અગર તો ખીન વાડીર નેંડે લડી પડતો આમ અમારે કોઈ કોઈવાર તેમના જીઆ પતાવવા પડતા હાડનો સિપાઈ અને માણસ સમજી તેથી આવી સમાધાનીના પ્રસંગો એ અપાએલો યુકાદો ખીનતકરાર માથે ચડાવતો પણ પોતાની બાજી ત્રાધી ન દબાતા સચોટ ભાષામા રબૂ કરતો

આદન જ બધા વાડીરોમા અમારી નેંડે સૈથી વધારેમા વધારે રહ્યો એનું હેત મારા કિ મતીમા કિ મતી સદમરછોમા રહેશે મારી બરફાસ સાચવવામા એણે જશી મણા રાખી નથી મારો ખોરાક મને બરોબર નીમેલા કલાકને ટકોરે નિયમિતપણે મળે એ વિષે એ ભારે ખબરદારી રાખતો જો કદિ હું મહોસાને થાઉં તો તે ગમગીન બની જાય મને જરૂરી વસ્તુઓનો હમેશા ખ્યાલ રાખ્યા કરે મને જાતે કશી જ મહેનત કરવા દે નહિ છૂટી જવા અથવા તો છેવટ પોતાના મુલક તરફ એટલે એડન જેલબદલી મેળવવા એ અતિ-શય ઈન્તેજાર હતો મે એને મદદ કરવા પુષ્કળ મહેનત કરી મે એને અરજીઓ ઉપર અરજીઓ ધડી આપી સુપરિન્ટેન્ડન્ટે પણ પોતાથી બનતો બધો પ્રયાસ કર્યો, પણ પાત એડનના જેલઅમલદારોના

હાથમા હતી એને આશા આપવામા આવી હતી કે વરસ (૧૯૨૩) આખર થતા પહેલાં એને છોડી મૂકવામા આવશે હું ઉમેદ રાખુ છું કે અત્યારે એ જેલ બહાર હશે

મે એની આમ જરાતરા સેવા બળવી એથી તો વળી એ મારો અગત મિત્ર બની ગયા અને અમારી વચ્ચે પાછી માયા બવાઇ અને જ્યારે આદતને અમારા વાર્ડમાથી બીજા ભાગમા બદલનામા આવ્યા ત્યારે એ વિદાય કારી થઇ પડી

બીજા પણ એજ વાતનો ઉલ્લેખ કરતા મારે ભૂલવું ન જોઇએ તે એ કે જ્યારે મે જેલમા કાતવાપાજનાનું કામ ચલાવના માડયુ ત્યારે આદત એક હાથે અપગ ધતા ભારે હિંમત અને અતપૂર્વક પૂછીઓ બતાવનામા મચ્યો રહેતો વખત જતો એ કળામા એ પૂરો પ્રવીણ બન્યો અને એ કામ ઉપર એને ખૂબ પ્રેમ પણ ઉપમત્યો

જન્મ સાબારાખાનની જગ્યા અદને લીધી હતી તેમ હરરેણુની જગ્યાએ લીવો આવ્યો જરાવારમા જ અમને આશ્ચર્યપૂર્વક ખબર પડી કે લીવો દક્ષિણી મહાર એટલે અસ્પૃશ્ય જાતિનો હતો અને તેથી અમારા આનદનો પાર રહે નહિ જેટલા કઇ સારોના પ્રસંગ મા જેલમા હું આવ્યો છું તે બધામા મને લાગે છે કે આ લીવો સૌથી વધારે ઉદ્યોગી હતો વાચનારને સાબળીને નનાઈ લાગશે કે જેલો પણ આ અસ્પૃશ્યતાના સડાથી મુક્ત રહેવા પામી નથી બાપડો લીવો અમારી કોટડીઓમા દાખલ થતા પણ ધૂન્ને ! અમારા પાણીના માટલાને અડકે નહિ અમે એને તાબડોતોબ હેયાધારણુ આપી કે અમને અસ્પૃશ્યોને વિષે કોઇ પ્રકારની મૂંગ નથી એટલું જ નહિ પણ અમે તો

એ કલ્પ ઘોના અમારાથી બનવું બધું કરનારા છીએ
લાઈ શકેલાલે તો એની નેડે ખાસ દોરતી બાધી અને
નેતનેતામાં અમારી નેડે પૂરેપૂરો હેળવી દીધો તેમણે
હીવાને પોતાની સાથે એટલી હદ સુધી છૂટથી વર્તતો
કરી દીધો કે કોઈવાર શરૂલાલ એની ઉપર ચીડાય
ત્યારે હીવો સામે થઈ રીસાય અને અતે શરૂલાલ
એની માફી માગી એને મનાવી લાવે । શરૂલાલે એને
લણવા પણ લલચાવ્યો અને જાતના તો અલખત
શીખવ્યું જ પરિણામ એ આવ્યું કે માની ન રાજ્ય
એટલા દૂક વખતમાં હીવો એક યુન દો કાતનાર બની
ગયો અને એ કામ ઉપર એને એવું તો બહાલ ઉપજ્યું
કે એણે વણાટ શીખી લેવાનો અને જલમાથી છૂટયા
પછી આ વધાથી જ પોતાનું ગુજરાન મેળવવાનો
સકલ્પ કર્યો ।

જલમાં મે સવારના ૪ ૧૫ વાગે ગરમ પાણીમાં
હીમુ નીચોવીને તે પીવાની ટેવ પાડી હતી ચાર વાગે
હીને મારે સાં ૩ ગરમ પાણી તૈયાર કરવાનું કામ
કરવા બાબત જ્યારે મે શરૂલાલ સામે વાંધો લેવા
માડયો ત્યારે શરૂલાલે ધીમે રહીને હીવાને આ રહસ્યની
દીક્ષા આપી દીધી । કદીઆ જલમાં ઉઠે છે તો ઘણા
વહેલા પણ એટલું વહેલું એમને પોતાની પયારી (કાથાની
દોરીનું યાદ)માંથી ઉઠવું ગમતું નથી પણ હીવાએ તો
સકલ્પલાલની સૂચનાને તત્કાળ દિલોબનથી વધાવી લીધી

પણ રોજ ચાર વાગે હીવાને જગાડવાનું કામ તો
શરૂલાલને જ માથે રહ્યું જ્યારે હીવો ગયો (એને ખાસ
લાલ આપીને છોડી મૂકવામાં આવેલો) ત્યારે આદને એ
કામ માથે લીધું મે જાતે એટલું કરી લેવા કરેલું પણ
એ મને શેનો દાદ દે ? આમ આ પરોઢિયા ના ગરમ

પાણીની પર પરા ભાઈ સરવાલના ફટી ગયા પછી પણ ચાલુ જ રહી વાડી છોડી જનારા ફરક નૂતો વાડર નવા આવેલા વાડરને આ બધા રહસ્યોની તીક્ષ્ણ આપતો જાય ' મારે કહેવાની જરૂર ન જ હોય કે કદીને કરવાના આખા દિવસના કુચ્છઆત જામમાં આ મળસ્કાના કામનો સમાવેશ થતો નહોતો વળી જલનિયમ પ્રમાણે કદીઓ વાડરની જગ્યા મળે એટલે જતો જામ કરવાની ફરજભાથી નીડળી જાય છે તેમન તો હુકમ ચલાવવાનો જ હોય છે

પણ જેમ જીવલગ મિત્રોન પણ કાંઈ ન કાંઈ દિવસ વિયોગનો દિવસ આવી પડોયે છે તેમ એ- દિવસ જીવાએ અમને સમરામ -યા સરવાલ આપે તે ખાત્રીની ટોપીઓ ખાત્રીના પહેરાઓ, ખાત્રીના ઘોતીઆ અને એ- ખાત્રીનો ચોત્રળ જેનાની તેને પરનાગી મળી હતી તેણે બહાર જઈને ખાત્રી મિવાય બીજી ડશુ જ ન પહેરવાનો કોલ આપ્યો હતો હુ આગા રાખુ છુ કે બહો ભાત્રી જ્યા હોય ત્યા ચોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી રહ્યો હશે

કેટલાક કેદી વાડરો (ચાલુ)

ભીવાની પાછળ ઠમુ આવ્યો એ પણ દક્ષિણી હતો. ઠમુ સૌમ્ય રીતભાતનો વાડર હતો. એનામા કાણું શહૂર ન હતું ચીંધેલું કામ કરતો પણ પોતાની મેળે પ્રેરાઈને ખાસ તસ્તી ઉઠાવી કામ કરવા તરફ તેને પ્રીતિ નહોતી તેથી તેને અને આદનને બરાબર લાડતું નહિ પણ ઠમુ બીકણ હોવાથી અતે હમેશા આદનને બરા થતો. ઠમુને તો અમારે ત્યાં એવી મેળ હતી (જેટલા આવતા તે દરેકને થતી) કે અમારાથી વિખૂટા પડવાની તેની મુદ્દા ઇચ્છા નહોતી તેથી બદલી થાય તે કરતા આદનની જુ સરી વેઠવા તે રાજી હતો. ઠમુ આદન પછી ધણે વખતે આવેલો તેથી અમારે ત્યાં આદન ઉપરી ગણાતો. આ બધા જાડપનિક ઉપરીપણાના વગેરે ખાલો જલ જવા સ્થળોમા કેવા ધર કરી બેસે છે એ જોવાજેલુ હોય છે.

ચરોડા તો અમારે મન એક દુનિયા જ હતી, બદકે એ જ અમારી એકમાત્ર આખી દુનિયા હતી છું.

તો ચાલે એકેએક નાની મોટી વઢવેટો કે કુલ્લકમા
 કુલ્લક બોલાચાલી પણ જવના ની નાની દુનિયામા
 એકેએક ભાર બનાવ ગણાય એના બનાવની કાળમા
 ઝીણી વિગતોની પણ દિવસોના દિવસો લગી પર રહે
 ચાલે અને તેના લખાણુભયા યાજુનો એક કેળી ખીન
 આગળ પચામમી વેળા ઝરી બતાવતા હદિ થા- નહિ
 ને જલઅમલદાને જલમા કીઓને માત્ર કીઓમા જ
 વચાય એવુ એક 'જલ અખબાર' ચલાવવાની પરના
 નગી આપે તો તે ફરીઓમા મોએ સો ૨૦૦ કલાકો
 પામે એ એ-સ છે અને વળી તેમા ખબરો પણ કવી
 લગ્નજનદાર આવે ? તરસ ચેલી દાળની ખબરો, સારા
 સમારેલા રાત્રની ખબરો, નીઓ વચે રાખેલી સાક
 મારીઓની અને પ્રસંગોપાત્ત બોલાચાલી ઉપરથી મારા-
 મારી અને પરિવામે જલ સુપરિન્ટેન્ડેન્સ આગળ જનારા
 તેના 'ખટલા'ની હકીકતો, આવી આવી બધી ખબરો
 બહારના લોકો મોટા મોટા ખાણુઓ - લરાઇઓની
 ખબરો જેટલી ઉત્તુ-તાપૂર્વક વાચે તેટલી જ ઉત્તુ-તા-
 પૂર્વક ફરીઓ વાચે । આપણા ધારાસભામા ગએલા
 મિત્રોમાના સાહસી સભાસદોને ઉપલી મૂચનાની હુ
 ભેટ હરે હુ કે ને તેઓ ઇચ્છે તો એવી જાતના એક
 ખરડો ધારાસભામા લાવી શક છે કે જની રૂએ ફરેક
 જલના સુપરિન્ટેન્ડેન્સને કહેવામા આવે કે તેમણે અમલ
 દારોના હડક અનુગ હેઠળ પણ જલના ફરીઓને માત્ર
 તેમના પોતાના ઉપયોગ પૂરતુ એક એક અખબાર
 ચલાવવા અને ફેલાવવા દેવુ

વળી પાંચ આપણે ઠમુ તરફ વળીએ ને કે એ
 માણસ તરીકે પોચો હતો છતા ખીચી રીતે એ એની
 અગાઉના કાંઈ પણ વાડર જેટલો જ સારો હતો રેડી

આને તો એણે માછલુ પાણીને અપનાવે તેમ અપનાવ્યા
 એક અઠવાડિયામાં તો એણે માન કરતા પણ વધુ
 મરણ સૂતર કાતના માડયુ અને એ- મહિનાની અદર
 શિષ્ય ગુરૂને જ્યાના ન્યા પાછળ મૂકી દીધો ! તે એટલે
 સૂક્ષ્મ કે ઇમુની સરસાઇની મને ધાર્યા થવા લાગી વળી
 ઇમુની પ્રગતિ જે ત્વરાથી થતી હતી તે ઉપરથી મેં જોયું
 કે મારી મદ પ્રગતિ મારી અગ્રસ હાર મૂચવનારી હતી
 અતે હરનાઇ સામાન્ય મનુષ્ય એક મહિનામાં સ્હેલાઇથી
 સૂતરનો આદર્શ તાર નહતો થઇ જઇ શકે મેં જેટલા
 જેટલાને કાતતા શીખવ્યું તે દરેકે જોતજોતામાં મારા પર
 સરસાઇ કરી લીવાની પેઠે જ ઇમુને પણ રેડીઆ એક
 મહા સુખદાયી સાથી થઇ પડ્યો એના ધીમા મીઠા
 સગીતમાં તેઓ પોતાના બહાલાઓનું વિચોગદુખ ડૂબાવી
 ગાતા વખત જોતે રેડીઆ એ ઇમુનું સવારનું સૌ
 પહલું નામ થઇ પડ્યું ન એ રોજના ચાર કલાક માત્રો
 જ્યાર અમને યુરોપીઅન વોર્ડમાં ખસેડવામાં
 આવ્યા ત્યારે ઘણા દેરદારો થયા સૌ પહેલી બદલી
 આદનની થઇ આ બદલીથી એ કે અમે કોઇ રાજ થયા
 નહિ પણ અમે બહાદુર બનીને તે સ્વીકારી પછી આવ્યો
 ઇમુનો વારો બાપડો બદલીની વાત સાલગતાની સાથે
 જ રડી ઉઠ્યો એણે પેતાને રાખી લેવાનો પ્રયત્ન કરવા
 મને કહ્યું પણ હું કંઇ રીતે વચ્ચે પડી શકું ! મને
 લાગ્યું કે એ બાળક મારા ઇલાજ બહારની હતી જેલ
 અમલદારોને ચાહે તે કેદીને ચાહે ત્યાં લઇ જવાનો
 હક હતો

આદન અને ઇમુની જગ્યાએ કુત્તી કરીને એક
 ગુરખો અને ગગાપ્પા કરીને એક ગનડી કદી આવ્યા
 ગુરખો આખી જેલમાં ' ગુરખા ' નામે જ ઓળખાતો

એ ઓછાબોલો હતો પણ પાછળથી સરોય મેલી ગોઠ
ડીઓ કરવા લાગેલો જ આતમા તો એ મોતાની સ્થિતિ
જ ચોક્કસ ધીની રાડલો નહિ કદાચ એને એમ પણ
લાગ્યું હોય કે દગલે ને પગલે અમ એની રામે અમલ
દોરા આગળ રિપોર્ટ કરીતું પણ ત્યારે મોજો લેતું -
અમારો એનું એનું કશું જ અનિષ્ટ કરનાના મુદ્દલ ધરાદા
ન હતો ત્યારે એ વધુ નિડટ આંખ્યા પા. ચોડા દિવસ
મા જ એની બદલી થઈ ગઈ

ગંગાપાનુ થોડું - વર્ણન જેલ પ્રવલ્લારના ઉપોદ્
વાતમા હું આપી ચૂક્યા છું એ આપડ પ્રયના હતો
જેલનિયમેતું કીણામા કીણા રાક્ષન અન પોતાના નીમેલા
કર્તવ્ય પ્રયે તેની અમાધાગણુ નિષ્ઠા એ છે પરંતુએ
માગ મનમા એના ન એ ભાર ભાવ ઉપન કર્યા અમલ-
દોરા એન જે કદ કાન કરનાના હુકમ -ર તે એ સ પણ
નિષ્ઠાથી છન તોડીને બનવે જે કરનાની એની ફરજ
ન પાય અવી રહેતે એ સ્વેચ્છાપૂર્વક - માથે લે નવના
તો તમે એન ભાળા જ નહિ માગ માથાએન માગ
શે. ર્યાઓ -રતા -ન શે-તા અમે ગીળી લીડુ મારા
પોતા પ્રયના એના ભાવ તો હું વની નિરરી નહ એન
નથી ગંગાપાએ જેલો છવ તોડીને મારી ચા-રી કરી
છે તેથી વધુ કોઈ પણ નાહુમની ચા-ગી તેની ત્રી કે
બહેન કરી શક નહિ ત્યારે તુએ ચાર એ જગતો જ
હોય મારી જરૂરીઆતોના અગાથી અથલ રાખવામા
જ એને મુખ થાય મારી એ-એ-ચીજ અરીસા જેની
સ્વચ્છ રહ અન કાલ જગ્યાએ હાથોડી કે રજનું નામ
સરખું ન રહવા પામે એ તરફ એની રાતદિવસ કાળજી
હું માને થાઉં ત્યાર ગંગાપા જ મારો બાહોશમા બાહોશ
નસે કારણ માત્ર જતન એ જ એનું ચોવીસ કલાકનું બદ

ન્યાયે અમને પુરોપીચન વૉર્ડમા લઈ જવામા
 આવ્યા ત્યાર બાદ મનઝર-અલી તમજ ઇન્દુલાલ પ્રાથના
 વેળામા મારી જોડ આવી ખેસતા વખત જતે મનઝર-
 અલી । છટાને વખત નજીક આવ્યા અને તેમને
 મદદાબાદ લઈ જવામા આવ્યા માઈ ઇન્દુલાલને નર્ચા
 ભજિભ વ કરતા - ઇં વતુ પ્રળળ અને તાત્ત્વિક ચિતન-
 ની જરૂર નાગતી તેથી વખત જતે તેઓ મરી પ્રાર્થના-
 મા ભળતા બધ થયા ગગારપાન થયુ - આ મિત્રોના
 સાથ વગર પ્રાથનામા મને એકલવાયુ લાગશે અને
 નદાય હું હિજરાગે । આથી જે દિવસે એણે મને
 પહોંચવોલેલો એકલો પ્રાર્થનામા બેઠેલો જોયો તે જ દિવસે
 અચુપચાપ આવ્યા અને મારી સામે ખેસી ગયો કહેવાની
 જરૂર ન જ હય કે આના આ ગાર્યની પાછળ રહેલો
 મુશાયમ વિવેચનાવ નિગમી હું હુજાયા એવું કાર્ય
 તદ્દન રચયત્રેગિત, વિનયત્રણી અને ગગારપાને સાથે તદ્દન
 સ્વાભાવિક હતું કે અર્ચમા હું અને ધર્મિક નહિ હું,
 જો કે મારી પોતાની કલ્પના પ્રમાણે તો એ આણીશુદ્ધ
 વાર્મિક હતું મારી આ પ્રાર્થનાની મઠનમા હું કાંઈને પણ
 નાતરતા કમેરા અથગતો જરણુ સ્વયસ્કૃતિ વગર
 મારી ખાતર નહ પ્રાર્થનામા ખસે એવું હું ન ઇચ્છુ
 એ-લા પ્રાર્થના કરતા મન કદિ એકલવાયુ લાગ્યું નથી
 ન સમય હું સાથી પધુમા વધુ ઇશ્વરસાનિય અનુભવતો
 આવે સમયે જો કાંઈ આવે તો તેને મારા સાથને
 ખાતર નહિ પણ એ ઇશ્વરસાનિયના અનુભવમા તે
 ભાગ લેવા પામે એટલા સાથે હું ઇચ્છુ આમ હોવાથી
 વૉર્ડના પ્રાર્થનામા ભળવા નાતરતા મને ખાસ આના-
 ની થતી મન થતુ કે રખે તેઓ મારા બોલાવવાને
 કાગે નર્ચા બાહ્ય વિવેકને ખાતર પ્રાર્થનામા આવે એમા

શુ ? હું તો તેમને ચોતાને ઇશ્વર પ્રાર્થનામા લખવાની રવાનાવિક ઊર્મિ થઇ આવે તો જ પ્રાર્થનામા લખતા નેવા ઇચ્છુ ગગાપ્પાયે જે મારો સાથ દીપ્તો તેમા તો કઇં જ મારી એકાકી હાલત પ્રત્યે દયાભાવ મને કઠક પવિત્ર ચરધા કલ્પાન્ના વાતાવરણમા ભાગ લેવાની એની ચોતાની ઇચ્છા એમ બેઠે લાગણીઓનું મિશ્રણ હતું એમ માનું છું, જો કે પ્રાર્થનામા હું જે જે વધુ ગાતો તે બધામા એક 'રામનામ' ત્રિનાય બીજા કશાનો એક રાખ્ધ સુધ્ધા તે સમજી નહોતો નહોતો ગગાપ્પા લખ્યા પછી બીજો પણ એક અણ્ણાપ્પા નામનો જાનડી વૉર્ડર આ પ્રાર્થનાની બેઠકમા લખ્યા અને પાછળથી ભાઈ અબ્બુલ જની પણ શરી- થવા પ્રેરાયા મને લાગે છે કે ભાઈ અબ્બુલ જની અન્નભુતા પણ ગગાપ્પાના નર્તનની અસરથી પ્રેરાયા હતા

આમ વાચક જોગે - કહી વૉર્ડરને લગતો મારો બંધો જ જલઅનુભવ એ-સરખો મુખી રમરજોથી ભરલો છે મને મળ્યા તેથી વધુ નિષ્ઠાવાન સાથીગો કે વધુ વકાદાર બરદાસીઓ હું ઇચ્છી જ રાહ નહિ પગારદાર માણસોની સેવા તો આપી ઉપર એક થીગડું જ ગણાય અને મિત્રોની એવા બહુ તો આની બરોબરી કરી રાકે

અન છતા સમાજ આવા માણસોનું દુર્જનવશાત્ તેમને જલ થઇ એટલા સાકે ગુન્હેગાર કે અન્યુશ્ચ તરીકે ગણી સદાય હડધૂત કરે એ -તુ દયાજનક ? પાછલા પ્રકરણમા જોવાનું જે વચન હું ટાકી ચૂક્યો છું તે નેડે હું તદ્દન સહમત છું - આપણી જોતોમા એવા અનેક માણસો છે જેઓ બહાર વસનારાઓના ઠરતા ચડિયાતા છે વાચક હવે સમજી રાહો કે જ્યારે

સરકારે મને છોડી મૂક્યાના ખબર મેં સાંભળ્યા ત્યારે મને એક રીતે દુઃખ ગાં સાડ થયું મને થયું કે મને છોટયા અને મારા જે બધા સાથીઓએ મને આટઆટલી દયામાયાથી તરખોળ કર્યા, અને મારા મત પ્રમાણે જેમને જલોમા પૂરી રાખવાનું સરકારને મુદ્દલ કારણ રહ્યું નથી, તેઓ તો હજી જેમના તેમ જલોમા રહ્યા એ કંતુ અસહ્ય ?

એક વાત કહી લઈને ગંગાખાની દુઃખમર્યા અતઃકરણે હું રત્ન લઈગા ગંગાખા પોતાની દૂરીઆ હામેગા જાણતો એ વાતતો નહિ એ કહેતો કે મારાથી એ બનવું નથી મારી આગળીઓમા એટલી ચતુરાઈ નથી પણ અમારી રટીઆ-ખોલીની એ રજેરજ અવસ્થા રાખતો મારા રેટીઆને અરીસા જેવો સાફ રાખતો અને પોતાને બચતો બધો વખત રૂને તડકે નાખવામા અને સાફ કરી પીંજણને સાફ તૈયાર કરવા પાછળ આપતો

મારા જલજીવનના અનેક સુખા સ્મરણોમા હું બાકી છું કે કદી વૉર્ડરોના સહવાસના સ્મરણો મારા મન પર વધુમા વધુ નાળ લગી ટકી રહેશે

મારે વાચન

હું બાળક હતો ત્યારે નિરાળના પુસ્તક વિના બીજી કાંઈ વાચવાનો મને બહુ શોખ નહોતો. પાઠ્ય પુસ્તકોમાથી જ મને વિચારનું પૂરું સાધન મળી રહેતું કારણ નિર્ગાળે જે બાજુ તેને અમલમાં ઉતારવું મારે માટે વ્યવસ્થાવિત્ત હવે ઘેર વાચવા પ્રત્યે મને અત્યંત અણુભ્રમ હતો. ઘેર પાઠ કરતો તે પરાણે પરાણે વિદાયતમાં વિદ્યાર્થી દગામાં પણ પરીક્ષાના પુસ્તક બહાર કાઢી ન વાચવાની મારી ટેવ ટકી રહી, પરંતુ હું સસારમાં પડ્યો ત્યારે સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવા માટે મારે વાચવું જોઈએ એમ મને લાગ્યું. પણ પ્રથમથી જ મારા જીવનમાં તોફાન અને સંકટ દેખા દીધા મગજાયરણમાં કાઢિયાવાડના ત વખતના પોલિટિકલ એન્ટ સાથે લડવાનું બન્યું એટલે સાહિત્યમાં રસ લેવાનો બહુ સમય ન મળ્યો દક્ષિણ આફ્રિકામાં સ્વાતંત્ર્યચુક્ર મારી સમુદાયે જ હોવા છતાં એક વર્ષ મને ડીક નિવૃત્તિ હતી ૧૮૯૩ની સાલ મેં ધાર્મિક સાધનામાં ગાળી એટલે વાચન સંધળું ધાર્મિક

જ થયુ ૧૮૯૪ પછી આજી વાચનના મને સમય મળ્યો તે માત્ર દક્ષિણ આફ્રિકાની જેલોમા જ મને વાચવાનો શોખ ઉત્પન્ન થયો એટલુ જ નહિ, પણ સસ્તુતનુ માત્ર જ્ઞાન પૂર્ણ કરવાનુ તથા તામીલ, હિંદી અને ઉર્દુનો અભ્યાસ કરવાનુ મને મન થયુ તામીલ, એટલા માટે કે દક્ષિણ આફ્રિકામા મને અનેક તામીલીઓનો પ્રસંગ પડ્યો હતો, અને ઉર્દુ, કારણુ મારે બહુ મુસલમાનો સાથે કામકાજ રહેલુ દક્ષિણ આફ્રિકાની જેલોમા મારી વાચનની અભિરુચિ તીક્ષ્ણ થઈ હતી, એટલે દક્ષિણ આફ્રિકાના મારા છેલ્લા જરાવાસ દરમિયાન મને વહેલો છોડી મૂકવામા આવ્યો ત્યારે મને દુઃખ થયેલુ

એટલે હિંદુસ્તાનમા એવો અવસર આવ્યો, ત્યારે મે તેને આનંદપૂર્વક વધાવી લીધો મે યરોડામાં કરવાના અભ્યાસનો નિયમિત ક્રમ ધરી કાઢ્યો, જે પૂરે કરવા માટે છ વર્ષ બસ નહોતા પ્રથમના ત્રણ માસ મને ઝાખી આશા હતી કે હિંદુસ્તાન ડીક બળવશે, પરદેશી કાપડનો સપૂર્ણ બહિષ્કાર કરશે, અને જેલની દરવાજા ઉઘાડશે પણ તરત મારા જાણવામા આવ્યુ કે એમ બનવાનુ નથી મે તરત જોયુ કે એમ બનવા માટે જે શાત વ્યવસ્થાપૂર્વક ઉદ્યોગ કરે તો જોઈએ તે કરતાં પ્રબળે પાત્ર વધતી ગઈ એાછુ ન લાગે સત્તાત્ સ્વરાજને કારણે બલે નહિ તેા પણ પ્રબળતા શાંતિમય રચનાત્મક ગમને પરિણામે હુ વહેલો છૂટુ તે ડીક, તે વિના વહેલો છૂટવાની મને લેશમાત્ર ઇચ્છા નહોતી જનરિત શરીરવાળેા ચોપન વર્ષનો વૃદ્ધ હોવા છતા ચોવીશ વર્ષના તરણુ જેટલા ઉત્સાહપૂર્વક મે અભ્યાસ માડ્યો મોઢું સમયની એકેએકે ક્ષણનો હિસાબ રાખતો, અને છૂટા ત્યારે ઉર્દુ અને તામીલનો ડીક ડીક અભ્યાસી થઈને

અને સસ્કૃતનું સાત જ્ઞાન લઈને હું નીજગત એવી વફી
હતી સસ્કૃત મૂળ ગ્રંથ વાચનાની મારી કામના પૂર્ણ
થઈ હોત—પણ એમ બનનાકાળ નહોતું દુર્ભાગ્યે મદવાડ
આવ્યો, એને પરિણામે હું છટકો ને મારા અભ્યાસના
રગમા ભગ પડ્યો છતાં આટલા સમયમાં પણ હું કંટાળ
વાળી શક્યો તેનો ખ્યાલ વાચકને નીચેની ટીપ ઉપરથી
આવશે

અ ગ્રંથ

૧ કાશીજી હિસ્ટરી ઓફ સ્કોટલેન્ડ, ૨ ધ માસ્ટર
એન્ડ હિઝ ટીચીંગ, ૩ આર્મ ઓફ ગોડ, ૪ ક્રિશ્ચિએ-
નિટી ાન્ પ્રેન્ટિસ, ૪ ધ વે ટુ ઇમિગ્રેન લાઇફ,
૫ ટ્રીપ્સ ટુ ધ મૂન (હ્યુસ્કીન), ૬ ઇડિયન એડમિનિ-
સ્ટ્રેશન (કાનર), ૭ નેચરલ હિસ્ટરી ઓફ બર્ડ્સ ૮
ધ વગ કુએડર, ૯ બાઇબલ ઓફ ધ વર્ડ માર્ટસ,
૧૦ સીક્સ આક્ટર ગોડ (ડીન ફેરર), ૧૧ સ્ટોરિઝ
ફ્રોમ ધ હિસ્ટરી ઓફ રોમ, ૧૨ ટોન બ્રાઉન્સ સ્કુલ
ડેઝ, ૧૩ નિઝડમ ઓફ ધ એન્શટ્સ, ૧૪ હિસ્ટરી
ઓફ ઇડિયા (આગલા પાના ફેલા હોવાથી લેખનનું
નામ નથી બાળ્યું), ૧૫ ફાઈવ નેગન્શ (નિબ્લિંગ),
૧૬ ઇક્વોલિટી (અડવર્ટ બેલામી), ૧૭ સેટ પોલ
૨ ગ્રીસ, ૧૮ ધ સ્ટેન્ડ ટ્રેસ ઓફ ડો નેકીલ એન્ડ
મિ હાઇડ, ૧૯ પિટ (લોર્ડ રોઝબરી), ૨૦ જગલ
બુક (નિબ્લિંગ), ૨૧ ગેટ્સ ગેસ્ટ, ૨૨ લાઇફ ઓફ
વૅન હોવર્ડ, ૨૩ હોર્ડ ફ્રોમ ધ ક્લાઉડ્ઝ (બુલેવર્ન),
૨૪ લાઇફ ઓફ કોલબસ (અગવિંગ), ૨૫ ફાઈવ
એન્થ થર્સ (વિ'બરદાસ'), ૨૬ લેઝ ઓફ એનશટ
૨ ૧, ૨૭ ધ કુએડર, ૨૮ ગિબનનુરોમ, ૨૯ કબીર્સ
સોંગ્સ (ટાગોર) ૩૦ સુપરસેન્ટ્ર્યુઅલ લાઇફ (જેઝબ

બિહમેન), ૩૧ ગ્રે કીન્ટો એટ એક્લીઝીઆ, ૩૨
 ગેલીલિયન, ૩૩ ફિલોફિરટસ, ૩૪ પ્રેમમિત્ર, ૩૫ ધ
 ગોરપેલ એન્ડ ધ પ્લાક, ૩૬ અવરસેલ્સ એન્ડ ધ
 યુનીવર્સ (ન ઓર્બી), ૩૭ વૉટ ક્રિશ્ચિએનિટી મીન્સ
 હુ મી (એબટ), ૩૮ સ્ટેપ્સ હુ ક્રિશ્ચિએનિટી, ૩૯
 માઇ ડિલોગોફી એન્ડ રિલીજિયન (ટ્રાઈન), ૪૦ સાધના
 (વીન્દ્રનાથ ટાગોર), ૪૧ ઉપનિષદ્ શુ (મેક્સ મ્યુલર),
 ૪૨ આક્રુતવાધનસ ઓફ હીસ્ટરી (એચ જી વેલ્સ),
 ૪૩ ધ બાઇબલ, ૪૪ સાયન્સ ઓફ પીસ (ભગવાન-
 દાસ), ૪૫ બેરેક્ટમ બેટ્ઝ (ગ્રિલિંગ), ૪૬ ઇવોલ્યુશન
 ઓફ સિટિઝ (ગોડીઝ), ૪૭ શિખસ (ગોફલય દ), ૪૮
 શિખસ (મેમલિફ) ૪૯ એથિન્સ ઓફ ઇસ્લામ, ૫૦
 સોશયલ એવોલ્યુશન (ગ્રિડ), ૫૧ આવર હેલેનીઝ
 હેરીટીજ, ૫૨ ગીતા (અરવિંદ ઘોષ), ૫૩ એલિમેન્ટ્સ
 ઓફ સેક્યુલોજી, ૫૪ સોશયલ એડિશ્યન્સી (રેરવાળી),
 ૫૫ મેસેજ ઓફ મહમદ (વાડિયા), ૫૬ મેસેજ ઓફ
 કાઈટ (વાડિયા), ૫૭ સેઇન્ટસ ઓફ ઇસ્લામ (હસન),
 ૫૮ અર્લી ઓરાઓસ્ટ્રીએનિઝમ (મોલ્ટન), ૫૯ મેન
 એન્ડ સુપરમેન (શૉ), ૬૦ હિસ્ટરી ઓફ સિવિલિઝેશન,
 ૬૧ આટોબાયોગ્રાફી ઓફ કાઉન્ટેસ ટાલસટોય, ૬૨
 વેરાયટીઝ ઓફ રિલીજિયસ એન્સપીરીઅન્સીઝ, ૬૩
 ઓરિજિન અન્ડ એવોલ્યુશન ઓફ રિલિજયન (હોપ-
 કિન્સ), ૬૪ હિસ્ટરી ઓફ યુરોપીઅન મોરલ્સ (લેકી),
 ૬૫ ક્રીડમ એન્ડ ઓથ (હોમ્સ), ૬૬ એવોલ્યુશન
 ઓફ મેન (હેક્લ), ૬૭ કુરાન (મહમદઅલીનુ અબ્રેજ
 ભાષાન્તર), ૬૮ ભયોગ (વિવેકાનંદ), ૬૯ કૉન્ફલિઅન્સ
 ઓફ રિલીજિઅન્સ, ૭૦ મિસ્ટિફ્ડ ઓફ ઇસ્લામ
 (નિકલસન), ૭૧ ગોરપેલ ઓફ બુદ્ધ (પોલ કેરસ), ૭૨.

લેકચર્સ ઓન બુલ્કિંગમ (રિપર્ચિંગ), ૧ રિપર્ચિંગ
 ઓફ ઇન્ડિયા (અમીરબાદી), ૭૪ માડર્ન પ્રોબ્લેમ્સ
 (લોન્ડન), ૭૫ મહામદ (પોલિગ્રાફી) ૭૬
 હિસ્ટરી ઓફ રેવેન્યુ (અમીરબાદી) ૭૭ હિસ્ટરી
 ઓફ ધ સિવિલિઝેશન ઇન રુસિયા (મીડિયો) ૮૦ મહા
 ઓફ ધ ડચ રિપબ્લિક (મોલ્ટી) ૮૧ નેપોલિયન ઓફ
 સેટ ટેરિસા, ૮૦ વેનિસ (રાજમ આયન), ૮૧ રાશી
 કુસિયન મિસ્ટરીઝ, ૮૨ ડાયલોગ ઓફ લેટો ૮૩
 શાકત અને શક્તિ (ગુડ), ૮૪ રુસ (રુસ ભાષાન્તર),
 ૮૫ પ્રેમ મિત્ર (અંગ્રેજી), ૮૬ અવનતા (દાદાચાનક),
 ૮૭ રેવન્યુ ઓફ ઇન્ડિયા (હામન) ૮૮ હોલોપોલિસ
 (અરવિંદ પોષ)

ગુજરાતી

૧ મિસરમરી (બગાઈ નાટકના અનુવદ્ધ),
 ૨ ચંદ્રાવત, ૩ પાતળા ચાગદર્શન (પ્રોબ્લેમ્સ),
 ૪ વાલ્મીકિ રામાયણ (ગુરુ ભાષાન્તર, ૫ મહાભારત
 (ન્યૂટન પર્વ), ૬ ગિ હિત રમણ, ૭ શ્રીમદ્
 ભાગવત (ગુજરાતી ભાષાન્તર), ૮ બાલિયન ટ્રીબ્યુન
 (અવરીનું ભાષાન્તર), ૯ દ્વારચરિત્ર (ચિતામણુગાન
 રેડી), ૧૦ લોકગાન્યક ગીતા (અંગ્રેજી)
 (ગુજરાતી ભાષાન્તર), ૧૧ મરુતીચંદ, ૧૨ મનુસ્મૃતિ
 (ગુજરાતી ભાષાન્તર), ૧૩ જ્ઞાનશ્રી (ગુજરાતી), ૧૪
 ગીતા (શ્રીનગરમ ગર્મા), ૧૫ પદ્મિનિ, ૧૬ ગાન-ર-
 ભાષ્ય, ૧૭ ગીમ ૨૦ ચંદ ૧૮ રિમાલ્યના પ્રનામ,
 ૧૯ સીતાહરણ ૨૦ બુદ્ધ અને મહાવીર ૨૧ રામ
 અને હનુ, ૨૨ મહાનય પુરાણ, ૨૩ પર્વિગ ૨૪
 જ્યા અને જયત, ૨૫ પાતળા સાહિત્ય (વીન્ડન થ)
 ૨૬ કાળાપાણીની કથા, ૨૭ મર્થનાસ્ત્ર (ગુજરાતી),

૨૮ ગીતગોવિંદ (કેશવલાલ જુન), ૨૯ મુક્તધરા
(સ્વીન્ડેનાથ), ૩૦ કળાતુ વહાણુ (સ્વીન્ડેનાથ), ૩૧
ભગવતીસુત (અપૂર)

ચિન્હી

૧ મત્યાગ્રહ ઓર ગસહયોગ, ૨ તુલસી રામાયણુ
૩ કઠનલ્લિ (મપાટીના), ૪ ગત્યર્થપ્રજ્ઞાશી, ૫ સ્યાદ્વાદ
મજ્જી, ૬ ઉત્તરા યાચન ચૂત,

ઉર્દુ

૧ ઉર્દુવાચનમાળા, ૨ ઉશ્વએ સહાબા, ૩
યેગમ્બર સાહેબનુ જીવનચરિત્ર (શિખલીનુ), ૪ અલ
દારે- (ગિબ્લી), ૫ ન્યત્ર કલામ (ગિબ્લી)

મરાઠી

ઉપનિષદ ભાષ્ય ૨૪ પુસ્તકો (પ્રો બાનુ) મહાન
ધર્મ (નિનોબા)

આ બધા પુસ્તકો ઇંગ્લાંડ પૂર્વક વાચેલા એમ
વાચક ન માની લે એમાના નટલાક તો નકામા હતા,
અને જાણ બહાર હુ તે ન જ વાચત કટલાક પરિચિત
અને અપરિચિત મિત્રોએ મોકલેલા હતા, અને કાઈ
નહિ તો તેમની ખાતર પણ મારે તે વાચી જવા એમ
મને લાગતુ ચરોડા જલમા અમેજી પુસ્તકનો સગ્રહ
ખરાળ ન કહેવાય નટલાક તો તેમા સરસ પુસ્તકો
હતા—જેવા કે ફેરરનુ ‘સીક્સ આફ્ટર ગોડ’ હ્યુસ્ચનનુ
‘લિસ હુ વ મન’, અથવા બ્રુલેવર્નનુ ‘ગોડ કેમ ધ
કલાઈઝ’—બધા પોતપોતાની રીતે ઉત્તમ ફેરરના
પુસ્તકમા માર્ક્સ આ-લીઅસ, સેનેકા, અને એપિક્ટેટસના
જીવનચરિત્રની ઉત્તમ બાબુ જોવામા આવી છે, અને
ઉત્તતિકર પુસ્તક છે હ્યુસ્ચનનુ પુસ્તક એક સરસ

બોધપ્રદ બાજ છે બુલેવર્ડ વાર્તાશ્રેયે વિજ્ઞાન શીખવે છે
અની રીત અનુસરણ ન થઈ શકે જેવી છે

ઓરો ખ્રિસ્તી મિત્રોએ અતિશય માયા બતાવીને,
અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદુસ્તાનમાંથી મને પુસ્તકો
મોકલેલાં. મારા કબૂલ કરેલું જોઈએ કે આમાં તેમની
ભાવનસાધી હતી, પણ તેમણે મોકલેલાં પણ પુસ્તકોની
હું કદર ન કરી ગયો તેમજો મોકલેલા પુસ્તકોને વિષે
તેઓ રાજ વાચ એવું હું ગાંધી લખી શકું તો ક્લુ સાઝ
એમ મનમાં થાય છે પણ મારા મનમાં ન હોય છતાં
તેવું લખું તો તે ગેરવાજબી અને ભૂલું -હેરાય ખ્રિસ્તી
ધર્મ વિષેના સનાતની ખ્રિસ્તીઓએ લખેલા પુસ્તકોથી
મને સંતોષ નથી થયો. ઈશુ ખ્રિસ્તના જીવનચરિત્ર
માટે તો મને અતિશય આદર, તમનો નીતિબોધ,
તેમનું વ્યવહાર જ્ઞાન, તેમનું બલિદાન—એ સૌને માટે
તેમના તરફ પ્રત્યક્ષાન થયા વિના રહેતો નથી
પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ પુત્રોમાં ઉપદેશનામાં આવ્યું છે -
ઇસુ ઇસ ના અનંતાર હતા અથવા છે, અથવા તો તે
ઇશ્વરના જન્મ પુત્ર હતા અથવા છે તે હું સ્વીકારતો
નથી બીજાનું પુણ્ય ભોગવવાના મિહાનત હું નથી
સ્વીકારતો. 'હું બલિદાન એ કરું છું, અને આપણને
સૌને અદર્શિત છે આપણે સૌને મોતન માટે 'ક્રોમ'
પર ચઢનાર છે—એટલે તપશ્ચર્યા કરવાની છે બાલકનાના
ગળદો— પુત્ર', 'પિત', અને 'પત્રિત આમાં'—નો
કવળ વાન્યાર્ય કરવાની હું ના પાડું છું. અ બધા
રૂપક છે તમને ગિરિરિખરના ઉપદેશ ઉપર જે
મર્યાદા મૂકનાનો પ્રયત્ન થાય છે ને પણ હું સ્વીકારતો
નથી 'નવા કરાર'માં લગાઈને માટે ક્યાંયે બચાવ હું
નથી જોતો ઇશુ ખ્રિસ્તને દુનિયામાં થઈ ગયેલા અતિ

યગત્વી ગુરુઓ અને રસુલોમાન એક હું માનું છું પણ
 કહેવાની જરૂર નથી કે બાઈબલને હું ઇશુના જીવન અ-
 તના ઉપદેશનું બૂલ વિનાનું પચાન નથી માનતો તેમ
 'નના -ર ના શબ્દે રાબ્દ ઇશ્વરનો પોતાનો ગબ્દ
 એમ હું નથી માનતો અને નવા અને ભૂના કરારને
 નચ્ચે એક મહારના ભેદ છે ભૂનાના કટલા- આ
 ગહન સત્યા છે, પણ નવા કરારને હું જેટલો આદર
 આપું છું તેટલો આદર તો ભૂનાને ન આપી રા-
 નવાને હું ભૂનાના ઉપદેશની વિસ્તારેથી આવૃત્તિ, અ-
 કેટલીક બાબતોમા ભૂનાના ત્યાગરૂપે માનું છું તમ ન-
 કરારને હું ઇશ્વરના આખરી રાબ્દ પણ નથી માનતે
 વિશ્વમા વસ્તુમાત્રને જે વિજાસકન લાગુ પડે છે તે
 વિનસકમને ધાર્મિક પિયારા પણ પાત્ર છે મા-
 ઇશ્વર જ અવ્યય છે અને તેનો સદેગ માનવના જ-
 દારા મળે છે એટલે જ ન જટલું શુદ્ધ અશુદ્ધ હોય
 તેટલા જ પ્રમાણમા તે સદેગો શુદ્ધ અશુદ્ધ હોવાને
 સભવ છે એટલે મારા પ્રિન્તી મિત્રો અને શુભચિત્ત
 હું માનપૂર્વક આગ્રહ કરું છું કે તમે હું જેવો છું તેવે
 જ મારો રતીકાર કરે તેઓના વિચારને અને તેઓ
 તમે હું થાઉં એવી તમની ઇચ્છાને હું માન આપું છું
 અને વંદર કરું છું—જમ મારા મુસલમાન મિત્રો
 એની જ ઇચ્છાની પણ હું વંદર કરું છું હું બને ધર્મ
 મારા જેટલા જ સાચા માનું છું, પણ મારા પોતાનાથી ન
 પૂરેપૂરા સતોષ મળી રહે છે મારી ઉન્નતિને માટે મારે
 જોઈએ તે બધું મને તેમાથી મળી રહે છે મારો ધર્મ
 મને એવી પ્રાર્થના પ્રમાવતો નથી કે બીજા મારા ધર્મન
 થાય, પણ એની ફરમાવે છે કે સૌ પોતપોતાના ધર્મમ
 રહી પૂર્ણતાએ પહોંચે એટલે હમેશા મારી બદગ

ખિરતીને માટે એવી રહી છે કે તે વધારે સારો ખિરતી થાય, અને મુસલમાન માટે એવી રહી છે કે તે વધારે સારો મુસલમાન બને અને તે ખાતરી છે, મો જ્ઞાન છે કે ઇશ્વર આપણને એ ખુશી, આજ પાણુ એ પૂછે છે કે આપણે કેવા છીએ આપણા કામ કેવા છે, નહિ કે આપણા નામકામ કયા છે? તેને તો કેવળ આચરણ જ જોઈએ, આચરણ વિનાની માન્યતા નથી જોઈતી તે તો આચરણને જ માન્યતા માને છે આ વિષયાન્તર કયું તે માટે વાચની હું ક્ષમા માગુ છું પણ જે ખિરતી સાહિત્યથી ખિરતી મિત્રોએ મને નહવરાવ્યો તે વિષે મારે હૈયું ઠાલવવાની જરૂર હતી, ખીજા જાતી જરણથી નહિ તો મારા આ ચાત્મિક વ્યવહારને વિષેની તેમની ચિંતા માટે આભાર માનવા માટે

જે પુસ્તકો વિના હું ન જ ચલાવી શક્યો હોત તે હતા મહાભારત, રામાયણ અને ભાગવત ઉપનિષદ્ધી રેદને મૂળમા જઈને જોવાની ઇચ્છા સતેજ થઈ એની ઉત્કટ વ્યવહારોથી પારાવાર આનંદ થયો, અને તેની આ ચાત્મિકતાથી માન આત્મા ક્યાં હતા મારે એ પણ વહેલું જોઈએ કે તેમાના ડેલેકાકમા એવું ઘણું હવું કે જે પ્રાંત ભાનુની પુષ્પળ ટીજાની મદદ છતાં હું નહિ સમજી શક્યો - ન તેમા રસ લઈ શક્યો, જે કે પ્રાંત ભાનુએ તો આણુ ગામરમાય અને ખીજા અનેક બાધાનો સાર પોતાની ટીજમા આપી દીધા છે મહાભારત તો અગાઉ નહ મારે વાચેલું જ નહવું—કટકે કટકે ઇશ્વર જોયું હોય તે જૂની વાત ઉલટો તેની વિરુદ્ધ પણ મે મત બાધી દીધો હતો એ મત એવો હતો કે મહાભારત એટલે જ્વળ લોહીની નદીઓના વર્ણનથી અને ઉધ આણે એવા ટાહેલાથી બરેલો

અથ, જે મત ખોટો હતો એમ હવે સિદ્ધ થયું છે
 મહાભારતના ૭ હજાર પાનાના મોટા થોથા જોઈને હું
 ગભરાયો હતો. પણ અમુક ભાગ સિવાય એ એટલું
 બધું મનમોહ- થઈ પડ્યું હતું કે એકવાર શરૂ કર્યા
 પછી તે અથ પૂરો કરવાનું હું બંધીરો થઈ ગયો હતો.
 આર મહાભારત એ પૂરો કર્યા પછી મને લાગ્યું કે
 મહાભારતને કાંઈ ઉપમા આપવી હોય તો તે
 ગણ્યાનાઠંચા સુદર જવાહીરોવાળી કોઈ તિન્નેરીની સાથે
 ન આપી શકાય, પણ કોઈ અખૂટ ખાલુ સાથે જ
 સરખાવી શકાય કે જેને જેમ ઉડે ખોદીએ તેમ તેમ
 તેમથી વધારે કીમતી જવાહીર નીકળતા નય મહાભારત,
 મારા મત પ્રમાણે, કોઈ ઇતિહાસ નથી ઇતિહાસ
 તરીકે તો હું એને નાખી દેવા જેવો અથ ગણું. પણ
 એમા તો રૂપકદ્વારા વિશ્વના સનાતન સત્યોની અર્થા
 કરવામા આવેલી છે કવિનો આશય પુણ્ય અને પાપ,
 સત્ અને અસત્, ખુદા અને શીતાનનું સનાતન દ્વંદ્વ
 વર્ણવવાનો છે, અને તે આશયને અનુકૂળ પડે તેવી
 રીતે તે ઇતિહાસિય પાત્રો અને ઘટનાઓને ઉઠાવી લઈ
 તેમનું દેવી અને રાક્ષસી બનાવે છે એ અથ કોઈ
 મહાનદ્દ જેવો છે જે પોતાના મુખ તરફ ધાવન કરતા
 અનેક બહેજોને પોતામા સમાવે છે, જેમાના ઘણા મેલા
 પણ છે એ અથ છે એક જ પ્રતિભામાથી ઉત્પન્ન
 થયેલી કલ્પના, પણ ગળ જતા તેના ઉપર એવા
 આક્રમણ થયા છે, અને તેમા એટલી બધી વસ્તુઓ
 મળી ગઈ છે કે આજે હમેશા મૂળ કથા અને બહારનું
 કથા એ કહી શકાયું મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

અથની સમાપ્તિ તો ભવ્ય છે તેમા ઐતિહિક સત્તાની
 નશ્વરતા દર્શાવવામા આવેલી છે ગરીબ લિખારીને

પોતાનો આખરનો ડોળીઓ, પોતાનું અદ્ય સર્વસ્વ
આપી દેનાર બિખારીન હૃદય-બલિદાનની આગળ
અતનો મહાયજ કરો પુણ્યદાયી નથી એમ સિદ્ધ
જરવામાં આવ્યું છે

પુણ્યશાળી પાડવોના બાજ્યમાં અતીવ રોક જ
બતાવવામાં આવ્યા છે ઝર્મવીર દૃષ્ટુ લાચાર દશામાં
મરે છે અસખ્ય અને એક એકથી બળીઆ ચાલે
પોતાના જ સડાન લીધે ચાલે જીન તર ને મોને
મરે છે અજય ગાડીવધારી અર્જુન લૂટરાની - બી
જીતાય છે પાડવો યુદ્ધન પરિણામે મેળવેલી ગાડી એ-
બાળને મોખીને વાનપ્રસ્થ થાય છે સ્વર્ગયાત્રા કરતા
એ- સિવાય સૌ યાત્રામાં જ મરે છે, અને વર્મગત
યુધિષ્ઠિરને પણ, આપકર્મ તરી- ન અસત્યના તેણે
આશ્રય લીધેલો તેને માટે નરજી પડેલી દુગ્ધ ખમવી
પડે છે જાણ અને જાણના અટક નિયમનો અપવાદ
વિના સનાતન રીતે અમલ થતા વર્ણવાયો છે એ
અમતનગિ- કાવ્યને માટે એવો દાવો થાય છે કે તેમાં
કપયાગી અન મરમ એવું અન જે બીજા અથવા મળે
એવું -શું દોડી દેવામાં નથી આવ્યું, એ મહાકાવ્ય એ
દાવો ની- સિદ્ધ કરે છે

૧૧

મારે વચન

(૨)

મારે ઉર્દુ અભ્યાસ માહાભારતના જેટલો જ મનોવેધક નીવડ્યો હતું જેમ જેમ તેમા આગળ વધતો ગયો તેમ તમ અભ્યાસના ભાર પણ વધતો ગયો જે - તણ મહિનામા હું ઉર્દુ ઉપર સારો કાજ મેળવી લઈશ અવી ગાડી માન્યતાથી તેના અભ્યાસ તરફ હું કંઈક હળતું મન રાખીને વળ્યો હતો પણ થોડા જ દિવસમા મન મારી જૂલ સમજાઈ અને મેં જોયું કે એ ભાષાને હિન્દીથી તદ્દન જુદી જ પાડી નાખવામા આવી છે અને તેને એવી બનાવવા તરફ વલણ વધતું જ જાય છે પણ આ શોધથી ઉર્દુ સાહિત્ય સમજવા તથા વાચનાનો મારો નિશ્ચય વધારે દૃઢ થયો મેં ઉર્દુ વાચન પાછળ રોજના ત્રણ કલાક આપવા માડ્યાં ઉર્દુ લેખકોએ હિન્દુમુસલમાનોમા પ્રચલિત છે એવા શબ્દોનો ત્યાગ કરી ફારસી અને અરબી શબ્દોનો ઉપયોગ નાણીજોઈને વધારી મૂક્યો છે સાદા વ્યાકરણનો ઉપયોગ કરેલા મેલી તેમણે અરબી અને ફારસી

બાકરણ દાખલ થ્યું છે. આને પરિણામે મુસલમાની
 વિચારપરપરાથી વાકેફ ગહેવા માગતા બિચારા ફેરાપ્રમીયે
 ઉર્દુના અભ્યાસ એક માવ ઇલાયદી અને નવીન
 ભાષા તરીકે જ કરવો રહ્યો હિન્દીના લેખને પા. આ
 બાબતમા જરાય મોળા નથી નીવડ્યા મન પાડ્યા
 કરવું હતું કે આ બગી હજી બહુ ઉડ ગઇ નથી અને
 હિંદી ઉર્દુ ભાષાઓને નોખી પાડી નાખનાની વૃત્તિ માન
 થોડા વખતની જ છે પણ મેં જોયું કે જો આપણ
 હિન્દુસ્તાનને માટે હિન્દી અને ઉર્દુના મિશ્રણનાળી એક
 સર્વસાધારણ રાષ્ટ્રીય ભાષા બનાવવી હોય તો એકબીજાથી
 જુદા પડતા બે પ્રવાહોને એક કરવા તરફ લાગ્યા
 વખત સૂધી ખાસ પ્રયાસો કરવા પડશે આમ છતાં હું
 માનું છું કે હિન્દુને પોતાની કળવણી પૂરી કરવા સાથે
 સાક્ષરી ઉર્દુ જાણી લેવાની જરૂરી જરૂર છે તેટલી જ
 મુસલમાનને સાક્ષરી હિન્દી જાણી લેવાની જરૂર છે
 તુરત જ આરભ કરી ફેવામા આવે તો આ તદ્દન
 સહેલું છે આના અભ્યાસની અગત્ય દેખીતી ભલે ન
 જણાય, મશ્વિમના જ્ઞાનનડારે પણ એથી નહિ ખુલે,
 પણ રાષ્ટ્રીય ઇષ્ટિએ તેની ઉપયોગિતા અમૂલ્ય છે મારા
 ઉર્દુ અભ્યાસથી માફ ભડાળ વધુ છે હું ઇચ્છું છું કે
 હજીયે હું આ અભ્યાસ પૂરો કરી શકું

વળી, બે વર્ષ પહેલાં જાણતો તે કરતા આજ
 આથી મુમલમાન હૃદયને હું વધારે સારી રીતે પિછાની
 શકું છું મને ઉર્દુ સાહિત્યની ધાર્મિક બાજુમા વધારે
 રસ હતો, આથી મારાથી બની ગયું કે તરત હું
 ઉર્દુના ધાર્મિક પુસ્તક તરફ વળ્યો નહીંબે તો હમેશા
 મને યાગી આવી છે મૌલાના હસરત મોહાનીયે
 લાઇ મનઝરઅલીને ‘ઉસ્વ-એ-સહાબા’ નામની ગ્રંથમાળા

મોકલ્યા હતા તેઓ જેમ જેમ મને ઉડું શીખવતા
 ગયા તેમ તેમ આ પુસ્તકના મારા હાથમાં મૂકતા
 ગયા, અને મેં ખૂબ અતપૂર્વજ તે વાંચી કાઢ્યા
 આ પુસ્તકમાં જે કે પુનરુત્થિતોષ બહુ છે અને ઘણી
 જગ્યાએ લખાણ દુકાવ્યુ હોત તો બહુ સુદર લાગે
 એવું છે છતાં મને તેમાંથી ઘણા સહાબીઓએ કહેલા
 કામની વધારે માહિતી મળતી હોવાથી તેમાં ઘણું જ
 રમ પડવા લાગ્યો તેમના જીવન બહુની માફક કેવા
 ફેરનાઈ ગયા, પેગમ્બર તરફ તેમની કેવી અગાધ ભક્તિ
 હતી, દુન્યવી ધનમાન તરફ તેઓ કેવા ઉઠાસીન
 હતા, પોતાના જીવનની સાદાઈ પૂરવાર કરવામાં જ
 રાજશક્તિનો પણ તેમણે કેવો ઉપયોગ કર્યો, ધનની
 બાંધમાંથી તેઓ કેવા મુક્ત રહ્યા, પોતે પવિત્ર માનેલા
 કાર્યની પાછળ જીવન મનર્પિત કરવા વિષે તેઓ સદા
 મર્વદા કેવા તત્પર હતા,—આ બધાનું સવિસ્તર અને
 મનમાં બરોબર ઠસી જાય એવું વિવેચન એમાં છે
 તેમના જીવન માથે આજના ઈસ્લામના પ્રતિનિધિઓના
 જીવન કોઈ સરખાવે તો તેને જરૂર ગમગીનીના આસુ
 વ્યાવ્યા વગર ન રહે

‘સહાબી’ નામ્યા પછી હું પેગમ્બર સાહેબના
 ચરિત્ર પર આવ્યો મૈલાના શિખ્તીએ લખેલા આ બે
 મોટા પુસ્તકો બેશક સુદર રીતે લખાયેલા છે
 મહાબાઓના પુસ્તકોને વિષે મારી જે ફરિયાદ છે તે જ
 આ પુસ્તકના વિષે પણ છે કે તેમાં લખાણ ખૂબ છે પણ
 પશ્ચિમમાં જેની નાલેશી કરવામાં આવી છે, અને ગાળો
 દેવાઈ છે તે જ પુરુષના જીવનના પ્રસંગોનો મુસલમાનોએ
 કેવી રીતે ઉપયોગ કર્યો એ બધું જાણવામાં મને
 આ લખાણ જરાય નડચું નહિ બીજું પુસ્તક પૂર

થયા પછી એ મહાન જીવગી વિષે વાચવાનું ખીજું કંઈ
 બાકી ન રહેવાથી મને દિલગીરી થઈ એમા ફેટલાક
 બનાવો અનશ્ય એવા છે જે હું ચોતે સમજી રાક્યા
 નહિ, અગર તો જેને હું સમજતી શકું એમ નથી પણ
 મેં કંઈ આ અભ્યાસ ગમ્મત - ટીકાને ખાતર જ્યો
 નહેતો મારે તો / મહાન પુરુષ આજ લાખો
 મનુષ્યોના હૃદય ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવી રહ્યો છે તેના
 જીવનની ઉદ્વેગતા જાણવી હતી, અને આ પુનઃકોશથી
 મને તે જરૂર પ્રમાણુમા જોવા મળી મારી ખાત્રી
 થઈ કે માનવજીવનમા ઇસ્લામે જે જગ્યા મેળવી છે તે
 તબવારવી નથી મેળવી પણ એના ખરા કારણ ઇસ્લામની
 -ડક સાફાઈ, તેના પેગમ્બરનું આત્મવિશ્વસ, તેમની
 ટક, મિત્રો અને અનુયાયીઓ પ્રત્યે તેમનો અનુપમ
 પ્રેમભાવ, તેમની નીડરતા, અને પોતાના કાર્યને વિષે
 તમજ યુક્તિને વિષે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ,—એ બધા હતા
 તબવારવી નહિ પણ આ વસ્તુઓથી જ તેઓ મહુને
 પોતાની તરફ ખેંચી રાક્યા અને મધળા મકટો ફર
 થઈ રાક્યા પેગમ્બર શું કે જવતા શું, જોઈની પણ
 પૂર્ણતામા હું માનતો ન હોવાથી પેગમ્બરના જીવનના
 એકેએ બનાવ અને જિસ્માના છુલાસા માગનાર
 પ્રીકારને હું સંતોષી નહિ શકું મારે માટે તો એટલું જ
 જાણવું બસ છે - હમેશા યુક્તિ ટરતા રહીને જીવન
 ગાળનાર લાખો માણસોમા એ પણ એક હતા એનું
 મોત ગરીબાઈમા થયું પોતાના મૃતદેહ ઉપર એમણે કાંઈ
 મોટા મિતરોની અભજા ન કરી અને અતકાળે
 પણ પોતાના યેણીયાતાને વિસાર્યા નહિ આજના
 ઇસ્લામીઓમા જે પરપર્મીઓને વટાવવાની વૃત્તિ અને
 હલકીજતની અસહિષ્ણુતા જોવામા આવે છે તેને સાર

પ્રેમચરને જનાબદાર ગણવા માગનારાઓએ આજના હિન્દુઓના અપતન અને અમહિષગતાને માટે પણ હિન્દુધર્મને જનાબદાર ગણવા તયાર થયું તેમજ

પ્રેમચરના જીવચરિત્ર પડી હું આપોઆપ જ હજારો ઉમરની જન્દગી ઉપર લખાયલા એ પુસ્તક ઉપર આવ્યા જે મેં મમતા પોતાના અનુચિતોને તેમના પડોશીઓના હમામનું અનુ-રણ કરવાનું માટે કપડાં આપનાર, ભવિષ્યની પ્રજા રમે ખ્રિસ્તી દેવળને કેકાણ મસીહ ઉભી કરવાનો દાવો કરે એટલા ખાતર તેમના નિમાજ માટે જનાની મનાઈ કરનાર અને પોતાના હાથ પરાભવ પામેલા ખ્રિસ્તીઓ આગળ બહુ જ ઉદાર કોલેજરારની શરતો મૂકનાર ઉમરની છાત્રી જ્યારે હું મારા મનમાં દોડ છું, અને ઇસ્લામના કોઈ બિનમુખત્યાર બંદાના વચનની પણ મહાન ખલિજના લેખી કરમાન જેટલી જ કિમત છે એ એમના ઉદ્દગારો જ્યારે ચાદ કડે છું, ત્યારે અક્ષિભાવથી માફ મ તક તેમને નમે છે વજ જેવી નિશ્ચયી જતિવાળો એ નર હતો તદ્દન ત્રાહિત માણસને જે ન્યાય આપતો તે જ ન્યાય પોતાની દીડરીને પણ આપતો આજે આપણે ત્યાં મૂર્તિઓ તોડવાનું મદિરો ભાંગવાનું તથા હિન્દુઓના ભજનકીર્તન તરફ અધ અમહિષગતાનું જે જોર ચાલી રહ્યું છે તે આ સૌથી મહાન ખલિજના જીવનને સાવ અવળા અર્થમાં મમજ્યાથી જ થઈ શકે એમ મને લાગે છે મને લાય છે કે આ પવિત્ર અને ન્યાયી નરના કામોને મુસલમાન પ્રજા સમન યોગી રીતે મૂકવામાં આવે છે મને લાગે છે જો હજારો ઉમર પોતે આજે પોતાની કબરમાંથી ઉઠીને આપણી વચ્ચે આવે તો ઇસ્લામના કહેવાતા અનુયાયીઓના ઘણાં કામ જે તેના અનુકરણ તરીકે કરવામાં આવે છે તેને તે વખોડી કાઢે

આ ચિત્તવેધક અભ્યાસ પછી અલ કલામના ફિલસુફીને લગતા અથો તરફ વળ્યો આ પુસ્તકો સમજવા અધરા પડે એવા છે તેની ભાષા ધણી પારિભાષિક છે પણ ભાઈ અબ્દુલજનીને મારા અભ્યાસમા પુષ્કળ મદદ કરી મને સરળતા કરી આપી દુર્ભાગ્યે આ પુસ્તકમા હું અરથે પહોંચ્યો તેવામા મારી માદગી આવી અને એ અભ્યાસ અધૂરો રહ્યો

અથેજી પુસ્તકોમા ગિબનનૃત રોમનો ઇતિહાસ પહેલો આવે છે વર્ષો પહેલા મારા ઘણા અથેજ મિત્રોએ તે વાચવા મને ભલામણ કરી હતી આ વખતે જેઘમા ગિબન વાચવાનો મે નિશ્ચય કર્યો હતો હું આ તરફી રાજ થયો મારે મન તો ઇતિહાસમા પણ ગર્મિજ ન્થર્થ રહેલો છે આખી દુનિયામા સામ્રાજ્ય સ્થાપનાર રોમ જેવા એક જ શહેરના રાહેરીઓની જરકીદિમાના એક પછી એક યનાંગોનું અથર્તા જેમ જેમ વિવરણ કરતો જાય છે તેમ તેમ તેમથી આપણને આત્માનો ઇતિહાસ જડે છે જરણ ગિબન નજની ઘટનાઓનો વહીવટો માત્ર નથી એ તો અનેકવિવ ઘટનાસામગ્રીઓન મિદ્ધગત બની વસોવે છે અને પોતાની અનુરમ શૈલીમા તે તમારી આગળ રેઠૂ કરે છે ખિસ્તી તેમજ ઇસ્લામી સસ્કૃતિઓનું ખિસ્તારથી વિવેચન કરી આપણને આપણો અભિપ્રાય બાધવાની તક આપે છે તેનો પોતાના મત આપણુ ધ્યાન રોક છે, પણ એક ઇતિહાસજર તરીકે પોતાના પ્રાની પવિત્રતાની તેને ભાર ચીરટ છે પોતાની પાસેથી તમામ નિગતો વાચનાર પામે નિખાલસપણે રેઠૂ કરીને વાચકને પોતાનો વિચાર બાધવાની તે તક આપે છે મોટલે વળી જુદી જ ઢબનો ઇતિહાસકાર છે ગિબન એક ભારે જોરાવર સામ્રાજ્યના પતન અને

સ્વતંત્રતા કાંચે શોધે છે ત્યારે મોડે એક નાના પ્રજાસત્તાકની જાહેરનોની ગાથા ગાતા ગાતા તેમા જ પોતાના પ્રિય નયકની જીવનકથા શ્રુત છે જિજ્ઞાસુના પત્રો બરા એક અનુવ નામધર્મગાત્રી સ આજ્ઞની કથા આગળ ગોણુ બને છે મોટાને હોલડ દેશની નતીય ગાથાને જ એક નિમૂતિની રૂથની આનુષંગિક બનાવી દ છે આખી રૂથ તવારીખ રલિયમ નખોવામા સમાઈ જાય છે

આ બે ઇતિહાસકથોના હોર્ડ રોજખમીમ લખેલ પિટનુ ચરિત ઉમેરો, એટલે પછી તમે પણ મારી જ માફ- કહેશો ઇતિહાસ અને કલ્પના નચેના ભેદ ખર જોતા બહુ જ આજો ન અને ખરી હકીકતોને પણ ઓછામા ઓછી બે બાબુઓ તો હોય છે જ, અથવા તો કયદાશાસ્ત્રીઓ કહે છે તેમ ખરી વિગતો પણ આખર તે અમુક મત જ રજૂ કરે છે પણ આપણી પ્રજાના વિકાસમા મદદ તરીકે ઇતિહાસની કિમત વિષેના મારા વિચારો પર વાચકનુ ધ્યાન રોકી રાખવા હું નથી ઇચ્છતો હું પોતે તો અ કહેણીમા માનનારો છું કે જે પ્રજાને ઇતિહાસ નથી તે સુખી છે મારી પ્રિય કલ્પના તો એવી છે કે આપણા હિન્દુ પરજાએ ઇતિહાસનો આજે જે અર્થ સમજવામા આવે છે તે અર્થમા ઇતિહાસ લખના પ્રયે દુર્વક્ષ કરીને અને નાની નાની બાબતો ઉપર પોતાના તાત્ત્વિક વિચેચનો રચીને આ સમાલનો કડચો કરી આપ્યો છે મહાભારત આવો જ ગ્રંથ છે, અને હું તો જિજ્ઞાસુ અને મોડેને મહાભારતની ઉત્તરની આટનિઓ જ ગણુ મહાભારતનો અમર પણ અજ્ઞાત કર્તા પોતાની ગાથામા અલૅગિક બનાવોને એવી રીતે વણી દ છે કે તેના અક્ષરને નજગનાની સામે તમને પૂરતી ચેતવણી મળી જાય

ગિબન અને મોલ્ડે પોતે સત્ય હકીકતો અને કેનળ સત્ય
 જ હકીકતો આપી રહ્યા છે એ વાત તમને ઠસાવવા
 પાછળ નાહજ દુડી મરે છે લોર્ડ રોઝબરી આમાથી
 તમને બચાવે છે અને જુદે છે કે જે છેલ્લા મળ્દો પિટ
 ઉચ્ચારેલા કહેવાય છે તે વિષે યુદ્ધ તેનો બબરથી જ
 જુની વાત કરે છે સારાશ એટલો જ કે નામરૂપ ગોણુ
 વસ્તુ છે ઉત્પત્તિ અને લયની ઘટમાળ આલ્યા જ નરે
 છે જે શાશ્વત અને તેથી અગત્યનુ છે તેની આગળ
 બનાવોની નોન લેનાર ઇતિહાસગરની વિરસાત અતિ
 અલ્પ છે સત્ય ઇતિહાસથી પર છે

એક પ્રિય મિત્રે મોકલેલ એ નાના પણ અમૂલ્ય પુસ્તકનો ઉદ્દેશ જ વો માર ભૂતને ન જોઈએ એ પુસ્તક જેમણે બોલમનકૃત ‘સુરમેન્દ્રયુગ્મલ લાલક’ (અતીન્દ્રિય જીવન) તેમણી કરેલ કટનાજ આકર્ષક ઉતારા વાચક આગળ મૂકનાને માટે હું તેને અત્યારે સભારૂ છું આ રચા તે ઉતારા

“તારી પોતાની શ્રવણે દ્રિયાદિ અને તારી વાંચના એ જ તને પ્રભુના શ્રવણ અને દર્શનની આડે આવે છે”

“જે વુ પ્રાણીઓ ઉપર તારા આત્મિક સ્વભાવના ઉડાણુમાથી નહિ પણ કૃત બહારથી જ રાજ્ય કરે તે તારૂં શાસન આ તારી શક્તિ પાશવવૃત્તિના છે”

“વુ વસ્તુમાત્રના જેવા છે, અને તારા જેવી ન હોય એવી એકપણ વસ્તુ નથી”

“જે તારે વસ્તુમાત્રના જેવા થવું હોય તે તારે તમામ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો જોઈએ”

“તારા હોય અને તારી શુદ્ધિ બંને કામમા મર્યા રહે પણ તારૂં હૃદય તે ઇશ્વરમા તલ્લીન હોવું જોઈએ”

“સ્વર્ગ એટલે આપણી ઇચ્છાશક્તિને પ્રભુ પ્રીત્યર્થ વાળવી તે”

“નરક એટલે પરમાત્માના કોપ વહોરવો તે”

મારી અસ્તવ્યરત નોંધપોથી ઉચ્ચાવતા ખીજ પુસ્તકોના વાચન દરમ્યાન મધરેલા કટલાક ઉતારા આહી ટાકુ છું

તેમાથી નીચે આપેલ રકમો મતગચ્છીઓને
કામનો છે

‘ પોતાને જે અવસ્ય સય લાગે તેનાથી પાછા
હઠવાને બદલે જો દેખાડે, ઉપહાસ અને ગાળાન પચાફ
ન કરે તત્તુ નામ ગુલામ થો કે તથુ જાણના નાથમા
પા. જે મા સયના પત્ન કરતાની જે હિન્નત ન કરે તે
જ ગુલામ’ લેખિક (‘ટોમ બ્રાઉન્સ - ૫ ૨૪ માથી)

એ જ નિષયન વગતો અ- માને ઉતર સ્કોલ
મિલ્ડના મિલ્ડસ એન્ડ સેન્સ આદ ૬ લામ માથી
ઉતાડ છે

“ સુદીશાહ મુનાગાહને રાહજાહાના ખાથી
લાગનાતુ કાઈએ જી તેના તેજે જવળ અપ્ય - ‘ હુ
કઈ ટોળી નથી કે બાગીન જવળ બચાતુ હુ સાયવની
હુ જીવન આને નરણુ માને મન સમાન છે બીજ
જનમા ભલે મારા લોહીથી ગળી રજાય હુ તો સદા
અમર હુ માત મારાથી ભાગતુ નર છે વળ મે જ્ઞાનથી
મોતને જીત્યુ છે જ્યા મિન્ન મિન્ન રગ મીન એક
રગ થયેન છે ત્યા હુ તતુ હુ ’ મન્યુગી હુલાજે
જી ‘ બાપેના હાથને નાપના સહેલા છે પણ ઇશ્વર અને
માગી વચ્ચેની જે ગાઠ છે તે તોડી મહા મશ્ન છે ’ ”

આ એક ખાતે ઉતરે લેખિકમાર્થ ઉતાડ છે તે
મલખારના હુ ખી લો ને દાન કનારને ઉત્તમ ભવ સાથે
પોતાની પાસે જે માતામા માડ હશે તે આપવાને પ્રેરશે

“ કાઈએના રવિત્ર ભોજનની ક્રિયા કરી ગેટલે
જે તળીમા હોય તેને માત્ર કઈ આપતુ એમ નહિ
પણ આપણી પાસે જે હેય તેમાથી તેમના લાગ
પાડી આપવો દાતાના જ્ઞાન વિના દાન વ્યર્થ છે દાન
સાથે જે પોતાતુ તન મન પણ આપે છે તે ત્રણ જણને

ચોષ છે ચોતાને, બૂખ્યા પડોશીને અને મને ”

આહ્યાધર્મ ॥ માનનારાઓ માટે આ ફકરો
બોધપદ છે

“ જાંનુ બૂડું જિંછતુ, બૂડું જરંડ, બૂડું બોલણ
કે બૂડું વિચારતુ એ સર્વેનો એક સરખો નિરપવાદ
નિષેધ છે ”

—દર્દલિયન

(જે પ્રિયમીકૃત ‘અગસ્ટેલોસ એન્ડ ધી યુનિવર્સ’ માથી)

પુસ્તકોનો છેલ્લો વિભાગ હું જહેવા ઈચ્છુ છું તે
-નિગહામનુ, મેકેવિફ્ટ અને ગોટ્ટેચક નારગ
કૃત શીખોના ઇતિહાસ છે આ બધા પુસ્તકો જુનીજુની
‘ષ્ટિ’એ સારા જ છે શીખોના ગુરુઓના જીવન અને
તેમનો પૂર્વ ઇતિહાસ મમજ્યા વગર શીખોની હાલની
વડતનું રહસ્ય સમજતું અશક્ય છે નિગહામનું
પુસ્તક- શીખ વડાઈઓના મૂળ નારોનો માનુષ્ય
વનણુથી વખ એની તમારીખ છે મેકેવિફના ઇતિહાસમાં
ગુરુઓના જીવનચરિત્રો છે તેમાં તેમની કૃતિઓ
વિસ્તૃત ઉતારાગોથી ભરેલ છે આ પુસ્તક બહુ સુદર રીતે
છપાવેલું છે પણ અમેજ રાજ્યના હંદ બહારના
વખાણ તથા શીખધર્મને આગ્રહપૂર્વક હિન્દુધર્મથી
તફત બાધગ તરીકે તેમાં ઓળખાવેલો હોવાથી આ
પુસ્તકની નિમત પ્રીત્ય છે ગોટ્ટેચક નારગનું પુસ્તક
ઉપરના બંને પુસ્તકમાં ન આવેલી વિગતોથી ભરેલું છે

જેલમાના મારા અભ્યાસની આ સમાલોચના
પૂરી કરતા પહેલાં હું નિઘાર્થીવાચકને નિયમિત કાર્ય
કરનાની ઉપયોગિતા વિષે તથા શુધ્ધ વસ્તુઓમાં રસિય
બતાવેલી ગીત વિષે જે શબ્દો જહી દઉં મારા ચોતાના
અભ્યાસ અને ચાહ ઉપયોગને માટે મારે ગીતાની એક
રાખ્દાનુક્રમણિકા તયાર કરવી હતી શબ્દો અને તેના

સબ ઘો બોધવા અને તેના બખ્ખે વખત અનુક્રમ
 ગોઠવવા એ કામ બહુ રસિન નથી મારા નારાવાસ
 દરમ્યાન મારે આ કામ કરવું એની મારી ધારણા
 હતી છતાં આ કામ પાછળ બહુ વખત દેવો મને
 ગમે એમ નહોતું મારે સમય-પત્રક ભરછક હતું આથી
 રોજ ફક્ત ૨૦ મિનિટ આ કામ પાછળ આપવાનો મે
 નિશ્ચય કર્યો આગલો થોડો વખત કરનાવું હોવાથી
 આ કામ મને વૈતર થઈ પડતું બટકયુ હલદુ, રોજ
 એનો વખત ક્યારે થાય એની હું રાહ જોતો જ્યારે
 તેની ખીજ વારની અનુક્રમણિકા કરનાનો વખત આવ્યો
 ત્યારે તો હું તેમા તરનીન થઈ જવા લાગ્યો જણાતુંએ
 આ વાતનો તતિઅનુભવ લઈ જોવો જે શબ્દોનો
 અનુક્રમ મારે ગોઠવવો હતો તેનો પહેલા અક્ષરોનો
 અનુક્રમ પહેલા મે તૈયાર કર્યો પણ દરેક અક્ષરોના
 શબ્દોને અદર અદર અક્ષરોનુક્રમમા કરી રીતે ગોઠવવા
 એ પ્રશ્ન ભારે ગૂચનાણુ નર્યો થઈ પડ્યો મે ઠદિ શબ્દકોષ
 તૈયાર કર્યો નહોતો આથી મારે કામ કરનાની રીત
 સ્વતંત્રપણે શોધી કાઢવી પડી અને જ્યારે મે તે
 ગોઠવ કરી ત્યારે મરા અનદનો પાર રહ્યો નહિ
 એ રીત મરી તો સુદર હતી કે એ ભારે આકર્ષક થઈ
 પડી એ રીત નુરડ, ત્વરિત અને ભૂન થના જ ન
 પામે એવી હતી આ આખું કામ પૂર કરતા મને
 અઢાર મહિના લાગ્યા આજે હવે આ શબ્દોનુક્રમમા
 જોઈને ગીતાજીમાનો કોઈપણ શબ્દ કયા અને કેટલીવાર
 વપરાયો છે તે હું તત્કાળ જાણી શકું છું એમા ખીજે
 પણ અર્થ રહેયો છે જે હું કોઈ વખત ગીતા ઉપરના
 મારા વિચારો લખવા સમર્થ થઈશ તો હું આ શબ્દોનુક્રમ
 તેમજ વિચારો પ્રજા સમક્ષ મૂકવા ધારું છું

પરિશિષ્ટ વિભાગ

મારા જે નિવાસ દરમિયાન મારે સરકાર સાથે જે અગત્યનો પત્રવ્યવહાર થયેલો તે મારા જેલના અનુભવના એક ભાગ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાનો મારો ઇરાદો હતો જે તમીચત અને સમયની અનુકૂળતા મળે તો એ અનુભવો લખી કાઢવાની મારી ધારણા છે પણ હજી થોડા વખત સૂધી એ બની શકે એમ નથી દરમિયાન મિત્રોએ મને કહ્યું કે મારે એ પત્રવ્યવહાર વિન વિન બે પ્રગટ કરવો જોઈએ એમની દલીલ મને બ્યાનની લાગે છે અને તેથી 'ચંગ ઇન્ડિયા'ના વાચકોને એ પત્રવ્યવહારનો એક ભાગ આપુ છું હકીમજીને લખેલા પત્રમાં જે ટીકા કરી છે તેનો મુખ્ય ભાગ તો પાછળના અનુભવ પરથી પણ નાયમ રહે છે પણ જેલના અધિકારીઓને ન્યાય આપવા ખાતર મારે એ પણ કહેવું જ જોઈએ કે મારા શારીરિક સુખની બાબતમાં મને ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે સગવડો આપવામાં આવી હતી

હકીમજી પરના પહેલા જાગૃત્તા જે ચૂનાના લીટાની વાત કરી છે તે કાઠી નાખવામાં આવ્યા હોતો અને અમે બને આખા ચોગાનમાં છુટી હડીની ગતતા હતા બાઈ બેર છટ્યા પછી માગી માગણી નિના જ તે પખતના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ જોન્સે બાઈ મનઝરઅલી સાખતાને માગી પાપે મેલવાને મગ-રની પગવાનગી મેળવી આ કાર્ય મન બહુ રૂક લાગ્યું, કાગળ બાઈ મનઝરઅલી સાખતા એક કીમતી ગાથી હતા એટલું જ નહિ પાણુ મારે માટે તો ત મે-આર્થર્સ C.D. રિસર્ચ પાલ હતા થોડો જ પખતના બાઈ મનઝરઅલી યાજિ-આનીને અમારા આનંદમાં જુદી-ગી તે પછી મેજર જોન્સે અમને યાજિને ધૂરે પિયત નાઈ મા મોડયા ત્યા અમન વધારે સારી સગવડો મળી અમારી આગ્રહીયા આગળ એ-નાનડો બગીચા પાણુ હતા બાઈ મનઝરઅલીના છટ્યા પછી મનઝર જોન્સની પડીતા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કર્નલ મરએ બાઈ અબદુલ ગનીન મારા માથી તરીકે મૂ-વાની નનાનગી મળતી કાઈ ગનીએ દન્ડુલાન યાજિ-ન અને ને અનફ આપવા ઉપરાંત બાઈ મનઝર અલી સાખતાની ન રા ઉર્દુ ગિલ-તરીકની જગા લીધી અને મારા ઉર્દુ અલ્ફ સુનારવાન ખૂબ પન્થિમ કર્યા તે એટલે સધી જ જો જદિ મારી માફગી આડે ન આવી હોત તો હું ઉદુનો એક ઠીક ઠીક આલીમ બની જત

મારા શારીરિક સુખની બાબતમાં તો સરકાર અને જલના અધિકારીઓ બનએ મને મુખી કરવાને તેમની પામેથી આજા સખી ગમય તેટલું બધું વ્યુ હતું અને હું અવારનવાર માફગી ભોગવતો તેમા સરકારને તેમજ જલના અધિકારીઓને કાઠપણુ રીતે દોષ કહ

શકાય ત્રિમ નથી એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે અને
 મારો પોતાના ખોગ- ખર્ચ કરવાની છૂટ હતી અને
 મેજર લેન્ડ ત્યાં કર્નલ મે અને આ બાબતમા તો
 મેજર લેન્ડના પડનાના કર્નલ ડિવિઝન પણ ખોરાક
 વિષયના મારા બધા પ્રિન્સિપલને તરફ માન આપતા
 હતા યુગપીઅન જેનો ખોગ નવિજય ચાન આપતા
 અને મ પૂર્ણ વિન-થી રતિત તે ન અપ્રતિ રીતે મારી
 આગે આબ્યા -હી નાન્ય એવો જેલ પણ પ્રમગ અને
 ચાફ આપતો નથી અને જનતા સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે
 મારી જડતી લગમા આવતી (અને હુ રાજ કુશી રી એ
 જડતી લેતા હતા) ત્યાર પણ તમે માત્ર સભાગર્વજ
 જ નહિ પણ બાગ સમા ચાચતા હોય એવી રીતે જડતી
 લેતા મામા તરી- મેજર લેન્ડ અને કર્નલ મે અને
 મટે મન બહુ મન છે તેમણે અને હુ ની છુ એમ
 જિ લાગના નીતુ નથી

જેના અમલદ વર્ગના માયળુપણુ વિષય જે
 -હુ છે ત બાફ કરતા સરનારની રા કારી નીચા પેચની
 હુદયગ્રન્ય તિ વિષે જ મત મે હકીમજી રતના જાગણમા
 દર્શાવ્યા છે તેમા મ થી કે નર થઇ શક એમ નથી
 એ જાગણમા મે જે હુ છે ત બહુ તે પત્રીના અનુભવે
 પૂગવાર -રી અપ્યુ હુ આ કલનની મ બિતી મ રા
 જેલના અનુભવો ન્ત હિ હુ પૂરા રખી શકીરા તો
 વાચન તેમાથી મળી રહેશે અહી તે માત્ર મારા
 શારીરિક સુખની બાબતમા જેના અમલદારો પર
 કે સરકાર પર પણ કોઈપણ બતની ટીકા કરવના
 મારો આશય છે એવો અર્થ આ પત્રવ્યવહારમાથી
 નીકળવાનો લેશ પણ સંભવ હોય તો હુ તે ટાળવા
 માગુ છુ.

જ કેદી ચાકીદારને હવાલે અમને સોંપવામા આવ્યા હતા તેમના પ્રત્યેની ઉંડી આમારની લાગણી પ્રદર્શિત કર્યા વિના મારે આ નાથ પૂરી કચ્વી ઘટતી નથી અમારા રખવાળ તરીકે વર્તવાને બદલે તેઓ મને તેમજ મારા સાથીઓને દરેક પ્રકારની મદદ આપતા નેટડીઓ સાફ કરવાનું ૪ એવું કોઈપણ સારીરિક મહેનતનું કામ તેઓ અમને કરવા ન હેતા મારા અનુભવોમા મારે એમને વિષે વધારે જહેવું પડશે, છતાં ગંગાપ્પાનું નામ દીધા વિના તો મારાથી રહેવાય એમ છે જ નહિ મારે માટે તો એ ઉત્તમમા ઉત્તમ નર્સ થઈ પડેલા હોતો એકેએક વસ્તુ વિષે એની કાળજી, મારી એકેએક જરૂરિયાત હમેશા આગળથી કળી જનાની એની શક્તિ, રાતે કોઈ પણ વખતે મારી સડા કરવાની એની તત્પરતા, અના પ્રેમાળ સ્વભાવ, એવું શુદ્ધ પ્રામાણિકપણુ અને જેવના નિયમોનું પાલન—ઈન્ ગુણોથી એ મારી પ્રશસને પાત્ર યથા હોતો જે માણુમમા આણુ ઉચ્ચ ચારિત્ર દર્શાવવાની શક્તિ છે તેને સમાજ શિક્ષા કરી શકે છે અન સરકાર એના માણુસને કેદમા રાખી નકે છે એનો જ મને અચળો થાય છે ગંગાપ્પા નિરક્ષર છે તે રાજદારી કેદી નથી એને ખૂન કે એવા કોઈક ગુન્હાને માટે સજા થયેથી છે પણુ આ વિષયને મારે વધારે લખાવવો ઘટતો નથી એનો વિચાર મારે ભવિષ્ય પર મુલતવી રાખવો જોઈએ મે ગંગાપ્પાનું નામ દીધું છે તે ક્વળ એના જેવા મારા કળી સાથીઓ પ્રત્યેનો મારો ભાવ બતાવવાને ખાતર જ

પૂના, ૨૬ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૪

મોહનદાસ કરમચંદ ગાધી

૧. ૧ હકીમજીને પત્ર

ચરોડા જેલ,

૧૪ મી એપ્રિલ ૧૯૨૨

બહાલા હકીમજી,

કેદીઓને દર મહિને એક મુલાકાતની અને એક પત્ર લખવાની તથા મેળવવાની રત્ન હોય છે મુલાકાત દેવદાસ અને રાજગોપાળાચાર્ય કરી ગયા, એટલે હવે જે પત્ર લખવાની રત્ન છે તે લખુ છું

તમને યાદ હતો કે લાઇ બેન્ડરને અને મને રાનિવાર તા ૧૮મી માર્ચે ગુન્ડેગાર ઠરાવવામા આવ્યા હતા સોમવારે રાત્રે લગભગ ૧૦ વાગે અમને ખબર આપવામા આવી કે અમને કોઇ અનુભવે ધામે લઇ જવામા અવવાના છે ૧૧મી વાગે પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાબરમતી સ્ટેશને અમારે માટે જે સ્પેશ્યલ ઉશી હતી ત્ય અમે અને લઇ ગયો અમને મુસાફરી માટે ફળનો એક કરડીઓ આપવામા આવ્યો હતો, અને આખી મુસાફરી દરમિયાન અમારી સારી ખાતર થઇ હતી સાબરમતી જેલના દાકતરે મને મારી તબીબતના અને ધર્મના કારણે જે

ખોરાક લેવાની ટેવ છે તે લેવાની, અને બાકી બકરને તખીઅતના કારણે રોટી, દૂધ અને ફળ લેવાની રજા આપી હતી એટલે બાકી બેકરને માટે ગાયનું દૂધ અને મારે માટે બકરીનું, જે ઉપચુટી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અમારો વળાવો બન્યો હતો તેણે રસ્તે મગાવ્યું હતું

ખડકી આગળ અમને ઉતારવામા આવ્યા ત્યાં એક ફેરીગારી જે જેલમાથી હું આ તમને લખી રહ્યો છું ત્યાં અમને લાવવા માટે ઉભી હતી

અહીં અગાઉ મહેમાન થઈ ગયેલા કેનીઓ પાસેથી મેં આ જેલના વર્ણન સાંભળેલા હતા, એટલે મને જે મુસ્લેલીઓ નહે તેને પહોંચી વળવાની મારી તૈયારી હતી જે મેં બાઈ બેકરને કહી રાખ્યું હતું કે જો મને રેટિશની મનાઈ થશે તો મારે ઉપવાસ કરવો પડશે, કારણ મેં ખેસતે વર્ષે ત્રણ વીધું હતું કે માદો ન હોઈ અથવા મુસાફરીમા ન હોઈ તો મારે દરરોજ ઓછામા ઓછા અર્ધા કલાક નાતવું એટલે, મેં તેમને કહેલું કે જો મારે ઉપવાસ કરવો પડે તો તમારે ગબરાઈ ન જવું, તેમ જ કાંઈ પણ નરણે મારી દયા ખાઈને ઉપવાસ ન કરવા માડવા માંડ કહેલું એ સમજેલા

એટલે પાા વાગે જેલ પહોંચતા જ ગ્યારે અમને સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કહ્યું કે ‘તમને તમારો રેટિયો અને ફળ રાખવા દેવામા નહિ આવે’ ત્યારે અમને આશ્ચર્ય ન થયું મેં તેને જણાવ્યું કે કાતવાનું માફ ત્રણ છે, અને સાચું જુઓ તો સાબરમતી જેલમા તો અમને બંનેને કાતના દેતી જતા ઉત્તરમા અમને જહેવામા આવ્યું, ‘યરોડા ખરમતી નથી’

મેં સુપરિન્ટેન્ડન્ટને એ પણ જણાવ્યું કે અમને બંનેને સાબરમતી જેલમા તખીઅતના કારણે બહાર

સૂતા દેતા હતા પણ આ જોલમાં એ આશા રખાય ?
 આમ પહેલો અનુભવ તો કાઠક અણુજમતો થયો
 પણ તેથી મારી શાંતિનો જરાયે ભગ ન થયો
 સોમવારના ઉપવાસ પછી મગજવારે પણ જે અર્ધ
 ઉપવાસ થયો તેથી મને કશું જ તુકસાન ન થયું બાઈ
 બે કરથી તો તે નહોતું ખમાયું એ હું જાણું છું રાત્રે
 એમને આશ્વાસ આપે છે, અને પાસે કાંઈ સુનારની એમને
 જરૂર રહે છે વળી એમનો તો કદાચ જીવનમાં આ
 પહેલો જ કડવો અનુભવ હશે, ન્યારે હું તો રીઠો થયેલો
 જેવી રહ્યો.

બીજો દિવસે સવારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ એમને પૂછવા
 આવ્યો મેં જોયું કે મારી પહેલી છાપમાં મેં
 સુપરિન્ટેન્ડન્ટને અન્યાય કર્યો હતો આગલે દિવસે સાંજે
 તે ઉતાવળમાં હતો એમાં શકા નથી જોલના નિશ્ચિત
 વખત પછી એમને અદર લેવામાં આવ્યા હતા, અને
 તેને તો ખરેખર વિચિત્ર લાગતી, (રેટિયાની માગણી
 જેવી) માગણીને માટે તે બિલકુલ તૈયાર નહોતો. પણ
 તેને જાણાયું કે મેં રેટિયા માંગેલો તે કુવળ
 અવળચડાઈથી નહિ પણ સ્વાધીપોટી પણ એક ખરેખરી
 ધાર્મિક જરૂરીઆતને માટે તેને એમ પણ સમજાયું કે
 એમાં લાઇબ્રેરી સલાહ પણ નહોતી. એટલે તેણે હુકમ
 આપ્યો કે એમને બંનેને રેટિયા આપી દેવામાં આવે તેને
 એ પણ સમજાયું કે અમે કહેલા ખોરાકની પણ એમને
 જરૂર છે અને મારા જાણવા પ્રમાણે આ જોલમાં
 જીવધારીને જે આપવું જોઈયે તે ખરેખર આપવામાં
 આવે છે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને જોલર બંને પાન લાગે છે,
 અને બંનેની રીતસાત મહેની છે પહેલા દિવસનો
 અનુભવ તો જાણે સમજ્યા સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને જોલર

સાથેનો મારો સબધ એક કેરી અને તેના રખવાળ વચ્ચે જેવો મીઠો હોઈ શકે તેટલો મીઠો તો છે જ

પણ એટલું તો મને સ્પષ્ટ ભાસે છે કે જોના વહીવટમાં મનુષ્યત્વનો તદ્દન હિંમતો મોટો ભાગે અભવ છે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મને ખબર આપે છે કે બધા કઢીના તરફ મારા જેવો જ વતાવ થાય છે જો એ રાત સાચી હોય તો તો મારે કહેવું જોઈએ કે જીવધારી તરીકે તો કઢીઓની ભાજ્યે જ વધારે માવજત રાખી રાખાય પણ જોના નિયમે મા માણસાઈન અનગન જ નથી

ખાજે દિવસે સવરે ઝલેઝલે, એક પાંચની અને થોડા બીજાઓની બનેલી જેવે કમિટી આવીને શુક્રી ગઈ તે જુઓ અમને દાખલ કરવામાં આવ્યા તેને બીજે જ દિવસે આ કમિટી મળી એ તો કેવળ આનંદસ્મિત રીતે જ કમિટીના સભ્યો અમને અમારી જરૂરીયાત વિષે પૂછવાને આવ્યા એ તેમને જ ગાંઠાયું કે ભાઈ બેઝર વનોપાતીઆ સ્વભાવના રહ્યા તેમને મારી સાથે રહેવા દો અને તેમની ઝાટડી બુલ્લી રાખો મારી વિનંતિને જે નિમ્ન અને નિમ્નુર બેઝરકારીથી કાઢી નાખવામાં આવી તે વર્ણુવી નાંચ એમ નથી અમારી આગળથી પાછા ફરતા તેમનામાના એકે દીકા કરી, ‘નોન્સેન્સિકલ’ (કેવી બાધાઈ) ! તેમને નહોતી ખબર ભાઈ બેઝરની આગલી જીદ્દગીની કે નહોતી તેમના સામાજિક હરજનની કે તેમના સુકુમાર ઉછરેની આ બધું શોધી કાઢવાની, અને મારા ધારના પ્રમાણે જે સ્વાભાવિક લાગતી હતી તેવી વિનંતિનું કારણ શોધવાની તેમને જીયે પડી નહોતી બાકી બાઈ બેઝરને માટે તો ખોરાકના કરતા રાત્રે રાત અખડ નિદ્રા એ જ વધારે મહત્વની હતી આ મુલાકાતને વ્લાક નહિ થયા હોય

એટલામા એક વૉર્ડર આપ્યો અને ભાઈ બેઠરને બીજે
કેકાણે લઈ જવાનો હુકમ સંભળાવ્યો.

કેઈ માની પાસે તેનું એનું એક બાળક જૂઠ્ઠી
લેવામા આવે અને તેની જે દરા થાય તેની મારી દરા
થઈ ભાઈ બે- અને મને સાથે પડવામા આવ્યા અને
અમારા ઉપર સાથે કામ ચાલ્યું એ તો એજ અણુધાણુ
સુભાગ્ય હતું સાબરમતી જેલમા મેં ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટને
લખ્યું હતું કે જે અધિકારીઓ મને અને બેઠરને છૂટા
ન પાડે તો તે એક મહેરબાની થશે, તેમજ મેં
જણાવ્યું હતું કે જે ભાઈ બેઠરને મારી સાથે રાખવામા
આવે તો અમ બંને એકમીજને ઉપયોગી થઈશું હું
તેમની સાથે ગીતા વાચતો, અને તેઓ મારી માવજત
કરતા ભાઈ બેઠરના માતૃની થોડા જ મહિના ઉપર
ગુજરી ગયા હતા જ્યારે તેમના મરણ પહેલા થોડા
દહાડા આગમજ હું તેમને મળેલો ત્યારે તેમણે મને
જહેલું કે ‘હું તમન મારો દીકરો સો પિને નિશ્ચિત થાઉ
છું’ એ સાંભળે કયા ખમર હતી કે એના દીકરાની
બીરને વખતે તેની રખાપત કરવામા હું સાવ અપગ
થઈ પડીશ? ભાઈ બેઠર મારાથી છૂટા પડ્યા એટલે
મેં તેમને હથિયાર સોંપ્યા અને તેમને ખાતો આપી
કે ‘હથિયાર તમારૂં રક્ષણ કરશે’

પણ હવે તેઓ મારી પાસે આવી શકે છે તેમને
પાંજરા આવડે છે અને તે શીખવવા અર્ધાએક કલાક
મારી પાસે આવવાની તેમને રજા છે અમારા આ
પીજાણુ કામ ઉપર દેખરેખ રાખવાને એક વૉર્ડર તો છે
જ, એટલું જોવાને કે જે કારણસર ભાઈ બેઠર અહીં
આવે છે તે વિષય ઉપરાંત બીજી કાંઈ વાતો તો અમે
નથી કરતા ?

ઇન્સપેક્ટર જનરલ અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટને હુ સમજાવી
તો રહ્યો છુ કે જે ઘડી બે ઘડી ભાઇ બે -રને મારી
પાસે આવવાની રત્ન આપવામા આવી છે તેટલો વખત
મને તેમની સાથે ગીતા વાચવા દે આ વિનતિ ઉપર
વિચાર ચાલી રહ્યો છે

અધિકારીઓને ન્યાયની ખાતર મારે કહી દેડ
જેમણે કે ભાઇ બે કરના શરીરની હાજતો સારી રીતે
જળવાય છે, અને તે દેખાય છે પણ ડીક ડીક તેમની
વિજ્ઞતા પણ ચોછી થતી જાય છે

મારી પાસે સાત ચોપડીઓ છે—પાય શુદ્ધ
ધાર્મિક, એક મારો બહુ માનીતો નૂનો સપ્તકોશ
અને એક મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદે આપેલી ઉર્દુ
શિક્ષિકા આ સાત ચોપડીઓ મારી પામે રાખવામા મારે
મારી બધી કળાનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો છે સુપરિ
ન્ટેન્ડન્ટને બિચારાને સખ્ત હુકમો મળેલા કે ક્લીઓન
જેલના પુસ્તકાલયમાની ચોપડીઓ સિવાયની બીજી
એક ચોપડી ન આપવી એટલે તેણે મને કહ્યું કે તમારી
સાત ચોપડીઓ જેલના પુસ્તકાલયને આપી દો અને
ખજી તેમાથી કઢાવીને વાપરો બીજી ચોપડીઓ તો
તેમ આપવાને હુ તૈયાર હતો, પણ આ ચોપડીઓ
વિષે તો સુપરિન્ટેન્ડન્ટને મે હજવે રહીને સમજાવ્યું
કે ‘ભાઇ, મારા રોજના ઉપયોગના ધાર્મિક પુસ્તકો
અને જેને વિષે કાંઈક ઇતિહાસ રહ્યો હોય એવા મને
ભેટ મળેલા પુસ્તકો આપી દેવા એ તો મારો જમણો
હાથ કાપી આપવા બરેબર છે ’ આ ખજી સુપરિ-
ન્ટેન્ડન્ટને ચેલાને વળી કેટલી કળા વાપરવી પડી હશે તે
હરિ જાણે, પણ તેના ઉપરી પાસેથી તે ચેલી ચોપડીઓ
મારી પાસે રાખવાની મારે માટે પરવાનગી મેળવી શક્યા

હવે મને કહેવામા આવ્યું છે કે મારે જો સામયિક પત્રો (ચોપાનિયા) વાચવા હોય તો મારે ખર્ચે હું મજાવી શકું છું મેં કહ્યું કે વર્તમાનપત્ર પણ એક સામયિક પત્ર છે તેને પણ તેમ લાગ્યું, પણ વર્તમાનપત્રની રજા આપી શકાય કે કેમ તે વિષે તેને શકા હતી અઠવાડિક 'કોનિકલ'નું તો હું નામ દઉં જ શેનો ? પણ મેં અઠવાડિક 'ઇઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'નું તો નામ લીધું પણ તે પત્ર સુપરિન્ટેન્ડન્ટને અતિ રાજદારી લાગ્યું 'પોરીસ ન્યુઝ,' 'ટિટ બિટ્સ,' અથવા 'પ્લેકગુડ્ઝ' એના કોઈ પત્રો જોઈતા હોય તો બલે, ખીજનું નામ ન લેવું પણ આ વાત જ સુપરિન્ટેન્ડન્ટના પ્રદેશ બહારની છે 'સામયિક પત્ર' કોને ગણવું એ વિષે કદાચ આખરનો નિકાલ નામદાર ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલ આપશે

પછી પ્રશ્ન ઉભો થયા ચપ્પુ વાપરવા દેવાના શેડી તો ટાસ્ટ' જીને જ મારાથી પચાવી શકાય, અને તેમ કરવા માટે તે કાપવી તો જોઈએ લીંબુ નીચોવવા માટે પણ તે નાપવું જોઈએ પણ ચપ્પુ એ તો 'પ્રાણવાતક શસ્ત્ર' કહેવાય— એવું બચકર શસ્ત્ર કદીના હાથમા કેમ ધીરી શકાય ? ત્યારે મેં સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કહ્યું કે જા તો મારી શેડી અને લીંબુ બધ કરો નહિ તો મને ચપ્પુ વાપરવા દો આખરે મારો પોતાનો પેન્સિલ વડવાનો ચપ્પુ મને હવે વાપરવા દેવામા આવે છે—જો કે એ પણ રહે તો મારા 'કેદી વૉર્ડર'ના કપનમા જ મારે ન્યારે જોઈએ ત્યારે તેની ખાસે તે માગી લેવાનો દર સાજો તે જોલર ખાસે જાય અને દર સવારે 'કેદી વૉર્ડર' ખાસે પાછો આવે ! આ 'કેદી વૉર્ડર'ની જાત તમે ન જાણતા હશે ! 'કેદી વૉર્ડર'નો ઇસ્કાળ એવા લાગી સુદતના કેદીને મળે

છે કે જેમને સારી ચાલચલગતને લીધે વોર્ડરનો પોષાક આપવામા આવે અને દેખરેખ નીચે તેને નાનું નાનું કામ સોંપવામા આવે એક ખૂનને માટે ગુન્હેગાર કરેલો 'કદી વોર્ડર' દહાડાની મરી રખનાળી કરે છે, અને રાત્રે એક ખીજી મૂર્તિ આવે છે જેને જોઈને મને શૌકતઅલીની આહુતિ યાદ આવે છે મારી ઝટકી ખુલ્લી રાખવાનો ઇન્સ્પેક્ટર જનરલે જ્યારે નિશ્ચય કર્યો ત્યારથી આ લાઈને ઉમેરવામા આવ્યો છે આ બંને મને ઝરી અડચણુ કરતા નથી દિવસના વોર્ડરની સાથે મારે ઘાંઘ નોંધવું હોય ત્યાર બાંધ પડે તે ઉપરાંત મારે તેમની સાથે કરો જ સબધ નથી

હું ત્રિજાણુજર ખડમા છું એ ત્રિજાણુની સાથી લાખી બાજુ પશ્ચિમે છે અને તે બાજુમે અગીયાર કોટડીઓ છે આ યોગાનમા મારો એક સાથી, મારા વારવા પ્રમાણુ, એક અરબ રાજકદી છે અને હિન્દુસ્તાની આવડવું નથી અને દુર્ભાંયે મને અરખી નથી આવડવું, એટલે અમારો સબધ કંઈ સવાર એકબીજાને સલામ કરવા પૂરતો જ છે આ ત્રિજાણુના પાયો એ એક મજબૂત દીવાલ છે અને ત્રિજાણુની સાથી નાની બાજુ એક કાટખા તારની વાડની બનેલી છે આ વાડને એક ફરવાળે છે, અને તેમાથી એક વિશાળ મેદાનમા જવાય છે આ ત્રિજાણુને આડે એક ચૂનાનો ઘોળો લાટો કરી લીધો છે જે લીટો ઓળગીને જવાની મને બધી હતી એટલે મન ઝસરતને માટે ૭૦ ફુટ જેટલી જગ્યા મળતી હતી માણુમાઈના અમાવના એક નમૂના તરીકે મેં આ બંધીની મેં ખલાતા, કેન્ટોનમેન્ટ મેંજસ્ટ્રેટને વાત કરી એઓ જેવની મુલાકાત લેનારા મેંજસ્ટ્રેટામાના એક છે તેમને એ બધી ન ગમી અને તેવો રિપોર્ટ કર્યો એટલે

હવે આખો ત્રિકોણ મારે માટે કસરત સારૂ ખુલ્લો છે, અને મને કદાચ ૧૪૦ કુટ જમ્યા મળી રહેતી હશે હું પેલા ફરવાનમાથી દેખાતી ખુલ્લી જમ્યાની વાત કરી ગયો મારી આખ હવે તેના ઉપર ચોગી રહી છે પણ ત્યાં મને જવાની પરવાનગી અપાય તો તો વધારે પડતી માણુમાઈ થઈ ગઈ કહેવાય, “ધોળો લીટો ગયો, ત્યારે હવે ગાળા તારની વડનેયે શા સાડ વળગી રહો છો ? મને કસરતને માટે એ વાડની પેલે પાર પણ જના દો તો ?” સુપરિન્ટેન્ડન્ટને બિચારને આ એક અધરી ગુચ થઈ પડી છે, અને તેને ઉદ્વેગવામાં તે હાલ ગુથાયલો છે

વાત એમ છે કે હું રહ્યો એજાતને લાયકનો કેદી મારાથી કંઈની સાથે વાત ન જ થાય કટલાક ધારવાડના કેદીઓ આ જેલમાં છે, અને બેલગામવાળા સુપરિસ્ટ્રીક ગાંધારાવ પણ અહીં જ છે સકરના સુધારક વીરમલ બેગરાજ, અને મુખ્યદના એક મરાઠી વર્તમાનપત્રના અધિપતિ લખિત પણ અહીં જ છે પણ તેમને મારાથી મળી ન રાકાય હું તેમની સાથે રહેતો હોઉં તો તેમને શું વુક્સ ન જરૂર તે તો રામ નાણું તેઓ મને તો કશું વુક્સ ન જ કરી રાકે તેમ જ કાંઈ ઘાટ રચીને અમે લાગી જઈએ એમ પણ નથી જો તેમ કરીએ તો પણ તે તો અધિજારીઓને ખૂબ ગમે એવું થઈ પડે જો ખીજઓને હું ચપ લગાડું એવી વાત હોય તો તેમને ચપ લગાડવાનો શો બાકી રહેલો છે ? જેવમા બહુ બહુ તો હું તેમને રેટિયાના વધારે રસીઆ જનાવી શકું

પણ મેં મારા એકાન્તનાસની વાત તમને કરી છે તે ફરિયાદ રૂપે નહિ મને તો એકાત પસદ પડે છે મને મૌન ગમે છે અને તેમાં જેલ બહાર મારે વિસાડે

મુકવો પડેલો એવો મારો મોઢો અલ્યાસ હું નિરાતે કરી શકું છું

પણ બધા ફેદીઓને એકાતવાસ ગમતો નથી હોતો એની જરૂર નથી, એમા માણસાઈ નથી આમા વાક છે ફેદીઓના ખોટા વિભાગ પાડવામા આવ્યા છે તેનો બધા ફેદીઓને એક જ વર્ગમા નાખવામા આવે છે, અને કોઈપણ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ગમે તેટલો માયાળુ હોય તો પણ, તેને જ્યાં સૂધી તે ચાહે તે જરવાની સત્તા ન હોય ત્યાં સૂધી તેના હવાલામા જ અનેક બતના સ્ત્રી પુરુષો આવે છે તેને તે ન્યાય તો ન જ આપી શકે એટલે તે માત્ર તેમના શરીર તરફ જોઈને ચોતાવું કામ લે છે, શરીરની પાર રહેલા આત્મા તરફ તે જોતો જ નથી

અને આ ઉપરાંત આજગલ જેલોનો તો રાજકીય હેતુ માટે દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે, એટલે રાજકીય ફેદીની સત્તાવણી જેલમા પણ જારી જ રહે છે

મારા જેલજીવનનું ચિત્ર મારી દિનચર્યા આપ્યા વિના અધૂર રહી જાય મારી કોટડી તો સરસ છે—સાફ અને હવાવાળી મને બહાર સૂવાની રજા મળી છે તે એક લાભ જ છે—કારણ મને બહાર સૂવાની ટેવ રહી પ્રાર્થનાને માટે ૪ વાગે ઉઠું છું આશ્રમવાસીઓ ખબર જાણીને રાજી થશે કે હું સવારે દરરોજ પ્રાર્થના કરવા ચૂકતો નથી, અને કેટલાક મોઢે નરેલા બનન ગાઉં છું ૬૧૧ વાગે મારો અલ્યાસ રાત્ર થાય છે દીવો તો આપવામા આવતો નથી એટલે જરા અજવાળ થાય ત્યારે હું કામ શરૂ કરું છું ૭ વાગે એ બધ થાય છે, કારણ સાત પછી બત્તી વિના વાયવું લખવું અશક્ય થઈ પડે છે સાંજે આશ્રમની પ્રાર્થના કરી ૮

વાગે તુલ્ય જઈ છે કુરાન, વૃક્ષસીરામાયણ, મિ સ્વેનિંગ ગે
 આપેલા ખ્રિસ્તીધર્મ વિષેના પુસ્તકો, અને હર્ફ—એટલો
 મારો અભ્યાસ આ અભ્યાસ ૬ કલાક ચાલે ચાર
 કલાક કાતવાનું અને પીંજણ ચાલે પહેલા તો હું
 માત્ર અર્ધો કલાક કાતતો, કારણ ત્યારે મારો પૂણીઓનો
 જથ્થો પૂરતો નહોતો હવે અધિકારીઓએ મને થોડું
 ૩ આપ્યું છે એમા ફીગીનો તો પાર નથી જદાચ
 પીંજણ શીખનારને માટે એવું ૩ પીંજણ એ સરસ
 તાલીમ થઈ પડે એક કલાક પીંજણ, અને ત્રણ કલાક
 કાતણ એવો નિયમ છે અનસૂચ્યાબંધેને અને હવે મગનલાલ
 ગાંધીએ મને પૂણીઓ મોકલી હતી હવે તેઓ પૂણી
 ન મોકલે, પણ તેઓમાથી એક જણ મને સરસ સાદું
 ૩ મોકલે—એકીવખતે બપોલે રોર મોકલતા જાય
 દરેક કાતનારાઓએ પીંજતા તો શીખવું જ જોઈએ એક
 દિવસમા હું એ શીખી ગયો, અને પીંજણ રોર જુદું
 કાતવા કરતા પીંજતા શીખવું રહેલું છે, પણ કાતવા
 કરતા પીંજણ અધાર છે આ કાતવાની તો હવે મને
 ખૂન લાગી છે દરરોજ જાણે હું ગરીબમા ગરીબની
 નજદીક વધારે વધારે પહોંચતો જતો હોઉં, અને તેટલો
 અસર ઈશ્વરની નજદીક પહોંચતો જતો હોઉં એવું લાગે
 છે દહાડાના એ ચાર કલાક ઉત્તમ ગયા એમ હું માનું
 છું મારા અમનું ફળ હું નજરે દેખું છું એ ચાર
 કલાક દરમ્યાન એકે અશુભ વિચાર મારા મનમા પ્રવેશ
 કરતો નથી ગીતા, કુરાન અને રામાયણ વાંચું છું ત્યારે
 મન ભટકે છે, પણ રેટિયો ચલાવતો હોઉં છું અથવા
 પીંજણ ચલાવતો હોઉં છું ત્યારે મન એકાગ્ર રહે છે
 દરેકનું ચિત્ત કાતતા એકાગ્ર ન રહે એ હું જાણું છું પણ
 મેં તો રેટિયાને હરિદ્રે હિંદનું ફળદર ફેંકનાર તરીકે

એટલો બધો માન્યો છે કે એની મને અજબ ગોઠિની લાગી છે કાતવું પીજવું વધારે કે અભ્યાસ વધારે કરવો એવી ભારે ગડમથન મારા મનમાં ચાલી રહી છે, અને આવના કાગળમાં મારો કાતવો અને પીજવાનો સમય વધ્યો છે એમ હું જણાવું તો નવાઈ નહિ.

મહેરબાની કરીને મૈત્રાના અબદુલ બારી માટેબને હોજરે કે તેમણે હમણા જ કાતવવું શરૂ કર્યું છે એ તેમણે મને ખબર આપી હતી તો તેઓ મારી સાથે હસ્તિકાઈ કરશે એવી હું આશા રાખું છું તેમનો મનબોલ લઈને આ મહા ધર્મો ધર્મ સમજીને ઉપાડી લેશે.

આશ્રમના માણસોને ખબર આપશો કે મેં જે બાળપોથી લખવાનું વચન આપ્યું હતું તે પૂરી કરી છે હું માની લઉં છું કે એ તેમને મોલવાની મને રત્ન આપવામાં આવશે મેં એક ધર્મની બાળપોથી તેમજ દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતનો ઇતિહાસ લખવાનું વચન આપ્યું છે તેને પણ પડેથી વગરની આશા રાખું છું.

ત્રણ વારને બદલે અહીં મેં અનુકૂળતાને ખાતર બે જ વાર ખાવાનું રાખ્યું છે પણ હું પૂરતો ખોરાક લઉં છું સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ખોરાકની બાબતમાં તો કશી અડચણ ભોગવવા નથી દેતો. હવે ત્રણ દિવસ થયા તો તેણે મને બકરીના દૂધનું માખણ મગાવી આપવા માંડ્યું છે, અને એક બે દિવસમાં હું મારી રોટલી ખનાવતો થઈ જઈશ.

મને બે તદ્દન નવા, ભારે, ગરમ વાળળા કાથાની સાફડી અને બે પીછાડી આપવામાં આવ્યા છે થોડા વખત થયા એક એશીડ આમાં ઉમેરાયું છે એની ભાગ્યે જ જરૂર હતી હું મારી ચોપડીઓ અને મારા વધારાના

કપડાનુ ઓશીકુ ખનાવી લેતો હતો આ ઓશીકું તે રાજગે પાળાચારીની સાથે થયેલી વાતને પરિણામે જ આપવામા આવ્યું છે નહાવાને માટે ઇલાયતી વ્યવસ્થા છે, અને ફરશેજ નહાવાનું મળે છે એજ ખીજ કોઠડી જ્યારે તેની ખીજ કાંઈ જગર ન હોય ત્યારે અમને કામ કરવાને માટે આપનામા આવી છે સ્વચ્છતાની પણ હવે ખ મી નવી રહી

એલે મિત્રોએ મારે માટે ઝશી વાતની ચિતા કરનાની નવી હુ તો પખીની જેમ વલ્લેલ જર હુ ચો હુ બહાજ રહીને જરતો તેના કરતા અહી રહીને ઓછી સેવા જર હુ એમ નથી માનતો અહી રહેવું એ મારે માટે અગત્ય લાગીમ છે, અને મારા રાખીએ થી મન છૂટે પાડવામા આવ્યો છે તે ન રાખી કોત તો શી રીતે ખજર પડત કે આપણે ત્રિભક્ષિત્ર નથી પણ એક અખડ બળ છીએ, આપણે ભેગા મળીને કામ કરી ગણીએ છીએ કે આપણી લડત ક્વળ એક જ જાણે હિમે કરેલો તમાગા છે—ચર દિવસનુ ચાદરણ છે મને કાંઈ અવિશ્વાસ તો છે જ નહિ અટલે બહાર શુ બને છે તે જાણુ ની મા જરાય જિજ્ઞાસા નથી થતી અને માની પ્રાર્થના સાચી હરો અને વિનમ્ર હુયેવી થતી હરો તો હુ તાણુ છુ મ ગમે તટવા ઉધમાતના કરતા તેની અસર વટલીઅ વધારે થવાની છે

દાસની તખીઅતને વિષે મને ચિતા રહે છે તેમના સુશીવ પત્ની (શ્રી વાસતીદેવી)એ મને તેમની તખીઅતની ખજર આપ્યા નથી કીધી, એ ફરિયાદ તો મારે હમેશા રહેનાની જ મોતીલાલજીનો દમનો વ્યાપિ હવે મટયો હશે એમ આગા રાખુ છુ

મારી સ્ત્રીને મહેરબાની કરીને સમજાવજો મને

મળવા આવવાનું મારી વાળે દેવદાસ મને મળવા આવ્યો ત્યારે તેણે તો નાટક કરી મૂક્યું હતું તેને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની ઓફિસમાં લાવવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે મને ઉભો રાખેલો નેથો તે તેનાથી દેખ્યું નય એમ નહોતું એ માની અને લાગણીવાળો છાકરો પોકેટમાં શેષ પડ્યો અને જેમ તેમ કરીને હું તેને છાનો રાખી શક્યો તેણે સમજવું નેહતું હતું કે હું કેદી હતો, અને કેવી તરીકે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની સામે એમનાનો મને અનિવાર નહોતો રાજગોપાલાચાર્ય અને દેવદાસને ખુરશી આપી શકતી હતી—અને આપવી નેહતી હતી પણ મને ખાતરી છે તેમ ન થવું તેમાં કશું અપમાન કરનારો ઇરાદો તો નહોતો જ હું નથી ધારતો કે આવી મુલાકાત વખતે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હમેશા હાજર રહેતો હોય પણ મારી બાબતમાં તો એ કાંઈ નેહમ ખેડવા નહોતો ઇચ્છતો એમાં શક નથી હવે દેવદાસે કરેલું દૃશ્ય મારી સ્ત્રી પણ આવીને કરે એમ હું નથી ઇચ્છતો, તેમ મને ખાસ મહેરબાનીની તાહે ખુરશી આપવામાં આવે એમ પણ હું નથી ઇચ્છતો મને ખાતરી છે કે મારા ઉભા રહેવામાં જ શોભા છે અને બ્રિટિશ લોકો આપણે ન્યા જઇએ ત્યા સ્વાભાવિક રીતે અને ખરા અતરથી આપણને માન આપે અને આપણો સત્કાર કરે એને માટે તો હજી થોડો વખત નેહશે મુલાકાત લેનારા આવે એવી મારી મુદ્દલ ઇચ્છા નથી, બદકે મિત્રો તેમજ સગાંબાબા પોતાની ઇચ્છા દર્શાવે એમ હું માનું ખરે ખાકી સનેગો અનુકૂળ હોય કે પ્રતિકૂળ તોપણ કામકાજને માટે તો જરૂર મળવું

પચમહાલ, પૂર્વ ખાનદેશ અને આગ્રામાં ગરીબ મુસલમાન સ્ત્રીઓને રેડિયા આપવાનું ઓરાણી મીયાએ બહેર ક્યું હતું તે પ્રમાણે વહેંચ્યા હશે આગ્રાથી જે

મિશનરી સ્ત્રીએ મને લખેછુ તેનુ નામ તો હુ બૂલી ગયો
રૂઢિદાસને ઝઘાચ ચાદ હોય

ઉર્દુ શિક્ષિકા તો જલદી પૂરી કરીશ સારી ઉર્દુજ્ઞાત
(શબ્દકોષ), અને તમને અથવા ડૉ. અનસારીને જે ચોપડી
ડી. લાગે તે મોકલી આપરો તો હુ બહુ રાજી થઈશ
શ્રેષ્ઠને જણાવજો કે હુ તેને વિષે નિશ્ચિત છુ

મને આશા છે કે તમે કુરાળ હરો તમે ગળ-
ઉપરાત નામ નથી કરતા એની આશા રાખવી એ તો
ન અને એવી વસ્તુની આગા રાખવા જેડુ છે એટલે હુ
તો માત્ર પ્રાર્થના કરીશ કે તમારા કામના ભારે બોન
છતા ખુદા તમને તદુરસ્ત રાખે

બધા સાથીઓને મારા સ્નેહસ્મરણ

લિ સ્નેહાધીન

મો. ક. ગાંધી

પત્ર નં ૨ ગાંધીજીનો વાંધો

કેદી ન ૮૬૭૭ તરફથી

મુખ્ય સરકાર નેગ—

કદીના મિત્ર હકીમજી અજમલખાનના ઉપર કેદીએ
લખેલા પત્રની ઉપર સરકારે કરેલા હુકમના સબધમાં
અને યરોડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કેદીને વાચી
સલખાવેલા તે હુકમમાં કરેલી કેટલીક ટીકા સાથે કેદીને
તે પત્ર પાછો આપવામાં આવ્યો તેના સબધમાં, કેદી
નબર ૮૬૭૭ જણાવવાની રજા લે છે કે સદરહુ હુકમની
નકલ માટે કેદીએ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને અરજી કરી પણ
સુપરિન્ટેન્ડન્ટે જણાવ્યું કે કેદીને એ હુકમની નકલ
આપવાનો તેને અધિકાર નથી

એ હુકમની નકલ મેળવવાની અને મિત્રોને એ-
નકલ મોકલવાની કેદીની ઇચ્છા છે કે જેથી તેમને

ખબર પડે કે ક્વા સંભળેમા ના મિત્રોને
કુશળતાનો પત્ર લખવાનું પણ માડી વાળવું પડ્યું કેની
આ ઉપરથી ચરજ કરે છે કે મરજી સુપરિન્ટેન્ડન્ટને
સદરહુ હુકમની નજલ કેનીને આપવાનું ફરમાવવું
સદરહુ હુકમમા કેની સમજે છે અને તેને યાદ છે તે
પ્રમાણે સરકારે નીચેના કારણસર સદરહુ પત્ર મોકલવાની
ના પાડી છે

(૧) પત્રમા કેની સિવાયના ખીન્ન કેદીઓની વાત
જરવામા આવી છે, (૨) પત્રથી રાજકીય ચર્ચા ઉપન્ન
થવા સભવ છે

પહેલા કારણના સબધમા જણાવવાનું કે સદરહુ
પત્રમા કેનીની પોતાની સ્થિતિ અને કુશળતા વિષે ખેલતા
જેટલી માત્ર કહેની પડે તે ઉપરાંત ખીન્નું કશું જ નથી

ખીન્ન કારણના સબધમા કેદી માનપૂર્વક જણાવે
છે - જાહેર ચર્ચા ઉભી થવાના સભવને કાંઈ કેદીને
ત્રણ મહિને પોતાના મિત્ર અને સગાંબંધાને
કુશળતાનો પત્ર લખવાનો હવે લઈ લેના માટે યોગ્ય
કારણ ન બતાવી શકાય અને તેમ જરવામા ભયકર
ભાવાર્થ નીજો છે એમ કહીતું માનવું છે—એવો ભાવાર્થ
કે હિદી જેલ એક ગુપ્ત ખાતું છે કેદી માને છે કે હિદી
જેલો જાહેર ખાતાઓ છે અને ખીન્ન ખાતાઓની જેમ
તે પણ લોકોની ટીંગ તેમજ ચર્ચાને પાત્ર છે

કેદી જણાવે છે કે એના મદરહુ પત્રમા કવળ એની
પોતાની કુશળતાની ખબર જ આપવામા આવેલી છે
ખીન્ન કેદીઓની વાત કરવી પડી છે તે ઉપર કહેલી
ખબર પૂરેપૂરી આપવાને માટે જરૂરની હતી તેમા
કાંઈ ખોટી અથવા તો કાંઈ વધારીને લખેલી ખબર જો
કેદીને બતાવી આપવામા આવશે તો તે સુધારવાને કેદી

રાજ્ય છે પણ સરકાર જણાવે છે તેવી રીતે સદરહુ પત્રને
 કાપીકુપીને મોકલનામા તો પોતાના મિત્રોને પોતાના
 સ્થિતિ વિષે જૂલબરલો ખ્યાલ આપવા જેવું થાય
 એટલે ઉપર કલા પ્રમાણે જે સુધારા કરવાની જરૂર
 જણાય તે ઉપરાંત યીજ દેરદાર વિના જો કદીનો પત્ર
 સરકાર ન મોકલી આપે તો મિત્રોને કુશળતાનો પત્ર
 મોકલવાનો હક વાપરવાની કેફીની ગિલકુલ ઇચ્છા નથી,
 કારણ ઉપર કહેવા હુકમ મુજબ સરકારે જે બધી વરી
 છે તે બધીથી એ હઠની બાજ્યે જ કાઈ નિમત રહે છે

યરોડા જેલ,
 ૧૨-૫-૨૨)

મો. ક. ગાંધી
 કેફી ન ૮૬૭૭

પત્ર નં ૭ 'મારો પહિલો અને છેલ્લો'

યરોડા જેલ

૧૨મી મે ૧૯૨૨'

જહાલા હકીમજી,

૧૪મી એપ્રિલે મે તમને મારે વિષે હકીકતથી
 ભરેલો એક લામો પત્ર લખ્યો હતો તેમા તમારી માનફત
 ફટલા સંદેશા મે મોકલ્યા હતા, જેમા મારી સ્ત્રી અને
 દેવદાસ મટે પણ હતા એમાના અગત્યના ભાગ જો
 હું રદ ન કરે તો એ પત્ર મોકલવો નહિ એવો હુકમ
 સરકારે હમણા જ કર્યો છે સરકારે પેતાના નિર્ણયના
 કારણ પણ આપ્યા છે, પણ હુકમની નકલ મને
 આપવાની ના પાડવામા અવી છે એટલે તે હુકમ હું
 તમને નથી મોકલી શકતો, તેમજ મને યાદ છે તે પ્રમાણે
 તેમણે જે કારણો જણાવ્યા છે તે પણ નથી મોકલી
 શકતો

મે સરકારને એ પત્ર લખી આ કારણોની
 યોગ્યતાની સામે વાધો ઉઠાવ્યો છે અને મારા પત્રમા

કોઈ હકીકત ખોટી અથવા ન હોય તેને લખવામાં આવી છે એમ મને ખતાવવામાં આવે તો તે સુધારવાની માગણી કરી છે એ તેમને એમ પણ જણાવ્યું છે કે મારો પત્ર કાયદુપ્રથમ થયા વિના હું ન મોકલી શકું તો નિયમ પ્રમાણુ જે ગાળો મિત્રોને લખી શકાય છે તે મોકલવાની પણ મારી ઈચ્છા નથી કારણ પછી તેની બાબતે જ જશી વિમત રહે છે અટલે સરકાર પોતાના ઠરાવ બદલે નહિ ત્યાં ગૂંચી તમન તથા બીજા મિત્રોન આ જ મારો પહેલા અને છેલ્લો પત્ર હશે

આના રાણુ છ ન આપ કુશળ હશે

આપનો રનેહાવીન

મો ક માધી

કેરી ન ૮૬૭૭

પત્ર નં. ૪ બીજા પત્ર મારે માગણી

ચરોડા સેટ્રલ જેલના નુપરિન્ટેન્ડેન્ટ જોન

સાહેબ,

કેટલો સમય થયા મારે વિષે ત્રણ વાતોનો નિર્ણય થવો બાકી છે

(૧) ગયા મે મહિનામાં મે મારા મિત્ર ફિલ્ડીવાળા હકીમજી અજમલખાનન નિયમ પ્રમાણુનો ત્રિમાસિક પત્ર લખ્યો હતો તે પત્રમાંના કેટલાં ભાગો સામે સરકાર વાધો લીધો, અને તે હું ૨૬ ન કત્ર તો પત્ર નહિ મોકલવામાં આવે એમ મને જણાવ્યું હતું સદરહુ ભાગો જેલની માગી સ્થિતિની માથે બરોબર સબધ ધરાવનારા છે એમ હું માનતો હાવાને લીધે તે હું ૨૬ ની શક્યો નહિ, અને સરકારને મે માનપૂર્વક જણાવ્યું કે જે મને માગી સ્થિતિનું સપૂલ વર્ણન મારા મિત્રને મોકલના

દેવામા ન આવે તો તેમને સામાન્ય પત્ર લખવાનો હક અથવા ખાસ અધિકાર વાપરવાની મારી ઇચ્છા નથી એ જ વેળા મેં મારા મિત્રને એક દૂકા પત્ર લખીને જણાવ્યું કે મેં તમને જે પત્ર લખ્યો હતો તે મજબૂર થયો નથી અને સરકાર જ્યાં સૂધી મારા પત્ર ઉપર મૂકેલી બધી રદ ન કરે ત્યાં સૂધી મારી કુશળતા વિષે એકે પત્ર લખવાની મારી ઇચ્છા નથી આ બીજો પત્ર પણ મોકલવાની સરકારે ના પાડી છે જેમ મારો પહેલો પત્ર મને આપવામા આવ્યો તેમ આ બીજો પત્ર પણ મને આપવામા આવે એવી મારી માગણી છે

(૨) ગુજરાતી બાળપોથી લખવાની કર્નલ ડેલઝીલની પરવાનગી મેળવીને, અને મારા મિત્રોને તે પ્રસિદ્ધ કરવા માટે મોકલવામા કરો વાઘો લેવામા નહિ આવે એવી તેની ખાત્રી મેળવીને મેં એ બાળપોથી લખી, અને એ બાળપોથી સાથે બીડેલા પત્રમા જણાવેલે શિરનામે તે મોકલી દેવાને માટે કર્નલ ડેલઝીલને આપી. સદરહુ શિરનામે બાળપોથી મોકલવાની સરકારે ના પાડી છે, એવા જરણે કે જેવમા સબ મેં જવતા કેદીઓને પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની રજા હઈ શકાય નહિ એ બાળપોથી ઉપર મારા નામ પ્રસિદ્ધકર્તા અથવા કર્તા તરીકે આપવામા આવે એવી મારી જરાય ઇચ્છા નથી મારા નમના કરા સ્પર્શ વિના પણ એ બાળપોથી પ્રસિદ્ધ થઈ શકે એમ ન હોય તો તે મને પાછી મોકલવામા આવે એમ હું માનુ છું

(૩) સરકારે મને જણાવ્યું હતું કે સામયિક પત્રો લેવાની પરવાનગી મળી રાકશે એટલે મેં અકવાડિક ' ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ', ' મોડર્ન રિવ્યુ '—કલકત્તાનું એક હિન્દી પ્રતિનુ માસિક—ને ' સરસ્વતી ' એ

હિન્દી માસિક, મંઆવવાની રજા માગી આમાના છેલ્લા
મોટા પરવાનગી મળી છે બીજા બેને માટે હુલ કરો
નિર્ણય થયો નથી સરકારના નિર્ણયની હુ બળશુર્વક
રાહ જોઈ રહ્યો છું

લિ હુ છું

ચરોડા જેલ,
૧૨ મી ઑગસ્ટ ૨૨

આપનો આજ્ઞાકિત સેવક,
મો. ક. ગાંધી

પ્રત્ય પત્રો

ચરોડા જેલ,
તા ૧૪ મી નવેમ્બર ૧૯૨૨

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,
ચરોડા સેન્ટ્રલ જેલ

સાહેબ,

‘ મોડર્ન રિવ્યુ ’ પત્ર આપવાની સરનામે મને ના
પાડી છે, તો તે સળધમા હુ બહુવવાની રજા લઉં
છું કે ગદ્ય ત્રિમાસિક મુલાકાત વખતે મરી સ્ત્રીની સાથે
આવેલા મિત્રોએ મને કહ્યું કે સરકારે તો એવું બહેર
કીધું છે કે જેથીને સામયિક પત્રો આપવામા આવે
છે બે આ બખર સાચી હેય તો હુ મારી માગણી
તાલ કરું છું અને મદ્રાસના મિ નટેરાનના તત્રીપણા
નીએ ચાલતા ‘ ઇન્ડિયન રિવ્યુ ’ માસિકની માગણી
કરું છું

લિ આપનો આજ્ઞાકિત
મો. ક. ગાંધી

[‘ ઇન્ડિયન રિવ્યુ ’ નહિ મળે એમ કહેવામા આવેલ

મો. ક. ગાંધી]

પત્ર ફક્તો

ચરોડા જેલ,
૨૦મી ડિસેમ્બર, ૨૨

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,

ચરોડા જેલ

સાહેબ,

આપે મને મહેરબાની કરીને જણાવ્યું હતું કે થોડા સમય હપર મને મળવા માટે અરજી કરનારાઓમાંથી પડિત મોતિલાલ નેહરૂ, હકીમ અબ્દુલખાન અને બાઈ મગનલાલ ગાધીને રજા ન આપવામાં આવી

બાઈ મગનલાલ ગાધી એ એક મારા ઘણા નિકટના સખધી છે એટલું જ નહિ પણ મારું મુખ્યચારનામું ધરાવનારા છે, અને મારા ખેતીનાં તથા હાથવણાટનાં તથા હાથકાતણનાં અખતરાઓ એના જ હાથ નીચે ચાલે છે, તેમજ અસ્પૃશ્યો સખધી મારા કાર્યમાં સાથે એનો હોડો સખધ છે

પડિતજી અને હકીમજી રાજકોજમાં મારા સાથીઓ છે તે હપરાત માંડ કુશળ ચાલેમારા મારા અખત મિત્રો છે

પડિત મોતિલાલ નેહરૂ, હકીમજી અબ્દુલખાન, અને બાઈ મગનલાલ ગાધીને મળવાની રજા કેમ ન આપવામાં અવી એના કારણ સરકારની પાસેથી મગાવશો તો હું આભારી થઈશ

કેદીઓની સાથેની મુલાકાત વિધેના જેલમાં નિયમો પ્રમાણે તો, આ ત્રણ સગ્ગજનેને પોતાના કેદી મિત્રોને મળવાને અધિકાર હોવો જોઈએ એમ હું જોઈ છું

મારી સાથેની મુલાકાતોના સખધમાં સરકાર કું હરજી છે તે જો મને જણાવવામાં આવે તો સારું—મને

હું મળી શકું અને કોને ન મળી શકું, અને જે
મુલાકાતીઓને પરવાનગી મળે તેમની પાસે, જે
બિનરજવાદારી વિષયો અથવા કામોની સાથે મારે સબધ
હોય તે વિષે, મારાથી ખબર મેળવી શકાય કે કેમ ?

હિ આપનો આજ્ઞાકિત

મો ક ગાંધી,

ન ૧૯૭૭

પત્ર ૩મો

ચરોડા જેલ,

૨૦મી ડિસેમ્બર, ૨૨

યુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,

ચરોડા જેલ

સાહેબ,

‘વસન્ત’ અને ‘સમાલોચક’ નામના બે ગુજરાતી
માસિકો મને લેવા દેવામા નહિ આવે એવો, કારણ
જાણ્યા વિના, ઈન્સ્પેક્ટર જનરલે હુકમ કર્યો છે એમ
આપે મને જાણાવ્યું છે

કેદીઓને સામયિક પત્રો આપવાના સબધમા
સરકારે કરેલા હુકમો જોતા તો ઉપર જાણવેલો ઠરાવ
મને આશ્ચર્યકારક લાગે છે મારા સમજવા પ્રમાણે
સરકારી હુકમો તો એના છે કે કેદીઓને ચાહું રાજકીય
ખબર જેમા ન હોય તેવા સામયિક પત્રો લેવાનો
અવિચાર છે ‘સમાલોચક’ને વિષે તો હું બહુ નથી
જાણતો, પણ ‘વસન્ત’ને હું જાણુ છું એ તો રાવ
બહાદુર રમણભાઈના તત્રીપણુ નીચે ચાલતી નમૂનેદાર
સાહિત્ય-પત્રિકા છે રાવ બહાદુર તો સસારસુધારક
તરીકે જાણીતા છે જ, અને એ માસિકમા લખનારાઓ

પણ વલ્લભરા એક અથવા બીજી રીતે સરકારની સાથે સબધ રાખનારા છે એમા શુદ્ધ રાજકીય વિષયોની ચર્ચા આવે છે એવું મારા જણ્યામા નથી તેમજ એમા રાજકીય ખબર આવે છે એવું પણ મારા જણ્યામા નથી પણ સભવ છે કે આ માસિકોની મનાઈ કરવાને માટે ઇન્સ્પેક્ટર જનરલને બીજા કારણો હોય, અથવા તો ‘વસન્ત’ અને ‘સમાલાયક’ હવે રાજકીય માસિકા જ બની ગયા હોય એટલે કૃપા કરીને આપ ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ પાસે જરા બાબી લેરો કે તેમના ઠરાવનું કારણ શું છે ? જો આ ઠરાવ ન બદલવામા આવે તો તેને પરિણામે ગુજરાતી સાહિત્યની સાથે સબબમા રહેવાની મારી તક ચાલી જશે

લિ

આપનો આગ્રાહિત,

મો ક ગાંધી

પત્ર ૮મો

ચરોડા સેટલ જેલ,

તા ૪થી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,

ચરોડા સેટલ જેલ

સાહેબ,

આપે કાલે મને જણાવ્યું હતું કે ઇન્સ્પેક્ટર જનરલે મારા ગઈ ૨૦મી ડિસેમ્બરના પત્ર (પત્ર ૬૬૧)નો જવાબ એવો આપ્યો છે કે જેલની મુલાકાતો સબધી નિયમોની મર્યાદામા રહીને સગાસબધી અને મિત્રોની મુલાકાત વિશે હુકમ કરવાની કલમુખત્યારી આપને જ છે

આ જવાબથી હું ચકિત થાઉં છું અને મને ગઈ
સત્તાવીસમી તારીખે બહેન વસુમતિ ધીમતરામની સાથે
મારી સ્ત્રી મળવા આવી હતી તેણે આપેલી ખબર તો
એથી ઉલટી જ છે

મારી સ્ત્રીએ મને જણાવ્યું કે મુલાકાતને માટે
કરેલી તેની અરજના જવાબ માટે તેને વીસથી વધુ
દિવસ રોકાવું પડ્યું. મારી માદગીની અફવા સાબળીને
તે પૂના આવી—એવી આગાથી કે તેને રજા મળશે
આ પ્રમાણે ગયા અઠવાડિયાની રૂઆતમા જ મારી
સ્ત્રી તથા બહેન વસુમતિ ધીમતરામ, ભાઈ મગનલાલ
ગાધી, તેની આસરે ચૌદ વર્ષની દી-રી રાધા, અને
ભાઈ હગનલાલ ગાધીનો દીકરા એક અઢાર વર્ષનો
તુવાન પ્રમુદાસ,—જે તેના પિતા રજા મળેલી હોવા
છતા માદા હોનાને લીધે ન આવી શક્યા એટલે તેને
બદલે આવ્યા હતા—આ સૌને સાથે લઈને, જેલને
દરવાજો આવી અંદર દેખવ થવાની પરવાનગી માગી
તમે આ નડળન કહ્યું કે તમને પરવાનગી આપવાની
રશી સત્તા નથી, અને સરકારને ભૂળ અરજ તમે મોકલી
આપી હતી તેનો જવાબ હજી આવ્યો નથી પણ ભાઈ
મગનલાલ ગાધીએ આગ્ર ધર્યા એટલે તમે ઇન્સ્પેક્ટર
જનરલને ટેલીફોન કરી પૂછી જોનારું વચન આપ્યું,
અને આખરે તેણે પણ એવું જ જણાવ્યું કે તેને પણ
એ મુલાકાતની રજા આપવાનો અધિકાર નથી પરિણામે
મારી સ્ત્રી અને તેની માથે આવેલાં મૌને નિરાશ થઈ
પાછા જવું પડ્યું

ગઈ સત્તાવીસમી તારીખે મારી સ્ત્રીએ મને જણાવ્યું કે તમે
તેને ટેલીફોન કરીને જણાવ્યું હતું કે ‘સરકાર પાસેથી
મને જવાબ મળી ગયો છે કે મૂળ અરજમા લખેલા

ત્રણ માણસો સાથે તમે મિ ગાંધીને મળી શકો છો' એટલે રાગ અને પ્રભુદાસ એ બંને બાળકોને મનાઇ થઇ ને તમને મુખ્યત્વારી હોત તો તો આ ઉપર જણાવેલી હકીકતમા કાઇં જૂલ હોવી નોંધએ મને ખાતરી છે કે મારી સ્ત્રીએ ઝેલો વાત સમજવામા મારી જૂલ તો નથી થઈ

વળી ને તમને મુખ્યત્વારી હોત તો રાધા અને પ્રભુદાસનયે પાછા જવુ ન પડત

એટલ સરગાર તરફથી તમને મળેલો જનાબ મારી સ્ત્રીએ જણાવેલી હકીકતથી કેમ ઉલટો છે તે તથા ગીચેની વચારે હકીકત મને જણાવી આપ આભારી હરશે

(૧) પડિત મોતિલાલ નેહરૂ, હકીમ અબ્દુલખાન અને બાઇ મગનદાસ ગાંધીને ગયે વર્ષે શા કારણે પરવાનગી ન મળી ?

(૨) ભવિષ્યમા મને મળવાની કોને રત્ત મળશે અને કોને નહિ મળે ?

(૩) સદરહુ મુનાકાત વખતે બિનરાજકોરી બાબતો વિષે તથા મે શરૂ કરેલી બિનરાજકોરી પ્રવૃત્તિઓ જે હાલ મારા અનેક પ્રતિનિધિઓ ચલાવી રહ્યા છે તે વિષે મારાથી માહિતી મેળવી શકાય કે કેમ ?

ઉપર કહેલા સૌને તમે અપમાન કરવા ઇચ્છતુ ન હોય, પણ જે રીતે તેમની સાથે વર્તવામા આવ્યું તેમા અપમાન તો રહેલુ હતુ જ આવો દુ ખદ બનાવ ફરીને ન બને એમ કુ ઇચ્છ

સિ આપનો આજ્ઞાકિત
મો ક ગાંધી

પત્ર હમે

ચરોડા જેલ,

૧૦મી ફેબ્રુઆરી '૨૩

પ્રિય મેજર જોન્સ,

આ તો આપને એક ખાનગી કાગળ લખવો પડે છે, નારણ એમા ચર્ચાલી વાત કેવી તરીકેના મારા વિષયની અદર હાવા ઉપરાંત તેની બહાર પણ જાય છે છતાં તમારા દરજ્જા પ્રમાણે તમને એમ લાગતું હોય કે એ ખતને સરકારી રીતે જ આવેલો ગણ્યા વિના ન ચાલે તો તમને તેમ ગણવાની પણ ફટ છે. ગઈ રાત સવારે મેં કીકીઆરી સાબળી અને પાસે ઉભેલા લોકોમાના ડટલા-ખમ પાડી કે કદીએને ફટકા મગય છે મને નવાઈ લાગી ચારબાદ થોડી જ વારે ગુણીયાના જપડા પહેરાવેલા ચાર પાંચ નવજવાનોને લઈ જવામા આવતા મેં જોયા એકની પીઠ ઉઘાડી હતી એ બરાબર જ વીંચે અને વાકા વળીને ચાલતા હતા મેં જોયું કે તેઓ દરદી પીડાતા હોય એમ ચાલતા હતા એમણે મને નમસ્કાર કર્યા મેં પણ તેમને નમસ્કાર કર્યા મને થયું કે તેમને જરૂર ફટકા મારવામા આવ્યા હોવા જોઈએ બપોરે મેં એ સમાન્ય ગૃહસ્થન એડી પહેરાવીન લઈ જવામા આવતા જોયા મારા સામાન્ય નિયમ વિરૂદ્ધ તેઓ કાણ છે એમ મેં તેમને પૂછ્યું તેમણે કહ્યું કે પોતે મૂળશી પેટાના કેરીઓમાના એક છે જેમને ફટકા મારવામા આવ્યા હતા તે લોકોને તેઓ જાણ્યે છે કે નહિ એમ મેં તેમને પૂછ્યું તેમણે કહ્યું કે તેઓ એ બંધાને જાણખતા હતા, કારણ કે એ લોકો પણ મૂળશી પેટાના જ માણસો હતા

આ પત્ર લખવાનો હેતુ એટલો જ છે કે જે લોકો કામ કરવાની ના પાડે છે તેમને મળવાની અને પરવાનગી મળે અને જે એમ લાગે કે તેઓ નાદાની કે અવિચારથી વર્તે છે તો કદાચ તેમની સ્થિતિનો ફરીથી વિચાર કરી જવાને હું તેમને સમજાવી શકું. સત્યાગ્રહમાં કેદીનો એ ધર્મ રહ્યો છે કે તેણે જેલના બધા યોગ્ય કાયદાઓનું પાલન કરવું, અને પોતાને મળેલું જામ તો જરૂર કરવું. ખરે જોતા સત્યાગ્રહી જેલમાં ગયો એટલે તેનું નિયમમગ્ન કરવાનું જન સમાસ થાય છે. તદ્દલ અસામાન્ય ગરજો તે પાછું શરૂ કરી શકાય—જેમકે ઇરાદાપૂર્વક તેનું અપમાન કરવામાં આવે એવે પ્રસંગે જો આ લોકો સત્યાગ્રહી હોવાનો દાવો કરતા હોય તો હું આ બધું તેમને સમજાવવા માગું છું.

સામાન્ય રીતે કોઈપણ કેદીને જેલના વહીવટમાં મદદ કરવાને અથવા દખલ કરવાને છૂટ ન આપવામાં આવે એ વાત હું જાણું છું. પણ સામાન્ય માણસોની દૃષ્ટિએ મારી સૂચના સ્વીકારવામાં આવશે એવી હું અપેક્ષા રાખું છું. આપ રૂઝકા મારવાનું કોઈપણ રીતે અટકાવી રાજીવ હોય તો તેને અટકાવવાના ઉપાય યોજવામાં તો કશી મજા ન જ રાખો એવી મને ખાતરી છે. મેં નમ્રતાપૂર્વક એક ઉપાય સૂચવ્યો છે. મારી સેવાનો લાભ ઉઠાવવાનું આપને મન થાય અને મને પરવાનગી આપવામાં આવે એવી હું આરામ રાખું છું.

લિ

આપનો આશીર્વાદ

મો. ક. ગાંધી

પત્ર કુમ્ભ

યરોડા જેલ,

૧૨મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,

યરોડા સેન્ટ્રલ જેલ

આજેબ,

મને હમણા જ ખબર પડી કે મૂળશી પેટાના
કેટલાક માણસોની જોડે વાતચીત કરવાને લીધે બાઇ
જેરામદાસને રાક્ષા થઈ છે એ રાક્ષાની સામે ફરિયાદ
કરવા હું આ પત્ર નથી લખતો, પણ એટલી અથવા
એથીયે વધુ શિક્ષા મને પણ થાય એટલા સાફ હું આ
માગણી લડાઈ વૃત્તિથી નહિ પણ ધાર્મિક વૃત્તિથી કરી
રહ્યો છું એમ કહું તો ચાહે કારણ કે નિયમનો ભંગ
જેરામદાસના કરતા મારો વધારે છે એ તેમને કહેલું
કે તમને જો મૂળશી પેટાવાળો કોઈ કંઈ મળે તો તેને
કહેજો કે તે જો સત્યાગ્રહી હોવાનો હાલો રાખતા હોય તો
તેણે કામ કરવાની ના પાડવી નહિ બાઇ જેરામદાસ
મારી આ વિનંતિનો અનુદર કરી શક્ય નહિ એ તેને
એમ પણ કહેલું કે આપ જો તેની પાસે આજે જાઓ તો
તેણે આપને બધી હકીકત જણાવવી, અને હું અમારી
બે વચ્ચે જ થયું તે આપને આવડી કાલે જણાવવાનો
હતો—આવડી કાલે એટલા મારે કે સોમવાર મારો
મોનવાર હોવાથી આપ તે દિવસે મને મળવા તૈયારી
આવતા, હું આપને ખાત્રી આપું છું કે મને સજા થાય
એનો હું અવગો અર્થ નહિ કર પણ હું જુદી જાઈ અને
મારા કરતા ઓછો ગુન્હો—જો એ ગુન્હો જ હોય તો
તે—કરનારને સજા થાય તો મને દુખ થશે.

સિ આપનો આશ્વાસિત

એ ક બાંધી

[કપરના પત્રના જવાબમાં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મારી કોટડીએ આપ્યા અને મને કહ્યું કે તેમના મતમાં જોરામદાસને વિશે જરા પણ શંકા નથી તેમણે (બાઈ જોરામદાસે) જે કયું તે તો હચોક જ કયું, પણ નિયમનો જે કાચ થયો તેને ધ્યાનમાં લીધા વિના ત્યાં એમ નહોતું તેમણે કહ્યું કે ખીજ કેરીને ઉસ્કેરવાના ગુનહા મટે તે મને સળ કરી રાંડે એમ નથી સ ય ગ્રહીઓ સાથે વાતચીત કરવાને મેં મારા ગાયણાની હદ જોગી નહોતી, એટલે મને સળ શી રીતે થાય ? ખૂબી એ છે કે આ બાબતમાં જે કંઈગી સ્થિતિ ઉભી થાત તે તો બાઈ જોરામદાસની વાતચીતને પરિણામે જ અટકવા પામી.

મો. ક. માધી]

પત્ર ૧૧મો

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,

૧૨મી ફેબ્રુઆરી ૨૩

ચરોડા સેન્ટલ જેલ,

સાહેબ,

મારી નજીમાં આવ્યું છે કે કેટલાક મુળશી પ્રેદાના કેદીઓને ફટકા મારવામાં આવ્યા છે, કારણ એમ કહેવામાં આવે છે કે તેમણે કામ કરવાની ના પાડી છે અને બાણીપૂથને જોણું કામ કયું છે

જે આ કેદીઓ સત્યાગ્રહી હોવાનો દાવો કરતા હોય તો જ્યાં સુધી જેવના નિયમો અપમાનકારક અને ગેરમાનજી ન હોય ત્યાં સુધી તે બધા નિયમોનું પાલન કરવા તેઓ બધાએવા છે, અને તેમને જે કામ સોંપવામાં આવ્યું હોય તે કામ તેમણે સથારાજિ અવસ્થા કર્યું જ જોઈએ એટલે જો તેમણે કામ કરવાની ના પાડી હોય અથવા ચોતપોતાની સારીરિક શક્તિ મર્યાદા

કામ ન કરતા હોય તો તેઓ જેલના નિયમોનો ભંગ કરવા ઉપરાંત પોતાના સર્વત્રાનના નિયમને પણ તોડી શક્યા છે

મને એટલી ખાત્રી છે કે જો તેમને કાર્પણ રીતે કામ કરવાને સમજાવી શકાય હોય તો જેલના અમલદારો તેમને ફટકા મારવાને ઉત્તુક ન જ હોય, અને કેદીઓ શિક્ષાના ડર કરતા પિવેકને વગ થાય એમ પણ તેઓ જરૂર ઇચ્છે મને લાગે છે કે એ લોકો માર કહ્યું માનશે તેથી હું એવી વિનંતિ કરું છું કે મૂળશી પેટાના જેટલા લોકો ઇરાદાપૂર્વક જેલના ધારાઓનો ભંગ કરતા હોય તેમની આપની સમક્ષ મુલાકાત લેવાની મને પરવ નથી આપવામાં આવે, કે જેથી જો તેઓ સત્યાગ્રહી હોવાનો દાવો કરતા હોય તો હું તેમને સત્યાગ્રહી તરીકેનો તેમનો ધર્મ સમજાવી શકું

સામાન્ય રીતે કેદીઓને જેલના વહીવટમાં મદદ અથવા દખલ કરવા દેવામાં નથી આવતી એ વાતથી હું વાકેફ છું પણ મને આશા છે કે ઉપર કહ્યું તેવા કિસ્સામાં જેલના વહીવટના વિચાર કરતા માણસાઈના વિચારને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવશે

લિ

આપનો આ હિત

મો. કે. ગાંધી

[આના જવાબમાં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મને કહ્યું કે મારી આ સેવાની માગણી મટે સરકાર મારો આભાર માને છે, પણ તેનો લાભ તે ઉઠાવી શકે તેમ નથી

મો. કે. ગાંધી]

પત્ર ૧૨મો

ચરોડા જેલ, તા ૨૩-૨-૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,

ચરોડા સેન્ટ્રલ જેલ,

સાહેબ,

આપે કૃપા કરીને આજે મને કહ્યું કે સરકારે મારા મધ્ય જમી તારીખના પત્રનો જવાબ આપ્યો છે, અને મારી સ્ત્રીને જે અગવડ થઈ તે માટે સરકાર દિલગીરી જાહેર કરે છે, અને મારા પત્રના બીજા ભાગના જવાબમાં સરકારે જણાવ્યું છે કે સરકાર એક કેદીની જોડે જેલના નિયમોની સામાન્ય ચર્ચા કરવા નથી ઇચ્છતી. મારી સ્ત્રીને અગવડ થઈ એ માટે સરકારે દિલગીરી જાહેર કરી એ વાતથી હું રાજ થયો છું.

પણ સરકારના જવાબના બીજા ભાગને વિષે હું એમ કહેવામાં રજા લઉં છું કે એક કેદી તરીકે હું જેલના નિયમોની સામાન્ય ચર્ચામાં નથી ઉતરી શકતો એ વાતથી હું પૂરેપૂરો વાકેફ છું. જો સરકાર મારો જમી તારીખનો પત્ર ફરી વાંચી જશે તો તેમને જણાશે કે મેં નિયમોની સામાન્ય ચર્ચાની માગણી કરી જ નથી એથી ઉલટું જે નિયમો મારા કવિષ્યના વર્તન અને કુશળતાને જોડે દરજ્જે સમતા છે તેટલા જ વિશિષ્ટ નિયમોને વિષે તેટલે જ દરજ્જે માહિતી મેળવવાની મેં માગણી કરી છે. મારી એવી માન્યતા છે કે એક કેદી આવી માહિતી પૂછવાને અને જાણવાને હકદાર છે. જો મારે કવિષ્યમાં મારી સ્ત્રી અને મિત્રોની મુલાકાત લેવાની હોય તો હું કોની મુલાકાત લઈ શકું ને કોની ન લઈ શકું એ વાત મારે જાણવી જોઈએ, કે જો નિર્ણય કે અપમાન થવાનો પ્રસંગ પણ ટાળી શકાય.

હું મારી સ્થિતિનો ખુલાસો કરવાની હિમત કરી
હું સદ્લાખ્યે મારા જોવા પુષ્કળ મિત્રો છે કે જે મને
મારા સગા જેટલા જ બહાલા છે અને મારી સલાહ તો
ઉછરતા કેટલાક બાળકો છે જે મને મારા પોતાના બાળકો
સમા છે મારા એવા સાથીઓ છે જેઓ મારી જોડે એક
જ ધરમા રહે છે અને મને મારી અનેક બિનરાજદારી
પ્રવૃત્તિઓમા મદદ કરી રહ્યા છે એટલે વખતોવખત
જે મારા એ મિત્રો, સાથીઓ અને બાળકોનીયે
મુલાકાત હું નહિ લઈ શકતો હોઉં તો મારી સ્ત્રીની
મુલાકાત લેતાયે મારા અંતરની લાગણી દુભાય હું
મારી સ્ત્રીની મુલાકાત લઉં છું તે માત્ર મારી સ્ત્રી છે
એટલા વાસ્તે નહિ, પણ ખાસ કરીને તે મારી
પ્રવૃત્તિઓમા સાથી છે એટલા સારૂ

વળી જે લોકોને હું મળવા માગુ છું તે લોકોની
જોડે હું મારી બિનરાજદારી પ્રવૃત્તિઓ વિષે કશી
વાતચીત ન કરી શકુ તો તેમને મળવામા મને કશો
રસ ન જ હોય

વળી, પડિત મોતિલાલ નેહરૂ, હકીમ અબમલખાન
તથા બાઈ મગનલાલ ગાધીને શા સારૂ ના પાડવામા
આવી એ વાત જાણવાની પણ મને સ્વાભાવિક કુતુહલ
છે હા, જે તેમણે અસભ્ય વર્તન કર્યું હોય અથવા
કોઈ રાજકીય ચર્ચા કરવાને મારી મુલાકાત લેવા ઇચ્છતા
હોય અને તે માટે તેમને ના પાડવામા આવી હોત તો
હું તે જરૂર સમજી શકતુ પણ જે કોઈ ખાનગી રાજકીય
કારણને લીધે તેઓ ખાતલ થયા હોય તો હું એણેમા
આજી એટલું કરી શકુ કે મારી સ્ત્રીને મળવાનો લાભ
જતો કરૂ સ્વમાનને વિષે હું જે વિચારો ધરાવુ છું
તે જે સરહદથી બંની શકુ તો સમજી લે અને તેની

કદર કરે એમ હું ઇચ્છું છું

મને કોઇની જોડે રાજકીય ચર્ચા કરવાની ઇચ્છા નથી—બહારને માટે રાજકીય સંદેશા મોકલવાની વાત તો દૂર રહી સરકાર ઇચ્છે તે માણસને આ મુલાકાતો ફરમ્યાન થોડી કરવાને રાખી શકે છે, અને સરકારને જરૂર જણાય તો સરકારનો એક લઘુલેખક પ્રતિનિધિ રિપોર્ટ પાસુ બલે લે, પાસુ જલના નિયમો બહારના બીજા કોઇ કારણે મારા મિત્રો અને સમાજોને મુલાકાત લેવા મનાઇ થાય એની સામે જો હું સાવચેત રહેવા માગું તો સરકાર મને માફ કરશે મેં મારી સ્થિતિનું નિ સંકાય અને પૂરેપૂરું ધ્યાન આપ્યું છે આ પત્રવ્યવહારનો આર્કાઇવ ગયા ડિસેબર મહિનાની ૨૦ મીએ થયેલો એટલે સરકારે આ પત્રનો સત્વર, સીધો અને ગેરમુત્સદ્દી જવાબ આપે એવો મારો આગ્રહ છે

લિ આપનો આજ્ઞાકિત

મે. ઠ. ગાંધી,

૧ ૮૨૭

પત્ર ૧૩ મે

યરોડા સેન્ટ્રલ જેલ,

૨૩-૨-૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,

યરોડા સેન્ટ્રલ જેલ,

સાહેબ,

આપે કૃપા કરીને મને જણાવ્યું છે કે ગયા મહિનાની ૪થી તારીખના મારા પત્રના જવાબમાં ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ કહે છે કે 'વસન્ત' અને 'સમાલોચક' એ બે માસિકોની પરવાનગી નહિ આપી શકાય હું જણાવવાની રજા લઉં છું કે એ પત્ર લખતા પહેલાં હું

૧૩૬

એ નિષ્કૃય જાણતો હતો. જે ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ મહેરબાની કરીને ફરીથી એ પત્ર વચાવી જોશે તો હું એ નિષ્કૃય જાણતો હતો એ વાતની તેમને ખબર પડશે, તેમને એમ પણ ખબર પડશે કે મારા પત્રમાં મેં એ પત્રોના ઇન્કારનું કારણ પૂછ્યું છે એ મારા પત્રમાં એમ પૂછવાની હિમત કરી છે કે એ માસિકો વાપરવાની મનાઈ તેમાં વર્તમાન રાજકારી ખબરો આવે છે એ કારણે થયેલી છે. આ બીજા કાંઈ કારણે હું ફરીથી એ માગણી કરવાનું સાહસ કરું છું અને આશા રાખું છું કે સત્વર જવાબ આપી અને આશરી કરશે.

લિ આપનો આજ્ઞાકિત

મો. ક. ગાધી.

પત્ર ૧૪ મો

મગેડા સેન્ટ્રલ જેલ,

૨૫-૩-૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,

યરોડા સેન્ટ્રલ જેલ,

સાહેબ,

તમે કૃપા કરીને મન જણાવ્યું છે કે મારા રકમી તારીખના પત્રના જવાબમાં ઈન્સ્પેક્ટર જનરલે જણાવ્યું છે કે ‘વસન્ત’ અને ‘સમાલોચક’નો નિષ્કૃય થોવ્ય અધિકારીઓ તરફથી મળેલો છે, અને મારી મુલાકાત લેવા વિષે અરજીઓના સબધમાં પૂછાવેલું તેના જવાબમાં તેમણે મને સરકારના પત્રનો છેલ્લો ફરો વાંચી જવાને કહ્યું છે. ઈન્સ્પેક્ટર જનરલે જે ત્વરાથી જવાબ આપ્યો તે માટે હું તેમને ધન્યવાદ આપું છું, પણ તેમણે લીધેલા વલણથી મને ખેદ થાય છે. માસિકો વિષે નિષ્કૃય આપવાની સરકારની સત્તા

સબંધે મેં કહિ શકા ઉઠાવી જ નહોતી તેમણે સરકારના કાગળનો જે ફકરો મને વાચવાને કહ્યો છે તેનાથી મને જરા પણ મદદ થઈ શકે એમ નથી એમા કહેલું છે કે તમે કેદીઓની જોડે જેલના નિયમોની સામાન્ય ચર્ચામાં નથી ઉતરી શકતા મેં ઇન્સ્પેક્ટર જનરલને મારી જોડે એવી ચર્ચામાં ઉતરવાને કહ્યું જ નથી મેં તો માત્ર એમણે કરેલા નિર્ણયના કારણો માગ્યા છે હું એમને ચાન દેવડાણ છું કે તેઓ પોતે જ્યારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતા, અને મારી વતી સરકારની પાસે તેમણે 'મોડર્ન રિવ્યુ'ની માગણી કરી હતી, ત્યારે સરકારે તેનો ઇન્કાર કરવાના કાગળો આપ્યા હતા મારી એવી ધારણા છે કે આ બાબતમાં અને તે વખતની બાબતમાં જરા પણ ફરક નથી.

ઉપરાંત ઇન્સ્પેક્ટર જનરલની મારી જોડે જે વાતો થઈ છે તે ઉપરથી તેઓ જાણે છે કે સામયિક પત્રોની બંધીને હું ન્યાયાધીશો મને જે સજા કરી તેના ઉપરાંત થતી સજા માત્ર છું મારી ટૂંક માન્યતા છે કે દરેક બાબતમાં માણુમ તેને યોગ્ય અધિકારીઓ તરફથી થતી મંજૂરોના કારણે જાણવાને હકદાર છે

હું ઇન્સ્પેક્ટર જનરલને વિનયપૂર્વક જણાવવાની રજા લઉં છું કે સરકાર અમુક કેદી સાથે જે બેદરકારીભરી અત્યાચારથી વર્તે તો તેમને તેમ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત નથી થતો તેઓ જ્યારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતા ત્યારે તેમણે પોતાને વિષે મારા પર એવી છાપ પાડેલી કે, જેલના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે જેલના નિયમોનું પૂરેપૂરું પાલન કરાવવું એને જેમ તેઓ પોતાની ફરજ સમજતા હતા તેમ કેદીઓના જે કાંઈ ભૂલભૂલ અધિકાર છે તેનું

રફાણ કરવું એને પણ તેઓ એટલી જ મોટી ફાલ
ગણતા હતા તેમના કહેવા પત્ની મે તેમને વિષે એવી
અધિકાર બાંધેલા કે તેઓ પોતાને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે
તેમની સંભાળ હેઠળ રાખેલા કેદીઓના ખર્ચ ભેતા વાલી
માનતા હતા. બે આ વાત સાચી હોય તો હું એમ
માની લઉં છું કે ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ કેદીઓના વડા વાલી
છે અને તેથી કેદીઓ તેમની પાસે એવી આશા રાખે
છે કે જ્યારે સરકાર તેમના યોગ્ય અધિકારોની અવગણના
જરે ત્યારે તેઓ તેમની વતી સરકારને આગ્રહ કરી એ
અધિકારો તેમને અપાવશે અને કેદી તેમની પાસે એમ
પણ અપેક્ષા રાખે છે કે તેની આજ્ઞા પૂછપરછને તેઓ
અંગે નહિ પણ બનતો પ્રયાસ કરી તેનો યોગ્ય ખુલાસો
આપે

આ પત્રવ્યવહાર ચલાવવામાં મને ઈ ઉમગ ન
હોય પણ યોગ્ય હો યા અયોગ્ય, મારી એવી માન્યતા
છે કે કેદી તરીકે પણ મને કેટલાક અધિકારો છે—દાખલા
તરીકે શુદ્ધ હવા, પાણી, આહાર અને વસ્ત્ર મેળવવાનો
અધિકાર. એ જ રીતે હું જોને ટેવાએલા છું એવો
માનસિક ખોરાક મેળવવાનો પણ મારો હક છે હું કરી
મહેરબાની નથી માગતો, અને ઇન્સ્પેક્ટર જનરલને બે
એમ સ્તગણ હોય કે કોઈપણ વસ્તુ અથવા સગવડ
મહેરબાનીની રહે મને આપવોમાં આવી છે તો તે પાછી
ખેંચી લેવામાં આવે એમ હું માગુ છું પણ સામયિક પત્રો
મને મળે એ વિષયને હું સ્વચ્છ ખોરાકના હક બેટલો
જ મહત્વનો માનુ છું તેથી હું તેમને વિનયપૂર્વક કહું
છું કે તેમના નિર્ણયનાં કારણો જાણવા માટે મેં જે
અરજી કરી છે તેની તેમણે અવગણના ન કરેવી—જે
અવગણના કમનસી આજ સુધીનાં તેમના કામગીરીમાંથી

જાણીય આજે છે

હિ આપનો આશ્ચર્યકિત

સો ક ગાંધી

[ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ કનૈલ ડેક્કરે આખરે જવાબ આપવાની મફેરબાની કરી કે એ ચુકાદો ઉપરી અધિકારીઓ તરફથી અપાએલો હતો]

સો ક ગાંધી]

પત્ર ૧૫મો

ચરોડા સેન્ટ્રલ જેલ,

૧૬-૪-૨૩

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ,

ચરોડા સેન્ટ્રલ જેલ,

સાહેબ,

મારો સૌથી ન્હાનો પુત્ર મારી મુલાકાત લેવા આજે આવેલો છે, તેથી મારી મુલાકાતો વિષેના નિયમોને લગતો રજૂમી ફેમુઆરીએ મે સરનારને જે પત્ર લખેલો તેનો શો જવાબ આવ્યો છે તે જો બની શકે તો હું જાણુશી માથુ છું મારા એ પત્ર પ્રમાણે હું મારા પુત્રની મુલાકાત લઈ શકું કે નહિ તે મને એ જવાબ પરથી જાણુશો કારણ કે તમે જાણો છો કે આજે મારો મૌન વાર છે માર મૌન બધારે રવાનો છૂટે છે.

હિ આપનો આશ્ચર્યકિત

સો ક ગાંધી

[પત્રવ્યવહારનું પ્રવિણમ એ આપુ કે આખરે સરકારે ઉપર કહેલી મુલાકાતો અટકાવવાના કારણો આપ્યા—તે એ કે પ્રજાના હિતને અર્થે એ મુલાકાતો અટકાવવામાં આવેલી પણ જાવિધ્યમાં જો સારે આસ કોઈ માણસને મળવા હોય તો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ એ માણસ

અથવા માણસોના નામ સરકારને મોકલવા હું એમ
પણ કહી દઉં કે મને મળવા ઈચ્છનાર દરેકે દરેક જણનું
નામ છેલ્લી ઘડી સુધી સરકારને મોકલવું પડવું સરકારે
નહોતે કર્યા છતાં, હું અને મારા બાડંબા રહેનારા
કેદીઓની બાબતમાં મુલાકાત લેનારાઓને રમ આપવાનો
સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને કરો અધિકાર ન હતો, જ્યારે બીજા
બધા કેદીઓની બાબતમાં તેને એ અધિકાર હતો.

મો ક બાંધી]

પત્ર ૧૬મું

ચરોડા સેન્ટ્રલ જેલ,
૧-૫-૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,

ચરોડા સેન્ટ્રલ જેલ,

સાહેબ,

આપે મને કેટલાક સાદી કેદવાળા કેદીઓને
ખાસ વર્ગમાં મૂકવા માટેનો કાયદો બતાવવાની કૃપા
કરી છે અને મને પણ એ વિભાગમાં મૂકવામાં
આવ્યા છે એમ જણાતું છે મારી દૃષ્ટિએ કેટલાક
સખત કેદવાળા કેદીઓ—દાખલા તરીકે શ્રી કૌન્સલી,
જેરામદાસ અને ભણસાળી જેવા છે જેઓ મારા કરતા
જરા પણ વધારે ગુન્હેગાર નથી, જેઓ કદાચ બહાર
મારા કરતા વધારે ઉંચો દરજ્જો ભોગવનારા હશે અને
જેઓ વર્ષો થયા મારા કરતા વધારે આરામમાં જીવન
ગાળી રહ્યા છે તેવા કેદીઓને ખાસ વિભાગમાંથી ખાતલ
બરવામાં આવેલા હોવાથી, હું કેટલાક નિયમોનો લાભ
ઉઠાવવાની ઈચ્છા રાખતો છતાં તેનો લાભ નથી ઉઠાવી

શકતો, અને ખાસ વર્ગમાથી માત્ર નામ કાઢી નાખવામા આવશે તો મને ધણો આનંદ થશે

હિ આપનો આજ્ઞાકિત

મો. ક. ગ્રાંધી

૧ ૮૨૭

૫૫ ૧૭ મો

યરોડા સેન્ટ્રલ જેલ,

૨૮ મી જુન, ૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,

યરોડા સેન્ટ્રલ જેલ

સાહેબ,

આજે સવારે મેં સાલજીયુ કે છ મૂળશી પેઠા-કઠીઓને ઓછું કામ કરવા માટે ફટકા મારવામા આવ્યા હતા થોડા દિવસ ઉપર મેં સાલજીયુ હવે કે આમાના જ એક કેદીને એ જ 'ગુન્ડા'ને માટે ફટકા મારવામા આવ્યા હતા આજની ખબરથી મને અત્યંત દોષ થયો છે, અને એ સખ ધે મારે કાઠક કર્યા વિના ન જ ચાલે એવું મને લાગે છે પણ હું કાઈ ઉતાવળ પગલું લેવા નથી ઇચ્છતો અને હું કાઠપણુ કરે તે પહેલાં એ લોકોને જે સખ થઈ છે તે વિષે સાચી હકીકત મારે મેળવવી જોઈએ, એટલી તો તમારા પ્રત્યે મારી ફરજ છે એટલે આથી એ હકીકત જાણવાની હું માગણી કરું છું

હું જાણું છું કે આવી ખબર મેળવવાનો કેદી તરીકે હું મને જરાય અધિકાર નથી, પણ હું માણસ તરીકે, અને

અને એક જાહેરસેવક તરીકે એ માગણી, કરવા હિંમત
ખરૂં છે

લિ આપનો અજ્ઞાકિત
મો. ક૦ ગાંધી,
૧ ૮૨૭

પત્ર ૨૮ મે

ચરોડા સેન્ટલ જેલ,
૨૯મી જૂન ૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,

ચરોડા સેન્ટલ જેલ

સાહેબ,

ફટલાએક મૂળશી પેટાવાળા કેદીઓને ફટકા
મારવામા આવેલા તે વિષે ગદ્ય જાણના મારા પત્રના
સબધમા આપે અને ઇન્સ્પેક્ટર જનરલે મને સળના
પરણની પૂરેપૂરી ખબર આપી છે તે માટે હું આપ
બંનેનો આભારી છું

તમને યાદ હશે કે જ્યારે નટલાક મહિના ઉપર
આ જ પ્રમાણેની ૧૫૦ = મૂળશી પેટાવાળા
કેદીઓને કરવામા આવી હતી ત્યારે તે સૌ કેદીઓને
જેલના નિયમ પાળવાનું સમજાવવાને માટે મને મળવા
હેવામા આવે એવી એ સરકારને બિનતિ કરી હતી.
સરકારે મારી માગણી માટે આભા માન્યો હતો, પણ
તે સ્વીકારવાની ના પાડી હતી એ મારી માગણી વિષે
વધુ આગ્રહ ધરેલો નહિ, તે બીજા કોઈ નહિ તેો એટલા
જ કારણે કે આજા કેદીઓને ફટકા મારવાનો ફરી પ્રસંગ
હોયો નહિ થાય એવી એ આશા રાખી હતી પણ મારી
આશા નિષ્ફળ નીવડી છે, અને ત્યાર પછી તેો અનેકવાર
ફટકાંત્રી સભ કરવામા આવી છે

હું માનું છું કે જો સફરહું કેદીઓને મને મળવા દેવામાં આવે તો તેમની કેદનો ખરો ખ્યાલ હું તેમને આપી શકું, અને કામ ચારવાનું અથવા તો હુકમની અવગણના કરવાનું જે તેમને વિષે કહેવામાં આવે છે તે ન કરવાનું હું તેમને સમજાવી શકું આવી રીતે વખતોવખત હું તેમને સલાહ આપી શકું તે ખાતર મને તેમની સાથે રાખો એવી હું માગણી કરું છું જો આમ ન થઈ શકે તો તે કેદીઓને જેટલીવાર મળવાની જરૂર પડે તેટલીવાર મળવાની મને રજા આપવામાં આવે એમ હું માનું

કેદી તરીકે મારાથી આવી રજા ન મળાય, અને મને ન આપવામાં આવે એ હું જાણું છું, પણ હું મનુષ્યને ના'તે અને હયાધર્મથી પ્રેરાઈને એ રજા માનું છું

મને ખાતરી છે કે કોઈપણ કેદીને જો ફટકાની સજા કર્યા વિના ચલાવી લેવાનું હોય તોપણ સરકાર તે સજા કરવાની ઇચ્છા રાખે છે એવું નથી જ, અને કોઈ કેદીના સબધમાં એમ હોય તો પણ ખાસ કરીને જે સાચી કે ખોટી રીતે ચોતાને ચોતાના અતરાત્રાના આદેશની ખાતર કેદ થયેલો સમજે છે તેવાને તો તેવી સજા કરવા ન જ ઇચ્છે આ ફટકાની સજાથી મને અતિશય દુઃખ થાય છે, ખાસ કરીને મને જો તે કેદીઓ સાથે રહેવા દેવામાં આવે તો તો એ સજા થવાનું ન જ અને એમ હું માનું છું એટલે વધારે દુઃખ થાય છે એમ હું કહું તો મને આશા છે કે સરકાર મારા કહેવાની કદર કરશે

મારો આ પત્ર જે વૃત્તિથી લખવામાં આવ્યો છે તેવી વૃત્તિ સરકાર પણ બતાવે, અને મારી સેવા કરવાની

માગણી અસ્વીકાર કરીને મને કશું પગલું લેવાની અણગમતી ફરજ ન પડે એવો વિશ્વાસ રાખવાની હું હિંમત ધરું છું. વળી મારું એલું પગલું, મારી ઈચ્છા ન છતાં પણ, સરકારને મૂંઝવનારું થઈ પડે એવો પણ સંભવ રહ્યો, અને હું કેદ ભોગવતો હોઉં તે દરમિયાન જે પગલું લીધા વિના હું ચલાવી શકું એવું કાર્યપણું પગલું લઈ સરકારને મૂંઝવવાનો તો મારો હેતુ નથી જ.

આ બાબતમાં કેટલાક ફેદીઓ ઉપવાસ કરી રહ્યા છે એ વાત ધ્યાનમાં લઈ આનો જેમ અને તેમ જલદી જવાબ મળે એમ હું ઇચ્છું છું.

લિ આપનો આજ્ઞાકૃતિ,

મો: કં: ગાંધી,

ફેદી નં ૮૨૭

[આ બાબતમાં થયેલો વધુ પત્રવ્યવહાર હું કેટલાંક કારણોને લીધે પ્રસિદ્ધ કરી શકતો નથી—જે કારણો પણ આ સ્થળે હું જણાવવા માગતો નથી પણ હું એટલું કહી દઉં કે જેલના સુપરિન્ટેન્ડન્ટની અને જેલોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલની રૂબરૂમાં બે મુખ્ય ઉપવાસ કરનારાઓને મને મળવા દેવામાં આવ્યો હતો. પરિણામ એ આવેલું કે તે બંને ભાઈઓ—ભાઈ દાસ્તાને અને દેવ—મેં જે નીતિની દલીલ કરી તે સમજી ગયેલા અને તેમણે તરત જ પોતાનો લાખો ઉપવાસ નોડેલો. ફેદા મારવાનું કારણ તપાસીને સરકારે એવા હુકમ કાઢ્યા હતા કે જેલ અમલદારો ઉપર ફેદીઓ હુમલા કરે અથવા તેવા કાર્ય વ વિ કરે તે સિવાયને કોઈપણ પ્રસંગે, જેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે સરકારની અગાઉથી પરવાનગી લીધા વિના, કદિ ફેદાની સજા ન કરવી.

મારા જાણવામા આવ્યું છે કે તે વેળાના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મેજર બ્રિસ્ટવર્થે જોન્સના વર્તનના સબધમા ઘણી વધારે પડતી વાતો ફેલાવવામા આવી હતી, અને તેને નિર્દય સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે વર્ણવવામા આવ્યો હતો, તથા તેનું વર્તન અમનુષી તરીકે વર્ણવવામા આવ્યું હતું મારા મત પ્રમાણે ફટકાની સજા કરવામા આવી એ તેના નિર્ણયની ગંભીર ભૂલ હતી, પણ ખૂન કરતા વધારે તો તે નહોતી જ મેજર જોન્સ વણીવાર ઉતાવળ કરતો, પણ મારી જાણ પ્રમાણે હૃદયશૂન્ય કદિ નહોતો ઉવટો, મને તેનો અનુભવ થયો છે તે પ્રમાણે, અને ખીજ જ કેદીઓના સબધમા હું આવ્યો છું તેમની પાસે મેં સાબળ્યું છે તે પ્રમાણે તો તે બહુ સહૃદય સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હતો, અને કેદીઓનું સામજીવાને હમેશા રાજી, તથા પોતાના હાથ નીચેના જ માણસો કેદીઓની કોઇપણ રીતે કનડગત કરે તેમની પાકી ખબર લેવાને તત્પર રહેતો એમ હું માનું છું તે હમેશા પોતાની ભૂલો કબૂલ કરવાને માટે તૈયાર હતો—જે શુભ તો અમલદારમા વિરલ છે આ શુભ છતાં તે નિયમામ્રહી હતો, અને ઉતાવળીએ નિયમામ્રહી ધણીવાર ભૂલો કરવાનો જ સત્યામ્રહીઓને ખેનાર ફટકાની સજા કરેલી તે આવી ભૂલો જ હતી એ ભૂલો પુષ્ટિની હતી, હૃદયની નહોતી સાચી વાત તો એ છે કે વિવેક વિના ફટકા મારવાની સત્તા જેલોના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને કદિ આપવામા આવવી જોઈતી જ નહોતી તે વેળાસર જ લઇ લેવામા આવી એ ઠીક થયું જેલના વહિવટની અને આ ફટકાની સજાની વિમતવાર સમીક્ષા તો વળી કોઇ પ્રસંગે કરીશ

મો. ક. ગાંધી]

પત્ર ૧૯ મો.

ચરેડા સેન્ટ્રલ જેલ,

૧૫ મી જુલાઈ ૨૩

નામદાર જવનર સાહેબ,

મુખ્ય

સાહેબ,

જયે સોમવારે થયેલી વાત વિષે પાછી હું ચર્ચા કરવા ઇચ્છુ છું તે બદલ આપ નામદાર ક્ષમા આપશો એવી આશા છે નિયમો ઘડવાની અને સજા ઘડાડવાની સરકારની સત્તા વિષે આપે મને જે કહ્યું હતું તે વિષે હું જેમ જેમ વધુ વિચાર છું તેમ તેમ મને લાગે છે કે આપની બુદ્ધિ ધાય છે મારે કબૂલ કરવું નેહએ કે ખાસ વર્ગના નિયમોની પાછળ, એના કેદીઓને માટે ખાસ ગાંઠવણ કરવાની જરૂર છે એ વાતો શુદ્ધ સ્વીકાર નથી રહેલી, પણ લોકમતના દબાણને અનિચ્છાએ, એટલે કેવળ કાગળીઆ ઉપર, વશ થવાપણું રહેલું છે એમ જ મને લાગ્યું છે પણ જે આપની વાત સાચી હોય કે કાયદો સખ્ત કેદવાળાઓને ખાસ વર્ગમાં મૂકવાની અથવા કોઈ કેદીની સજા ઘડાડવાની તમને કાંઈ પણ સત્તા નથી આપતો તો મારે સરકારના કૃત્ય વિષેનો મારો વિચાર ફેરવવો નેહએ અને તેમના હેતુઓ વિષે રહેલી મારી ભ્રમણા મારે કાઢી નાખવી નેહએ અને આ નિયમો તો આપે પોતે જ ઘડ્યા છે એમ આપ કહો છો એટલે તો મારે આ બાબતમાં મારો વિચાર ખાસ બદલવો રહ્યો નબળાઈથી કશું કરો અથવા આપની ઇચ્છા વિરુદ્ધ લોકમતને સતોષવા ખાતર કાંઈ કર્યું એમ

જણાવા દો એવા આપ નથી એમ મેં હંમેશા માન્યું છે એટલે આપે સખ્ત કેદવાળાઓને ખાસ વર્ગના નિયમોના લાભથી બાતલ રાખ્યા તે કેવળ કાયદાથી આપના હાથ બધાયલા હતા તેથી જ, એમ જો મને ખબર પડે તો હું બહુ રાજ થાઉં

પણ આપના કાયદાના અમલદારો આપને સલાહ આપે કે આપ ધારો છો તેમ કાયદો આપના હાથ બાધતો નથી, તો આપ નીચેની બેમાથી એક વાત કરશો એવી મને આશા છે.

(૧) મને અને મારા જે સાર્થીઓના નામ મેં આપને આપ્યા છે તેમને ખાસ વર્ગમાંથી બાતલ કરો, અથવા તો

(૨) ન્યાયની રીતે અમારા જેવી જ જુદાંજુદાં જાઓ ટેવાયલા છે તેવા સખ્ત કેદની સળવાળા કેદીઓને ખાસ વર્ગમાં મૂકો

આ પત્રની સાથે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને લખેલો મારો ૧લી મેનો પત્ર પણ મગાવીને આપ વાચશો એવી મારી વિનતી છે

લિ

આપનો વિશ્વાસુ સેવક
મો. કે. ખાંધી

[નામદાર ગવર્નર એકવાર જેલમાં આવ્યા, અને મારે કાંઈ કહેવું હોય તો કહેવું એવો આગ્રહ કર્યો ત્યારે ખાસ વર્ગ વિષે મારે તેમની સાથે ચર્ચા થઈ હતી અને તેને પરિણામે આ પત્ર લખવામાં આવ્યો હતો મેં તેમને એ મતલબનું કહેવું કે મારા વિચાર પ્રમાણે ખાસ

વર્ગનાં નિયમો કેવળ શોભાના છે, અને રાજદારી કેદીઓને માટે તેમની રહેણી કરણીને લીધે આવશ્યક થતી કાંઈક ખાસ વ્યવસ્થા કરવામા આવી છે એવી ભ્રમણા લોકોના મનમા ઉપજાવવાને માટે જ રચાયેલા છે પણ ગવર્નરે મને ખૂબ ખતરી આપીને કહ્યું કે કાયદા પ્રમાણે સજા કેદની સજાવાળા કેદીઓને ખાસ વર્ગમા મૂકવાની તેને જરાય સત્તા નથી અને તેમના કાયદાના જ્ઞાનના સગીનપણુ વિષે મેં જ્યારે શકા બતાવી ત્યારે તેણે મને કહ્યું કે ‘મેં જ નિયમો ઘડ્યા છે, મને ખબર ન પડે’ આવા નિયમો કરવાનું સામાન્ય રીતે કાયદો ઘડનારા અમલદારોને સોંપવામા આવે છે, છતાં તે પણ પેતે જ કરી લઈ લેવાનું માથે ઢાલનારા ગવર્નર પડ્યા છે એ વતથી મને આશ્ચર્ય થયું કાયદાનું મારે જ્ઞાન ન વપરાયાને લીધે કટાઈ ગયું છે, છતાં ગવર્નર જ્ઞાનનો આડબર કરીને બોલતા હતા તોપણ મને એમ ન જ વસી શક્યું કે કાયદો મુજબ સરકારને કેવળ સાદી કેદની સજાવાળાઓને જ ખાસ વર્ગમા મૂકવાની સત્તા છે અને સજા કેદવાળા વિષે તેમ કરવાની અને સજામા ઘટાડો કરવાની સત્તા નથી એટલે ઉપરનો કાગળ લખવો પડેલો એનો ઉત્તર એ આપ્યો હતો કે કાયદા વિષે નામદાર ગવર્નરની ભૂલ થઈ હતી, અને સરકારને સદરજુ સત્તા છે પણ તેવી રીતે ભૂલ ભાગેથી છતાં નિયમોમા સુધારો કરી સાદી કેદવાળા અને સખ્ત કેદવાળા બધા રાજદારી કેદીઓને ખસ વર્ગમા મૂકવાનું તેમનાથી બની શકે એમ નથી. એટલે ખાસ વર્ગના ઠરાવો કેવળ શોભાને ખાતર હતા એની જો મારી શકા હતી તે, હું દિલ્લીર છું કે, સાચી પડી

એ. કે. અંધી]

પત્ર ૨૦ માં

ચરોડા સેન્ટલ જેલ

૬ ફી સપ્ટેમ્બર ૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,

ચરોડા સેન્ટલ જેલ

સાહેબ,

મને મળવા ઇચ્છનારા કેટલાક સમજનોના નામ મોકલવામા આવ્યા હતા તેમને વિષે તમે મને ખબર આપી છે કે સરનારે હવે મને બે જ માણસોને મળવાની પરવાનગી આપવાનો ઠરાવ કર્યો છે, અને જે નામ મોકલ્યા છે તેમાના માત્ર નારણદાસ અને દેવદાસ ગાંધી એ બે જણા જ મને આ વખતે મળી શકે છે

સરનારે આચાર સૂધી મને પાંચ મુલાકાતીઓને મળવાની રજા આપી છે અને હવે અવા હુંમ થયા એથી મને આશ્ચર્ય તો થયું પણ એ ઠરાવને હું વધારી દઉં છું, કે રજુ મારા જ વાડમા રહેનારા બાઈ યાસિકના હકની ઉપર એવી જ મર્યાદા નાખવામા આવેલી છે અને હવે હું અને તે સરખા બનીએ છીએ. મને એકલાને જ જે વિશેષ સગવડ આપવામા આવેલી હતી તે અત્યાર અગાઉ હું છોડી દેત, પણ તેમ કરવું મને સુરેશિની વિરુદ્ધ લાગતું

પણ નારણદાસ અને દેવદાસ ગાંધી એ બે જ જણને રજા આપવાની વાત નૂતી છે ને એનો અર્થ એ થતો હોય કે એવા નિકટના સગા સિવાય બીજા કોઈને હું ન જ મળી શકું તો દર ત્રણ માસે બે મુલાકાત કરવાનો મારો હમેશનો હક મારે છોડી દેવા નેહબે મને ક્વા માણસો મળી શકે તે વાતનો તો હમેશને માટે ફરિયાદ થઈ ગયો છે એમ મેં માનેલું આ જ વિષે

મે અગાઉ જે પત્રવ્યવહાર કરેલો છે તેમા કરેલી દલીલ ફરીવેળા કરીને સરકારને ત્રાસ આપવાની મારી જરાય ઈચ્છા નથી હું એટલું જ કહી શકું કે સરકારને જે ત્રણ મિત્રોના નામ આપવામા આવેલા છે તે મિત્રો તો જેમને મળવાની મને રજા આપવામા આવેલી તે વર્ગમા આવે છે અને એ મિત્રો કે જેમને હું મારા પોતાના સગા જેવા જ માનું છું તેમને હું ન મળી શકું તો મારે કોઈપણ જાણુને મળવાનું બંધ કરી દેવું જોઈએ

આપે મને જે ઠરાવ જાણાવ્યો છે તે ઠરાવ કરતા સરકારે એક પખવાડિયુ લગાડયું છે એમ હું જાણું છું હવે આ પત્રના સબધમા જતલી ઠરાવ થાય એવી હું માનણી કરું?—કે જેથી મને જેઓ મળવાને ઉત્સુક હોય તેમને અને મને નાહક વસતિમા રહેવાનું કારણ ન રહે

શિ આપનો વિશ્વાસુ
મો10 કં ગાધી,
૧ ૮૨૭

પત્ર ૨૨ મો

ચરોડા સેન્ટ્રલ જેલ,
૧૨મી નવેમ્બર ૧૯૨૩

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ,

ચરોડા સેન્ટ્રલ જેલ

સાહેબ,

લાઇ અબદુલ ગનીને જે વેળા આપે જાણાવ્યું હતું કે જેટલા અર્થની રજા છે તે ઉપરાતની કિંમતનો ખોરાક જેલના નિયમો પ્રમાણે તેને ન મળી શકે,

ત્યારે મેં આપને જણાવ્યું હતું કે આપની આગળના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે મારા બધા સાથીઓને અને મને પોતપોતાનો ખોરાક ગોઠવી લેવાની પરવાનગી આપી હતી મેં આપને એમ પણ જણાવ્યું હતું કે ભાઈ અબદુલ ગનીને જે સગવડ નથી મળી શકતી તે સગવડ ભોગવવી મને ઠીક નથી લાગતી, એટલે મારો ખોરાક પણ ઓછો કરી ભાઈ અબદુલ ગનીને જે બોરણે ખોરાક આપવામાં આવતો હોય તે જ ધોરણ મુજબ મને ખોરાક આપતા જશો. આપે ભલમનસાધથી સૂચના કરી હતી કે હાલ તુરંત તો મારે ચાલુ ખોરાક લેવો અને થોડા વખતમાં જેલના ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ આવવાના છે તેની સાથે મારે એ બાબત ચર્ચા કરી લેવી હવે એ વાતને ૧૦ દિવસ થઈ ગયા તો મારે મારા મનની શાંતિ જાળવવી હોય તો મને લાગે છે કે હવે વધુ રાહ જોયા વિના મારે મારા ઠરાવનો અમલ કરવો જોઈએ, અને ગમે તેમ હોય તોયે ઈન્સ્પેક્ટર જનરલની સાથે મારે તો કરી ચર્ચા કરવા જેવું છે જ નહિ. ભાઈ અબદુલ ગનીના સળંગ કરેલા આપના ઠરાવ વિરુદ્ધ મારે કાંઈ તેમની આગળ ફરિયાદ તો કરવાની જ નથી મારા સાથીને મદદ કરવાની આપની ઇચ્છા હોય તોપણ તેમ કરવાની આપની સત્તા નથી એ હું સમજું છું તેમજ મારો ઇરાદો નથી કે ખોરાક સળધી જેલના નિયમોમાં કાંઈ ફેરફાર કરાવવો જોઈએ અને જે ખાસ સગવડો મળે છે તે ઊંડી દેવાની જ માત્ર મારી ઇચ્છા છે તમે ભલમનસાધથી એમ પણ જણાવ્યું હતું કે મારો ખોરાક કદાચ આપની આગળના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે વૈધજીય કારણે ઠરાવ્યો હશે પણ હકીકતમાં મને ખબર છે કે એ વાત ખરોબર નથી,

કારણ મારો ખોરાક તો હું જોલમા આવ્યો. રત્યાથી જ લગભગ આવો ને આવો જ રહ્યો છે, અને ખાસ મુદાની વાત તો એ છે કે મારા સાથીઓને અને મને, હું આગળ જાણુવી ગયો તે પ્રમાણે, ખર્ચનો વિચાર કર્યા વિના પોતપોતાના ખોરાક ઇચ્છા મુજબ ગોઠવી લેવાની અત્યાર સૂધી પરનાનગી હતી.

એટલે આવતા બુધવારથી મારા નારગી અને દરાખ લેના હું બંધ કરાવના છું તો પણ ઠરાવેલા ધોરણ કરતા મારો ખોરાક વધશે મને ચાર રતલ બકરીના દૂધની જરૂર છે કે કેમ તેની મને ખબર નથી, પણ તમે જો મને મારો ખોરાક ઠરાવેલા ધોરણ પ્રમાણે થઈ બંધ ત્યાં સૂધી તેને એછો કરાવના મદદ નહિ કરો તો મારે માફ ચાર રતલ દૂધ અને બે ખાટા લાંબુ લેવાનું, મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ, ચાલુ રાખવું પડશે.

આખો ખાતગી આપવાની બાબતે જ જરૂર હોય કે મારો ખોરાક હું ઓછો કરના ધારૂ છું તે નાંચ ચીડાઈને તો નહિ જ ભાઈ બબડુલ ગનીને વિષે આપે કરેતો ઠરાવ હું બરોબર સમજી શકું છું હું તો આ ફેરફાર કેવળ મારા ચિત્તની રાતિને ખાતર જ કરના ધારૂ છું, અને આમાં હું આપની દિલગીજી અને સમતિ ચાહું છું.

શિ આપનો આજ્ઞાગિત
મોં કંઠે આધી,

૧ ૮૨૭

[આ પત્રનો વધારાપડતો અર્થ કંઈ ન કરે એવી હું વાચકને ચેતવણી આપું છું માત્ર આ પત્રમાં લખેલો કિસ્સો સમજાવવાને માટે જ આ પત્ર પ્રસિદ્ધ

કર્યો છે, કારણ એ વિષે ઘણી વાતો અને તર્કવિતર્ક થયા છે અને ફળનો ત્યાગ કરવાથી મારી તબીબત જલદી લથડી એમ કહેવામાં આવે છે, એટલે મારે સ્પષ્ટ કરી દેવું જોઈએ કે મેં ફળ તત્ત્વના તે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ભાઈ અબદુલ ગનીની માગણી ન સ્વીકારી તેના પ્રતિનાદમાં નહોતા તત્ત્વના વળી ભાઈ અબદુલ ગનીને ખાસ વર્ગના નિયમો પ્રમાણે ફળ અને ખીજી જે જોઈએ તે બહારથી મગાવવાનો હક હતો પણ તેણે, ભાઈ યાજ્ઞિને અને મેં એવા ઠરાવ કર્યો હતો કે બહારથી કાંઈપણ મગાવવું બરોબર નથી એટલે મેં જે ત્યાગ કર્યો અને તેનું પરિણામ આવ્યું તે માટે અમલદારોને કશો દોષ ન દઈ શકાય સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને જેલોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલે મને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે મારે મારો ઠરાવ અમલમાં ન મૂકવો એથી ગણીર પરિણામ આવશે એવી પણ તેમણે મને ચેતવણી આપી હતી, પણ મારા ચિત્તની શાંતિને ખાતર મારે એ જોખમ વહોરવું પડ્યું અને આટલી ગણીર માદગી ભોગવ્યા પછી પણ મેં જે પગલું લીધું હતું તેને માટે મને જરાય ખેદ નથી થતો.

ભાઈ ગનીએ પોતાનો ખોરાક બદલવાની માગણી કરી તે માટે પણ વાચક તેને કાંઈપણ દોષ ન દે એમ ઇચ્છુ છું તેણે તે માગણી મારી સાથે સારી રીતે મસલત કરીને જ કરેલી અને મેં તેને એ માગણી કરવા દીધી કાનૂલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને નિયમો મુજબ એ ફેરફાર કરવા દેવાનો અધિકાર નથી એની મને તે વેળા ખબર ન હતી આ માનવાની મેં ભૂલ કરી તેનું કારણ તો મેં પત્રમાં જણાવ્યું છે તેમ ભાઈ યાજ્ઞિક અને ખીજા ફેલીઓને આગલા સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે વખતો-

વખત ખોરાક બદલવા દીધો હતો એ હવે ભાઈ અબકુલ
 ગનીને તેમ કરવાની પરવાનગી ન મળી ત્યાર પછી
 ફળનો ત્યાગ કરવાનો મે નિશ્ચય કર્યો ત્યારે એ ભાઈએ
 મને તેમ ન કરવાનું સમજાવવામાં કશી બાકી નથી
 રાખી પણ ફળ વિના હું જીવી ન જ શકું એવી મારી
 સ્પષ્ટ ખાત્રી ન થાય ત્યાં સુધી એ અખતરો કરવાનું
 છોડી દેવાનું મારાથી બને તેમ નહોતું

મેં ક ગાંધી]

